Länsstyrelsen
Skåne

Ett urval vandringshinder i Skåne län II

Kulturhistorisk utredning

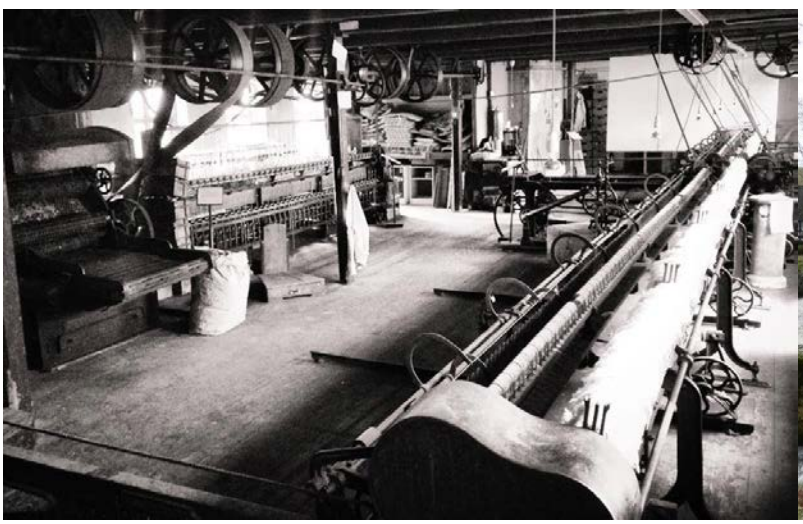

Titel:	Vandringshinder i Skåne län II – Kulturhistorisk utredning
Utgiven av:	Länsstyrelsen Skåne
Författare:	Jon Almcrantz, Eva Eliasson, Lars Eriksson och Karl-Oskar Erlandsson
Beställning:	Länsstyrelsen Skåne Kulturmiljöenheten 205 15 Malmö Telefon 010-224 10 00
Copyright:	Länsstyrelsen Skåne
Diarienummer:	436-676-18
ISBN:	978-91-7675-117-6
Rapportnummer:	2018:12
Layout:	Länsstyrelsen Skåne
Tryckeri, upplaga:	Taberg Media Group 54 ex
Tryckår:	2018
Omslagsbilder:	Överst från vänster: Smedstorpsdammen, Kävlinge mölla av Kävlinge Folkets Park, Ullspinneriet av ägarna, Kungsmölle.

Förord

Rapporten har tagits fram av Jon Almcrantz, arkeolog vid Länsstyrelsen i Blekinge och Kronobergs län, Eva Eliasson, arkeolog vid Länsstyrelsen i Blekinge län, Lars Eriksson, byggnadsantikvarie vid Länsstyrelsen i Blekinge län och Karl-Oskar Erlandsson arkeolog vid Länsstyrelsen i Blekinge län, i en samverkan mellan Länsstyrelsen i Blekinge, Kronobergs och Skåne län för projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns Vattendistrikt (SÖVD).* Rapporten är ett resultat av finansiering av Länsstyrelserna, Havs- och Vattenmyndigheten genom anslag 1:11 och Riksantikvarieämbetet genom anslag 7:2. Rapporten ska ses som ett kulturhistoriskt kunskapsunderlag och inte som en beslutande handling.

I samband med vattenvårdande åtgärder riskerar miljöer med kulturhistoriska värden att påverkas negativt. För att bevara, använda och utveckla kulturhistoriskt intressanta, vattennära miljöer krävs ökad kunskap och dokumentation.

Denna rapport ska fungera som underlag för hur vi på bästa sätt kan nå kompromisslösningar samtidigt som en del i att uppnå miljömålet *Levande sjöar och vattendrag*[1]*,* såväl som planeringsunderlag för att hantera intresse- och målkonflikter som kan uppstå mellan natur- och kulturvård när åtgärder ska genomföras.

Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Detta görs lämpligen genom att samråda med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Observera att eventuella ingrepp i fornlämning ska prövas enligt kulturmiljölagens (KML) andra kapitel.

Fotografier som anges utan referens är tagna av författarna.

Om en referens är skriven som t.ex. ”Tourism in Skåne, Verkeåns naturreservat [2017-11-20]” innebär det att referensen är från internet, med hämtningsdatumet inom hakparentes. Internetadressen är sedan utskriven i referenslistan i slutet av rapporten.

Ordet ”mölla” betyder ”kvarn, kvarnbyggnad med maskineri”[2] och används i sydligaste Sverige. Gränsen för ordets användning går enligt Roger Wadström genom mellersta Halland, sydvästra hörnet av Småland samt genom Blekinge[3]. Ordet har även förekommit tidigare i andra delar av Sydsverige, belagt i ortnamn och äldre handlingar[4].

[1] Ett av Sveriges 16 nationella miljömål som antogs 1999.
[2] Wadström Roger, Svenska kvarntermer II, Uppsala 1984, s. 190
[3] Ibid, s. 195
[4] Wadström Roger, Svenska kvarntermer I, Uppsala 1952, Karta III

Synpunkter på rapporten har lämnats av:

Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen Skåne
Vattenenheten, Länsstyrelsen Skåne
Skåne-Blekinge Jordägareförbund
Sven Persson, Bengtemölla gårds vänner
Tack till de ägare som har lämnat uppgifter

Innehållsförteckning

Förord ... 3
Rapportens upplägg ... 8
Metod och material ... 8
Kulturhistorisk värdering ... 9
Tabell över värderade miljöer ... 13
Värdet av att kulturmiljöerna brukas ... 14
KÄVLINGEÅN ... 15
1. Högsmölla ... 18
Historik ... 19
Beskrivning av miljön ... 22
Kulturhistorisk värdering ... 23
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 24
Bilder av miljön 2016 ... 25
Historiska dokument, kartor och bilder ... 30
2. Kävlingemölla ... 37
Historik ... 38
Beskrivning av miljön ... 41
Kulturhistorisk värdering ... 42
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 43
Bilder av miljön 2016 ... 44
Historiska dokument, kartor och bilder ... 47
Kartbilaga ... 56
3. Rinnebäck ... 57
Historik ... 58
Beskrivning av miljön ... 60
Kulturhistorisk värdering ... 61
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 62
Bilder av miljön 2016 ... 63
Historiska dokument, kartor och bilder ... 66
Kartbilaga ... 75
NYBROÅN ... 76
4. Barevadsmölla ... 78
Historik ... 79
Beskrivning ... 80
Kulturhistorisk värdering ... 82
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 83
Bilder av miljön 2016 ... 84
Historiska dokument, kartor och bilder ... 93
Kartbilaga ... 95
5. Munkamöllan ... 97
Historik ... 98
Beskrivning ... 101
Kulturhistorisk värdering ... 103
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 104
Bilder av miljön 2016 ... 105

Historiska dokument, kartor och bilder ... 113
Kartbilaga ... 116
SAXÅN ... 118
6. Gissleberga kvarn ... 120
Historik ... 121
Beskrivning ... 122
Kulturhistorisk värdering ... 124
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 125
Bilder av miljön 2016 ... 126
Historiska dokument, kartor och bilder ... 134
Kartbilaga ... 137
TOMMARPSÅN ... 138
7. Ullspinneriet ... 140
Historik ... 141
Beskrivning ... 143
Kulturhistorisk värdering ... 144
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 145
Bilder av miljön 2016 ... 146
Historiska dokument, kartor och bilder ... 156
Kartbilaga ... 160
8. Valsmöllan ... 161
Historik ... 162
Beskrivning ... 163
Kulturhistorisk värdering ... 163
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 164
Bilder av miljön 2016 ... 165
Historiska dokument, kartor och bilder ... 171
9. Bäckvalls kvarn ... 173
Historik ... 174
Beskrivning ... 175
Kulturhistorisk värdering ... 175
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 176
Bilder av miljön 2016 ... 177
Historiska dokument, kartor och bilder ... 182
Kartbilaga ... 185
10. Smedstorpsdammen ... 186
Historik ... 187
Beskrivning ... 189
Kulturhistorisk värdering ... 190
Förslag till kulturmiljöhänsyn ... 190
Bilder av miljön 2016 ... 192
Historiska dokument, kartor och bilder ... 197
Kartbilaga ... 203
Verkeån ... 204
11. Kungsmölle ... 206
Historik ... 207
Beskrivning av miljön ... 208

Kulturhistorisk värdering 210
Förslag till kulturmiljöhänsyn....211
Bilder av miljön 2106....212
Historiska dokument, kartor och bilder....220
Kartbilaga....222
12. Bengtemölla....223
Historik.... 224
Beskrivning.... 225
Kulturhistorisk värdering 225
Förslag till kulturmiljöhänsyn.... 227
Bilder av miljön 2016....228
Historiska dokument, kartor och bilder.... 234
Kartbilaga.... 236
13. Stampen....237
Historik.... 238
Beskrivning.... 238
Kulturhistorisk värdering 239
Förslag till kulturmiljöhänsyn.... 239
Bilder av miljön 2016 239
Historiska dokument, kartor och bilder.... 243
Kartbilaga.... 245
Referenslista....245
Bilagor....253
Utdrag ur relaterade lagar 253

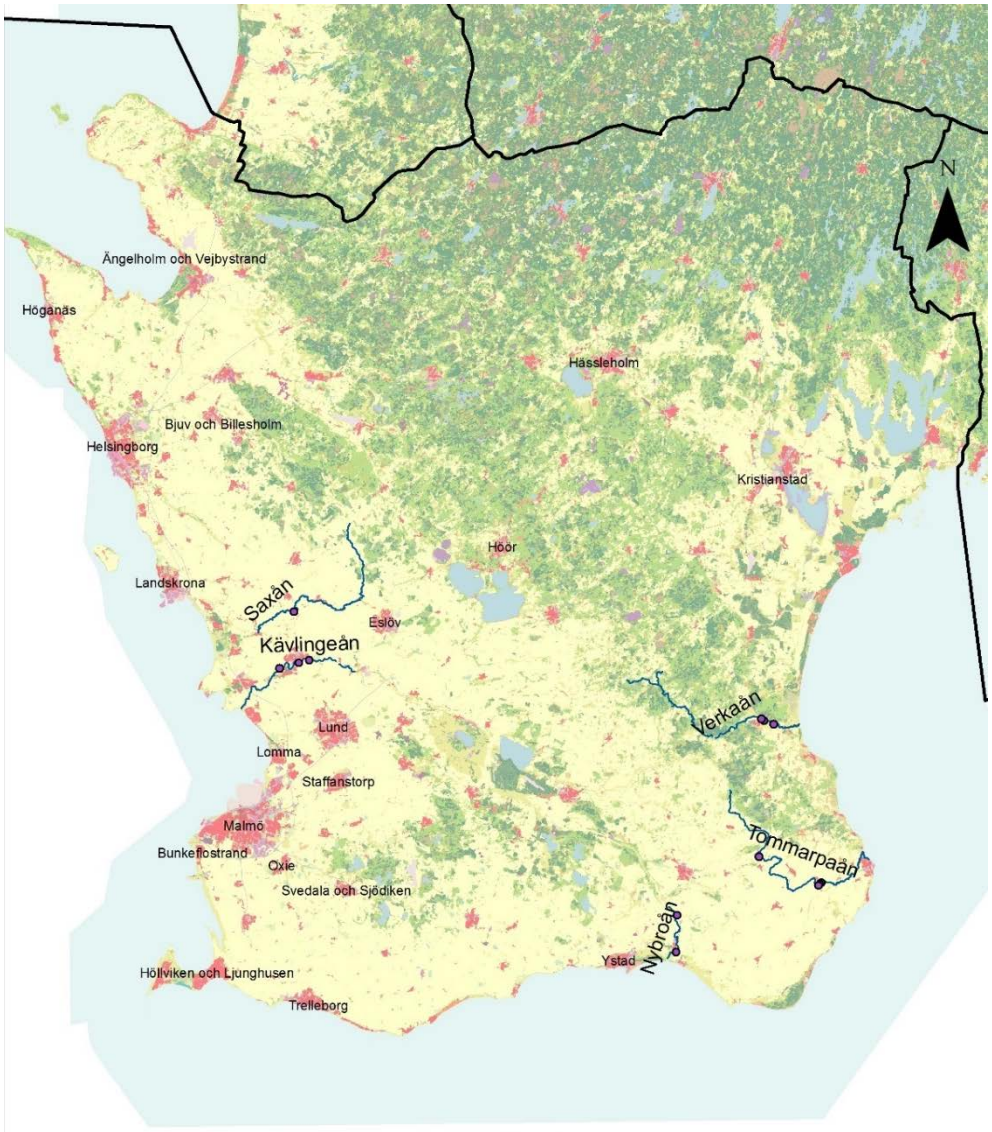

Rapportens fem åar med deras tretton utvalda vandringshinder/kulturmiljöer. Se respektive vattendrag för mer detaljerad karta. Skala 1:650 000.

Rapportens upplägg

I den här rapporten har tretton miljöer vid fem olika vattendrag inventerats efter begäran och med finansiering från Fiske- och Restaureringsenheten samt Vattenenheten vid Länsstyrelsen i Skåne. De fem vattendragen är Kävlingeån, HARO 92, Nybroån, HARO 89, Saxån, HARO 93, Tommarpsån, HARO 88089 och Verkeån, HARO 88/89. Miljöerna som har inventerats kan vara prioriterade för tillsynsåtgärder samt är eller kan bli aktuella för vattenvårdande åtgärder då de medför en negativ påverkan på naturmiljön genom att bl.a. utgöra vandringshinder för akvatiska organismer.

Miljöerna beskrivs i en kortare historik vilket ger en bakgrund till platsens tillkomst och betydelse. Varje miljös historiska sammanhang sammanfattas. Sedan följer en beskrivning av den befintliga miljön, dess beståndsdelar samt dess nuvarande sammanhang. Miljöerna har därefter värderats och delats in i fyra värdeklasser, följt av förslag till kulturmiljöhänsyn.

Metod och kulturhistorisk värdering har tagits fram inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag inom Södra Östersjöns vattendistrikt*. Nedan följer en kortare redogörelse för inventeringens metod och material samt en utförlig förklaring av klasserna och värderingskriterierna. Observera att värderingen ska ses som ett hjälpmedel vid framtida bedömningar av eventuella ingrepp i miljöerna.

Metod och material

Metoden har tagits fram inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag inom Södra Östersjöns vattendistrikt*. Metoden bygger på kart-, arkiv- och litteraturstudier där de historiska miljöerna sedan inventerats och värderats i fält.

Materialet har bestått av historiska kartor, arkivmaterial och litteratur. Även sekundär litteratur och äldre fotografier har varit givande vid sammanställningen av miljöernas historik. Litteraturen och de historiska fotografierna kommer framförallt från hembygdsföreningar och ägare. Även muntliga uppgifter har varit användbara vid inventeringen och rapportskrivningen då det i många fall finns begränsat med dokumentation kring denna typ av anläggningar. En källkritisk bedömning har gjorts i dessa fall.

Kulturhistorisk värdering

De dokumenterade kulturmiljöerna vid vattendragen i Skåne har värderats utifrån fyra värdeklasser:

1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde

Om en miljö bedöms stå utanför dessa fyra värdeklasser har den kategoriserats som ”Inget kulturhistoriskt värde”.

Det kulturhistoriska värdet innebär att miljön har förmåga att förmedla förståelse och kunskap om historiska händelser och sammanhang. Platser, miljöer och företeelser kan berätta hur människor har levt genom olika tider och brukat landskapet. Genom exempelvis byggnadsteknik, byggnadsmaterial och strukturer i landskapet ges information om det förflutna. Även immateriella företeelser så som hantverkskunskap, sedvanor och muntlig tradition förmedlar kunskap om historien och människors levnadsvillkor.

Vid ett *mycket högt kulturhistoriskt värde* är miljön särskilt välbevarad och komplex. Kvarnbyggnaden, interiört såväl som exteriört, vattenvägar och den omkringliggande helhetsmiljön förmedlar en tydlig och bred historisk förståelse för vattnet som kraftkälla. Miljön går att koppla till ett historiskt sammanhang. Vid ett mycket högt kulturhistoriskt värde bör helhetsmiljön samt dess beståndsdelar bevaras intakta och stor hänsyn bör tas vid åtgärder.

Vid ett *högt kulturhistoriskt värde* är miljön välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa egenskaper hos miljön är förändrade eller borta, men helhetsmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang. Vid ett högt kulturhistoriskt värde bör stor hänsyn tas vid åtgärder.

Vid ett *kulturhistoriskt värde* saknas vissa beståndsdelar hos miljön som har betydelse för den historiska förståelsen men miljön är fortfarande läsbar. Vid ett kulturhistoriskt värde bör hänsyn tas vid åtgärder, specifikt bör de värdebärande uttrycken hos miljön bevaras.

Vid ett *visst kulturhistoriskt värde* är miljön antingen raserad, splittrad eller så pass hårt förändrad att den historiska läsbarheten är svårtydd. Vid ett visst kulturhistoriskt värde finns fortfarande enstaka egenskaper som bär på ett kulturhistoriskt värde men helhetsmiljön saknar flera beståndsdelar som har betydelse för en förståelse av platsen. Vid åtgärder bör hänsyn tas till de egenskaper som är värdebärande.

De kulturmiljöer som har ett högre kulturhistoriskt värde har en rödmarkerad ram runt bilden av miljön. Färgen signalerar att vattenvårdsåtgärder bör göras med försiktighet och i samråd med antikvarisk kompetens. Notera att en dokumentation är önskvärd vid förändringar i samtliga kulturhistoriska miljöer. Ett särskilt tillstånd enligt 2 kap. Kulturmiljölagen krävs vid ingrepp i fornlämningar.

Till värdeklassningen tillkommer även en värdebeskrivning för varje miljö. Värderingsbeskrivningarna har utarbetats efter ett antal kriterier som beskrivs nedan. Kriterierna är bearbetade efter *Vattenkraftverksprojektet 2012–2013* som genomförts av Länsstyrelsen i Kalmar län inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för södra Östersjöns vattendistrikt* samt Riksantikvarieämbetets rapport *Kulturhistorisk värdering och urval – plattform för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*.

I värdebeskrivningen kommenteras:

- Kvarnbyggnaden eller sågen, stampen etc. med beståndsdelar (i de fall de är bevarade)
- Dammen och vattenvägarna
- Helhetsmiljön

I värdebeskrivningen beskrivs miljöns egenskaper som har betydelse för det kulturhistoriska värdet. Ambitionen har varit att tydliggöra de värdebärande egenskaperna så att det kulturhistoriska värdet inte går förlorat vid eventuella ingrepp i eller förändringar av miljön. Värdebeskrivningen och aspekterna nedan utgör således inget poängsystem, utan bildar en ingång till en samlad bedömning av platsens kulturhistoriska värde.

Kvarnbyggnaden med beståndsdelar

Kvarnbyggnadens potential *att förmedla vattenkraftens grundläggande tekniska principer* är viktig för förståelsen av platsen. Vattenmagasinet, vattenvägarna samt platsens topografi är egenskaper som bidrar till att tydliggöra tekniken. Kvarnbyggnadens arkitektur och maskineri visar hur vattenkraften har utnyttjats. Äldre lämningar på platsen med en koppling till vattendraget och vattenkraft bidrar ytterligare till att förstärka värdet (berör även *dammen och vattenvägarna*).

Huruvida kvarnbyggnaden, men även andra delar av verket som damm-byggnaden, vattenspegeln eller interiören förmedlar ett *tidstypiskt* uttryck eller ett längre *utvecklingsförlopp* utgör en viktig del av det kulturhistoriska värdet. Miljön kan exempelvis spegla 1930-talet med tidstypiska beståndsdelar utan betydande senare inslag, eller visa på en utveckling under en längre tidsperiod. I sådana fall där särskild omsorg har konstaterats vid utformningen av byggnadens interiöra eller exteriöra delar har det preciserats vilka uttryck som anses viktiga.

Den kulturhistoriska relevansen är ytterligare en aspekt. Huruvida kvarnbyggnaden är *kännetecknande* för den lokala, regionala eller nationella utvecklingen eller har *utgjort en förebild* för utvecklingen utgör ett kulturhistoriskt värde. Kvarnens *ålder* och dess olika delar har bidragit positivt till värdet. Åldern bidrar ofta till en historisk förståelse för äldre tiders bruk av vattnet och visar på en lång kontinuitet.

Dammen och vattenvägarna

Kopplad till miljöns informationsinnehåll och dess läsbarhet är *vattnets karaktär och utbredning*. Relationen mellan vattnet och kvarnen i form av vattenspegel, fall och kanaler är viktiga uttryck för förståelsen av platsen. Om vattenmiljön är påfallande och uppenbar visar den på en tydlig relation mellan vattnet och kvarnen. Dolda vattenvägar, så som tunnelverk, är även de viktiga för miljöns informationsinnehåll. Trots att de är osynliga vid första anblick förstärker de förståelsen av vattenkraftens teknik och bidrar således till det kulturhistoriska värdet.

Helhetsmiljön

Den yttre helhetsmiljön har värderats högt. Då helhetsmiljön värderas är det viktigt att lyfta värdena i vardagslandskapet och de övergripande perspektiven.

Med miljöns *komplexitet* menas att platsen har ett brett informationsinnehåll och kan förmedla flera olika berättelser, exempelvis där det finns andra byggnader eller anläggningar vid platsen som har ett samband med miljön, så som en intilliggande herrgård eller bruksmiljö.

Även byggnader, anläggningar eller lämningar som visar på ett långvarigt vattenbruk är uttryck som bidrar till miljöns komplexitet, exempelvis äldre kvarnlämningar, tidigare kanaler eller äldre dammar. Kopplat till platsens komplexitet är även möjligheten att förmedla en bred historisk förståelse i relation till aspekter så som makt, klass och genus.

Helhetsmiljöns *läsbarhet* är centralt för möjligheten till kunskap om och förståelse av platsen. Utan tydliga samband kan en miljö uppfattas som svårbegriplig. De delar av miljön som är svåra att uppfatta kan inte heller bidra till förståelsen av platsens kulturhistoria. Tydligheten, i form av läge, utformning och omfattning av de relaterade byggnaderna eller lämningarna är viktig.

Viktigt för läsbarheten av helhetsmiljön är även *topografins pedagogiska värde*. Miljöer med många holmar, strömsträckor och markanta fall visar på geologiska och hydrologiska grundförutsättningar för människans vattenkraftutnyttjande. Sådana miljöer visar på människans kulturpåverkan och relation till landskapet. Vidare kan det *topologiska värdet* vara viktigt för läsbarheten i och mellan

helhetsmiljöer. Detta innebär att det går att sätta miljön eller beståndsdelar i miljön i förhållande till andra miljöer eller beståndsdelar oberoende av avstånd.

Sällsynthet och hotbild är aspekter som i sig själva inte direkt utgör kulturhistoriska värden men som däremot kan förstärka det kulturhistoriska värdet av en miljö, och de kan vara av stor vikt då förslag till kulturmiljöhänsyn formuleras. Med sällsynthet menas att miljön saknar eller har få motsvarigheter lokalt, regionalt eller nationellt. Med hotbild menas att miljön och dess värden hotas av nedbrytning, utrivning, eller annan negativ förändring.

Möjligheter till *delaktighet* och platsens *tillgänglighet* utgör i sig inget kulturhistoriskt värde men har påverkat förslagen till kulturmiljöhänsyn. Vid de tillfällen då platsens kulturmiljövärden kan nå ut till en bred allmänhet har detta stärkt motiven för ett bevarande av miljön.

Tabell över värderade miljöer

Kulturmiljö	Vattendrag	Värdering	Historiskt sammanhang
Högsmölla	Kävlingeån	Kulturhistoriskt värde	Kvarn, jordbruk, kastgarnsfiske
Kävlinge mölla	Kävlingeån	Visst kulturhistoriskt värde	Kvarn, såg, stamp, industrier m.m.
Rinnebäck	Kävlingeån	Visst kulturhistoriskt värde	Kvarn, stamp, plastindustri m.m.
Barevadsmölla	Nybroån	Högt kulturhistoriskt värde	Kvarn, stamp, lantbruk
Munkamöllan	Nybroån	Kulturhistoriskt värde	Kvarn, såg, svinborsttvätteri
Gissleberga kvarn	Saxån	Högt kulturhistoriskt värde	Kvarn
Ullspinneriet	Tommarpsån	Mycket högt kulturhistoriskt värde	Kvarn och ullspinneri
Valsmöllan	Tommarpsån	Kulturhistoriskt värde	Kvarn och stampverk
Bäckvalls kvarn	Tommarpsån	Kulturhistoriskt värde	Kvarn
Smedstorpsdammen	Tommarpsån	Högt kulturhistoriskt värde	Kvarn, smedja, mejeri
Kungsmölle	Verkeån	Högt kulturhistoriskt värde	Kvarn, stamp, lantbruk
Bengtemölla	Verkeån	Högt kulturhistoriskt värde	Kvarn, lantbruk
Stampen	Verkeån	Visst kulturhistoriskt värde	Stamp

Värdet av att kulturmiljöerna brukas

I enlighet med de nya nationella målen för det statliga kulturmiljöarbetet som gäller sedan den 1 januari 2014, som ska främja *"ett hållbart samhälle med en mångfald av levande och tillgängliga kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas"*[5], underlättas många gånger bevarandet, användandet och utvecklandet av många överloppsbyggnader av att det finns någon slags sekundär användning för dem. Att ta tillvara vattenkraften med hjälp av moderna tekniker i gamla anläggningar kan därför vara ett sätt att bevara dessa äldre anläggningar, förutsatt att ägarna är rädda om dem. Det är med andra ord större chans att taket repareras på en byggnad som ägaren har nytta av än på en byggnad som inte behövs för gårdens drift. Det ska tilläggas att det är av stor vikt att bevara kvarnverk och äldre maskiner i interiörerna, då dessa kan ge teknikhistorisk och övrig information till eftervärlden som vi i dagsläget kanske inte ens reflekterar över.

Äldre anläggningar som vattenkvarnar har i allmänhet ingen användning idag. Dessa överloppsbyggnader kan vara svåra för ägare att bevara då det inte finns något lönsamt incitament att bevara något som inte längre används. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader kräver kontinuerligt underhåll och en förutsättning för detta är många gånger att kulturmiljöerna på något sätt fortsatt används eller att den enskilde ägaren har tillräckligt stark ekonomi för att prioritera dess underhåll. Därför är det generellt positivt att verksamheter kan fortsätta på dessa platser.

[5] *Kulturmiljöarbete i en ny tid* (SOU 2012:37), s. 18

Kävlingeån[6]

Kävlingeån är Skånes tredje största vattendrag och kallades under vikingatiden Lodda älv. Nedströms kallas ån Lödde å. Kävlinge uppstod vid ett vadställe över ån och den nord-sydliga landsväg som går genom orten är uråldrig. Löddeköpinge en knapp mil nedströms som också uppstod vid ett vadställe var under vikingatiden en betydelsefull handelsplats med långväga kontaktnät, vilket måste ha påverkat Kävlinge.[7]

Kävlingeån berör nio kommuner; Lund, Lomma, Kävlinge, Eslöv, Höör, Hörby, Sjöbo, Tomelilla och Ystad. Kävlingeåns huvudavrinningsområde (HARO) gränsar mot Saxån och Ringsjöns avrinningsområden i norr, Kustområde 89/90 (Österlen åar) och Höje å HARO i söder. Den byter namn från Sniberupsån, Vollsjöån, Tolångaån, Åsumsån, Björkaån högt uppe i systemet till Kävlingeån nedströms Vombsjön och Lödde å längst nere vid mynningen i norra delen av Lommabukten vid Öresund. Linderödsåsen utgör vattendelare i öster och Romelåsen i sydväst. Stora biflöden är Klingavälsån och Bråån. Inom avrinningsområdet finns även betydande grundvattenförekomster i jord och sedimentär berggrund.

Ett karaktärsdrag för området är lövskogen vid källområdena på åsarna, branta sluttningar ner mot huvudfåran och Vombsjön i Vombjsösänkan samt ett fåtal näringsrika sjöar. Jordbrukslandskapet övergår från ett extensivt brukande med relativt stort inslag av vall och hög djurtäthet i övre delen av avrinningsområdet till mer bördig jord med intensiv växtodling i de västra delarna. Cirka 59 % av avrinningsområdet är jordbruksmark. Inom området finns en stor andel landsbygdsbefolkning och många mindre orter. Större tätorter är t ex Sjöbo, Eslöv, Kävlinge, Flyinge och Södra Sandby.

Inom Kävlingeåns HARO ryms höga naturvärden, särskilt i anslutning till Klingavälsåns dalgång. Inom Klingavälsåns delavrinningsområde återfinns huvuddelen skyddad natur inom området. Höga naturvärden finns i Vombsjön och Borstbäckens nedre delar. Uppströms Sjöbo meandrar ån naturligt längs långa sträckor och är relativt opåverkad av rätning och dikning. Kävlingeån nedströms Vombsjön är kraftigt rätad och breddad men är ändå klassad som regionalt särskilt värdefull ur naturvärdessynpunkt. Under perioder med höga vattenflöden är det inte ovanligt med översvämningar i vattendragens närområde. Betesmarker ned mot ådalarna finns kvar på många ställen i vattensystemet. I Klingavälsåns övre delar finns tre grunda eutrofa slättsjöar som räknas som regionalt värdefulla vatten. Här finns också flera mer eller mindre bevarade områden där det förekommit ängsvattning till exempel vid Vomb och

[6] Hela texten utom första stycket från Christensen, Emma. 2012a
[7] Kävlinge kommun, Historia, senast uppdaterad 2015-06-02 [2017-08-28]

Omma. Vid Björka finns ett ängsvattningssystem som är föremål för en kommande renovering.

Inom Kävlingeåns avrinningsområde finns restbestånd av hotade musselarter, såsom den tjockskaliga målarmusslan, och en rik fisk- och bottenfauna med bland annat havsvandrande öring. Lödde å är internationellt känd för sitt fina gäddfiske. Av fredade arter påträffas groplöja och havsnejonöga. I Bråån finns bland annat sandkrypare. I området finns även rast- och häckningslokaler för hotade fågelarter. De våtmarker/restaureringsåtgärder som gjorts i området är ofta av betydelse för fågellivet.

I Kävlingeån har ett aktivt åtgärdsarbete bedrivits av kommunerna länge. Sedan 1995 samarbetar de nio kommunerna inom Kävlingeå-projektet. Åtgärderna har fokuserats på att minska näringsämnestransporten i vattensystemet med hjälp av dammar/våtmarker och skyddszoner. Viktiga mål är också att öka den vattenanknutna biologiska mångfalden och att skapa möjligheter för rekreation i anslutning till våtmarkerna som anläggs. Bland större projekt kan nämnas våtmark på tidigare översilningsäng vid Skarhult, restaurering av Askeröds mosse, våtmark vid Hjularöd, våtmarker och restaurering av gammal åfåra vid Skatteberga och Torps by vid Övedskloster. Lunds kommun har även restaurerat och återmeandrat delar av Klingavälsån. Fortsatta åtgärder för att minska övergödning är nödvändigt framförallt i områden med ett intensivt jordbruk eller koncentrerad djurhållning för att uppnå en god status i såväl vattendraget som i Lommabukten.

Vombsjön i gränsen mellan Lund, Sjöbo och Eslövs kommuner är en viktig dricksvattentillgång för länet. I Vombsjön är tre yrkesfiskare aktiva. Inom området finns flera större livsmedelsindustrier delvis med koppling till jordbruksproduktion. I delar av avrinningsområdet finns en betydande potatisproduktion som är beroende av bevattning. Vombsjön och Sövdesjön är viktiga badsjöar i området. Mellan 1938–1942 så sänkte och rätades Kävlingeån från Vombsjön till Håstad.

Berörda kulturmiljöer i sammanhanget är Högsmölla, Kävlinge mölla och Rinnebäck.

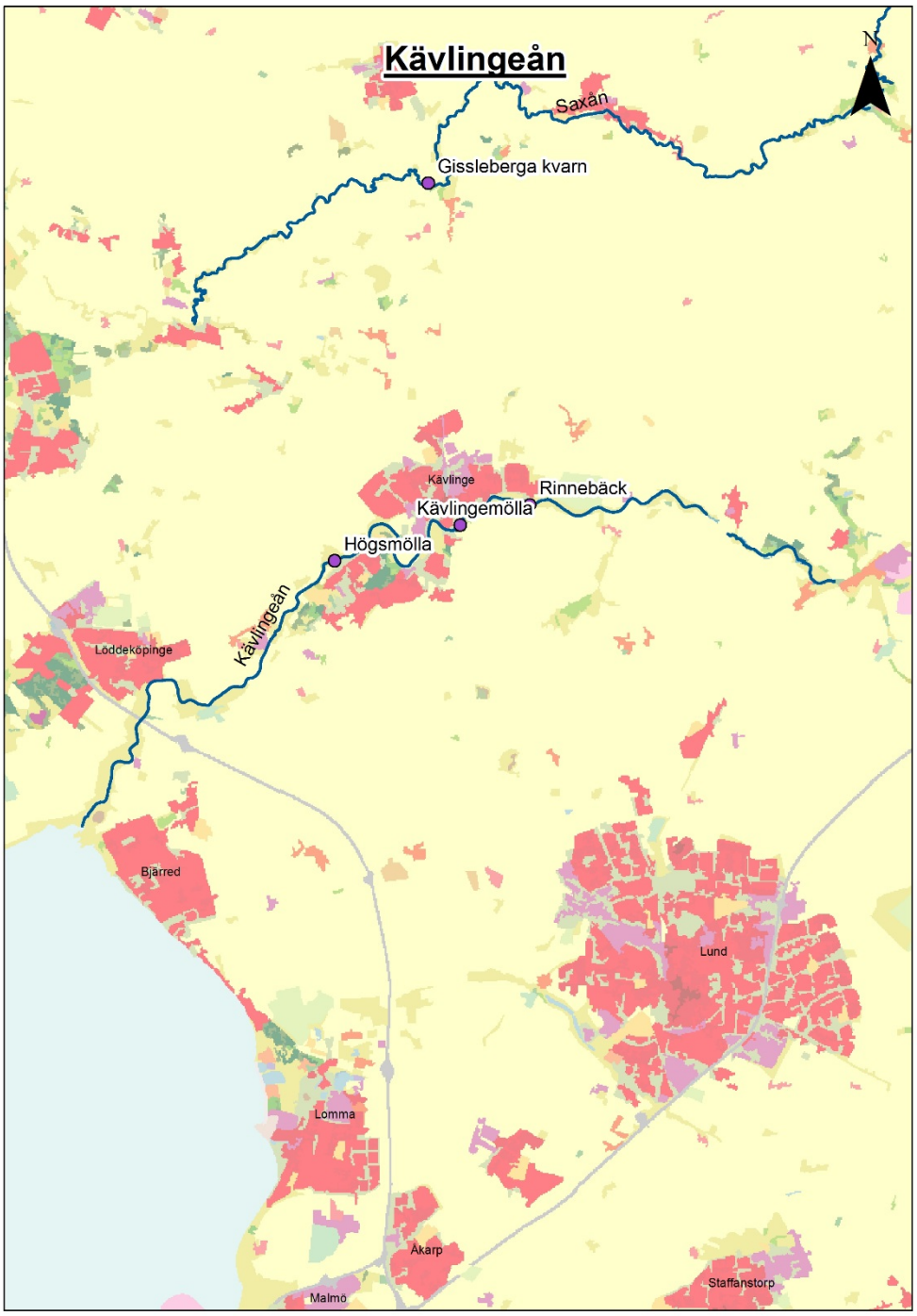

Kävlingeån med inventerade miljöer. Skala 1:90 000.

1. Högsmölla

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Kävlinge, Stävie
HARO/Vattendrag:	92 Kävlingeån
Byggår:	Dammvall belägg från 1775, hästskjutsstall ev. 1700-tal, kringbyggd gård med delar från ev. 1700-tal, vägsträckning från åtm. 1775, kvarnbyggnad från ca 1914
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL.
Kulturhistorisk värdering:	Kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Äldre dammvall, äldre vägsträckning, bro med äldre beståndsdelar, kanalrester, kvarnbyggnad, hästskjutsstall, kringbyggd gård
Kärnvärden:	Lämningar efter flerhundraårig vattendriven kvarnverksamhet

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, jordbruk, kastgarnsfiske

Enligt ett vittnesmål av en viss Peder Jenssönn [sic!] gällande fiskerätt kan slutsatsen dras att Högsmölla fanns redan omkring år 1520 och då tillhörde ärkebiskopssätet Borgeby, som ligger ca 4 km sydväst om Högsmölla, i höjd med Löddeköpinge fast på södra sidan av ån. Tillgång till fisk var av stor betydelse för katolska kyrkan. År 1563 erhöll Hans Spegel, kammarherre hos Fredrik II (av Danmark), Borgeby och år 1582 fick han och hans arvingar också rätt till Kävlinge kyrkoäng (historisk karta 1 & 3) och det fiske som var knutet till ängen. Tidigare hade Kävlinge kyrkoäng som namnet antyder tillhört Kävlinge kyrka. År 1589 köptes Borgeby och Högsmölla av den danske adelsmannen Lindenov. År 1658 blev Skåne svenskt. År 1698 drogs Borgebys dåvarande ägare Anna Lindenov av svenska kronan inför tinget i Dalby att svara för ”en vattenkvarn Högsmölla benämnd, i Stävie socken som skall vara byggd i Konungens allmännings strömmar och kronans kvarn i Kävlinge till förfång”. Hon lyckades att med köpe- och låsebrev från år 1589 och 1592, samt med ett av kung Christian IV undertecknat brev från år 1592, bevisa att hon hade rätt att äga och driva kvarnen.[8]

På en storskifteskarta från år 1763[9] (historisk karta 1) är en byggnad med vattenhjul utmärkt i vattendraget på platsen med texten: ”Högs Mölla”. Marken på norra sidan av vattendraget utmärks som ”Kiäflinge Kýrckío=Äng”. Ingen bro eller väg är utmärkt vid platsen.

På en storskifteskarta från år 1775[10] (historisk karta 2) syns en kvarn bestående av tre huskroppar invid vattendragets södra sida. Två vattenhjul är utmärkta invid kvarnen, ett på norra sidan och ett på östra sidan. En rektangulärt utformad byggnad i riktning öst-väst är belägen en aning österut, med en väg som passerar dem emellan. Vägen korsar vattendraget, och en bro antyds. En diagonal dammvall sträcker sig uppströms från norra stranden till södra stranden nedströms och slutar vid kvarnen. Passagen över vattendraget går från samma plats. En kanal med oregelbundet utformad sträckning finns söder om kvarnen. Sydost om kvarnen och söder om kanalen ligger en kringbyggd gård bestående av fyra huskroppar i en fyrkant, med en byggnad i direkt anslutning österut. De byggnader som återfinns på platsen idag är belägna enligt samma mönster som dessa, och vissa av dem – förutom kvarnen – eller delar av dem kan härstamma från denna tid.

På en storskifteskarta från år 1793[11] (historisk karta 3) är en byggnad markerad vid platsen, och marken norr om vattendraget är utmärkt som ”Kjeflinge

[8] Arvidsson, Bo, *Högsmölla och Kävlinge kyrkoäng”*, i: Släktbron 2004, s. 46–47 samt *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 54
[9] Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1763, Malmöhus län, L120-2:1
[10] Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1775, Malmöhus län, L191-4:1
[11] Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1793, Malmöhus län, L120-2:3

kýrkáng". Ingen väg som passerar över ån är markerad vid platsen. Detsamma gäller en enskifteskarta från 1803[12].

År 1811 avskildes Högsmölla från Borgeby efter mer än 300 års samägande. År 1820 stämde den dåvarande ägaren Torslov grannen Måns Persson för att avskurit vägen till möllan med en grop som gick tvärs över vägen. Detta hade skett med anledning av att Torslov vid översvämning av den vanliga vägen över Kyrkoängen hade farit med spannmål över Perssons mark. Grannarna förlikades efter att Torslov kunnat presentera äldre handlingar som styrkte hans rätt till detta.[13]

På en generalstabskarta från år 1865[14] är platsen utmärkt med "Högsmölla". Det är svårt att se om en väg går över ån vid platsen eller inte.

År 1871 köptes Högsmölla av Arvid Persson från Lackalänga och hans hustru Marna Nilsdotter för 48 000 riksdaler riksmynt (rdr. rmt.). Den gamla kvarnen revs och en ny uppfördes i två våningar. Dammanläggningen reparerades välbehövligt. Arvid Persson drev kvarnen med framgång i 25 år, varefter de två sönerna Per och Lars tog över år 1896. Redan år 1900 blev Per ensam ägare, och år 1906 tog den yngre brodern Carl över Högsmölla. Han drev verksamheten till sin död år 1947. År 1914 i november brann kvarnen, men byggdes upp igen och fick modernare kvarnutrustning. Den nya kvarnbyggnaden hade ett mäktigt mansardtak. Cirka tio personer var anställda i kvarnen och på gården. Tidigare hade mjölet, som skulle vidare till bl.a. bagerier i Malmö, körts till Furulunds station med häst och vagn, men 1920–1921 införskaffades en lastbil som körde direkttransporter. Driften blomstrade som bäst under 1920- och 1930-talen, därefter började kvarnen bli lite omodern, lantmännen började konkurrera och elektrifieringen, plus att tidigare kunder som bagerier började söka sig till modernare anläggningar. På gården fanns kor, en för den tiden ganska stor svinproduktion, hästar och höns. Åkerarealen var 15 ha plus Kyrkoängen.[15] Högmölla hade 4–5 mjölsorter till försäljning, mestadels till bagerier i Lund och Malmö[16].

På häradskartan från år 1910–1915[17] (historisk karta 4) är platsen utmärkt med "Högsmölla". Ett antal byggnadskroppar är utmärkta, men en rödsvart gränsmarkering försvårar detaljseendet över ån. Vägens dragning syns tydligt och passerar över ån aningen nedströms från kvarnen, såsom den gör idag. Kartan är från innan branden som inträffade i november år 1914, eftersom den avbildar en äldre kvarnbyggnad och inte den som uppfördes efter branden och som står

[12] Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1803, Malmöhus län, L120-2:4
[13] Arvidsson 2004, s. 47
[14] Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1865, Skåne län, J243-5-1
[15] Arvidsson 2004, s.47–48 samt *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 56–57
[16] *Kävlingebygden då och nu 1980,* s. 59
[17] Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1910–1915, Skåne län, J112-1-33

där än idag. Den kringbyggda gården är inte längre helt kringbyggd, utan har en öppning norrut - liksom idag - och det östra av de kringbyggda husen har en förlängning österut i dess norra ände - liksom idag. (Denna öppning norrut och det östra huset förlängning österut i dess norra ände syns även på en karta från år 1846[18].) En kanal syns. Den byggnad som år 1775 fanns utmärkt en aning öster om kvarnen och som är placerad på samma vis än idag, är inte utmärkt på denna karta. Det behöver inte med nödvändighet betyda att byggnaden inte fanns där då, utan på grund av att kartorna har upprättats med olika syften och därmed olika detaljeringsgrad.

Vid krigsutbrottet 1939–1940 monterades en anordning under ”stora bron” över ån för att kunna placera sprängmedel där för att spränga bron i händelse av en fientlig invasion av Skåne.[19] För att se en bild av dämmet från år 1945, se historisk bild 1.

Nordiska museet har en film om kastgarnsfisket vid Högsmölla. I Kulturens årsbok 1946 skildrar intendent Carl Gustaf Lekholm utförligt ett besök vid Högsmölla hos förre slaktaren Anton Nilsson där denne demonstrerar kastgarnsfisket.[20] I en annan källa nämns en ”Albin slaktare” (det torde vara samma person) som bodde strax intill Högsmölla och fiskade med kastgarn långt in på 1940-talet vid platsen[21] (historisk bild 2 & 3).

Kvarnen såldes 1957 till AB Kvarnintressenter i Malmö, som lade ner kvarnrörelsen. Den såldes igen och kvarnmaskinerna togs bort. Vid svetsarbete år 1963 uppstod eld och övre delen av kvarnen brann upp. Dagens kvarnbyggnad ser därför lite avhuggen ut.[22] För att få en bild av hur taket såg ut innan branden, se historisk bild 4.

På den ekonomiska kartan från år 1968–1969[23] (historisk karta 5) är kanalen söder om kvarnen inte längre en kanal, utan har tagit formen av en liten damm öster om kvarnen samt en liten rest av kanalen i sydväst. Kvarnbyggnaden är densamma som står på platsen idag, uppförd efter branden år 1914. Den rektangulärt utformade byggnaden i riktning öst-väst som var belägen en aning öster om kvarnen på kartan från år 1775, är här belägen på samma vis och ställe och av till synes samma storlek, vilket föranleder antagandet att det kan röra sig om samma byggnad, dvs. att den byggnad som står där idag kan vara från år 1775 eller tidigare. Detta gamla korsvirkeshus har varit stall för väntande hästskjutsar, senare lastbilsgarage och år 2004 var det fårhus[24]. Genom samma typ av resonemang som ovan kan det även antagas att delar av den kringbyggda

[18] *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 55
[19] Arvidsson 2004, s. 48
[20] Ibid, s. 49
[21] *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 52
[22] Arvidsson 2004, s. 49 samt *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 56
[23] Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1968–1969, Skåne län, J133-2c7f71
[24] Arvidsson, s. 49

gården kan härröra från år 1775 eller tidigare. Vägen över gården och ån har samma dragning som den har idag och som den hade år 1910–1915, samt en liknande dragning som den hade år 1775. Vattendraget kallas på denna karta för Lödde å.

Innan ombyggnationen av dammvallen i början av 1970-talet, då den förstärktes med ett gjutet krön ovanpå det äldre stendämmet, kunde troligen flera fiskarter ta sig förbi dammvallen, eftersom det fanns flera genombrott i dess övre delar.[25] En vattendom från 1973 fastslog att en fiskväg skulle byggas i ett utskov mitt på dämmet, för starksimmande arter som laxartad fisk. Detta medförde att Högsmölla blev ett vandringshinder för svagsimmande arter som abborre, mört och gädda.[26]

Högsmölla har idag funktion som en vattenmätningsstation för SMHI och används bl.a. för att styra tappningen från Vombsjön.[27] Kvarnen ska aldrig ha haft turbiner, endast vattenhjul.[28]

Beskrivning av miljön

Vid Högsmölla finns ett äldre stensatt dämme med ett pågjutet cementkrön (bild 1). Dämmet, som har en längd av ca 215 meter[29], sträcker sig diagonalt från norra stranden uppströms mot södra stranden nedströms. Efter drygt halva sträckningen nedströms bryter dammvallen av från sin diagonala bana till att gå parallellt med den södra strandlinjen, så att vattnet leds in i ett slags kanal, där vattnet småningom genom ett intag reglerat av fyra spettluckor (bild 2) leds in under den f.d. kvarnbyggnaden och ut på andra sidan (bild 3). Kanalens sidor närmast kvarnen uppströms ifrån är betongförstärkta. Några meter till höger om intaget uppströms ifrån sitter ett utskov i betong, reglerat av en spettlucka, och här finns en gammal ålkista av trä (bild 4) som inte längre används[30]. Ån har en fallhöjd på 1,5 meter vid Högsmölla[31].

Vid medelvattenföring flödar det mesta av åns vatten genom den f.d. kvarnbyggnaden i vilken SMHI:s vattenmätningsstation är placerad. Ett svagt flöde bestående av läckvatten rinner genom utskovet vid ålkistan. I utskovet med fiskväg mitt på dämmet (bild 5) rinner ett relativt högt flöde på ca 0,5–2 m³/s beroende på åns flöde. På norra sidan av ån vid dämmets landfäste är ett rör placerat under dämmet med en minitappning på ca 50 l/s, vilket förser det indämda området nedströms om dämmet med vatten – vilket tillkom efter ett krav från yrkesfiskare som hade ett betydande abborrfiske längs den norra

[25] Hebrand & Landberg 1984 figur 10 genom Eklöv 2016:17
[26] Eklöv 2016, s. 17
[27] Ibid
[28] Uppgift från ägaren
[29] Eklöv 2016, s. 17
[30] Uppgift från ägaren
[31] Eklöv 2016, s. 12

stranden. Vid flöden över 20 m³/s rinner vatten över dämmets hela sträckning.[32] Området nedströms om dammvallen är delvis igenväxt med vassruggar, träd och stubbar. För en karta över områdets vattenflöden, se kartbilaga 1. För en karta som visar nivåskillnader i höjd i nutid, se kartbilaga 2.

Kvarnbyggnaden (bild 6), byggd efter branden år 1914, är kraftigt avlång i riktning nord-syd och uppförd i ljusgult tegel med plåtbelagt tak och teglade valvbågar över fönster-, dörr- och portöppningar. Långsidorna har tegelgesimser. Detaljer till fönster, dörrar och portar är brunmålade. Taket är flackt sedan branden på 1960-talet tog den övre delen av kvarnen.

Den rektangulära byggnaden öster om kvarnen (bild 7), som tidigare varit stall för hästskjuts och lastbilsgarage, är ett korsvirkeshus med rödmålade trädetaljer och tegel som utfyllnadsmaterial, möjligen med asbestplattor på taket.

Söder om denna byggnad, på andra sidan av en damm, som är en utvidgad rest av en tidigare kanal, ligger en kringbyggd gård (bild 8) bestående av tre byggnadskroppar i väst, söder och öst, med öppning norrut. Det östra av de kringbyggda husen har en förlängning österut i dess norra ände. Delar av dessa hus är uppförda i korsvirkesteknik med tegel som utfyllnadsmaterial.

Den väg som passerar över gården, förbi kvarnen och över ån (bild 9) har en liknande sträckning som på storskifteskartan från år 1775. Det finns en stor bro över själva ån, en bro över intaget till kvarnen och en mindre bro över dammen söder om ån. Den stora brons landfästen är av större, murade stenblock och har ett murat tegelfundament mitt i ån (bild 10). Brolocket är av betong med järnräcken. Vid den mindre bron finns en registrerad fornlämning i form av en möjlig gravvård, 0,6 meter hög, 0,4 meter bred och 0,15 meter tjock med rundad överdel, ”sekundärt placerad i kanten på bro”[33] enligt FMIS-registret.

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnaden med beståndsdelar

Allt kvarnmaskineri bort efter ägarbyte år 1957 och på 1960-talet brann översta våningen och kvarnen används nu som magasin. Utrymmet där SMHI har sin mätstation i den norra delen av kvarnen kunde inte besökas vid fälttillfället. Men förmodligen finns inte heller där något av större teknikhistoriskt intresse kvar, förutom vattenvägarna under själva kvarnen.

Exteriört är kvarnen förändrats en hel del, med hela övervåningen borta (jämför historisk bild 4). Nederdelen av byggnaden står ändock som en representant för hur en större kvarnbyggnad i Skåne kunde se ut på 1910-talet.

[32] Eklöv 2016, s. 17
[33] FMIS; RAÄ-nr Stävie 53

Dammen och vattenvägarna

Det äldre stensatta dämmet, som har sitt ursprung i åtminstone 1700-talet, har ett högt byggnadsteknikhistoriskt värde trots vissa ombyggnationer med förstärkt, betonggjuten tröskel ovanpå.

Eftersom den gamla kvarnen idag fungerar som en vattenmätningsstation för SMHI är intagskanalen med reglerande spettluckor samt uttagskanal underhållna och i bruk och synliggör därigenom hur den gamla kvarnverksamheten bedrevs.

Den kanal som en gång i tiden låg söder om kvarnen är idag borta, dock utvidgad och omvandlad till prydnadsdammar, vilket gör den aspekten av miljön svår att utläsa.

Helhetsmiljön

Bebyggelsen och vägarna vid Högsmölla är belägna på samma lägen som på 1700-talet, med det äldre dämmet, den äldre vägsträckningen och bron över vattendraget, visserligen en nyare kvarnbyggnad men med samma placering som den förra och kvarnen innan den, den kringbyggda gården och korsvirkeshuset som varit stall för väntande hästskjutsar och senare lastbilsgarage. Dessa beståndsdelar av miljön visar på ett långvarigt vattenbruk och de har alla ett funktionellt samband med kvarnverksamheten. Kulturmiljön är därigenom tydlig och läsbar även om varje beståndsdel har ändrats under årens lopp i olika grad. Som helhet är ändå miljön relativt intakt, autenticiteten är inte jättehög men kontinuiteten är det. Inga nybyggen finns i närheten som ”stör” platsens historiska läsbarhet, och varje beståndsdel bidrar till den historiska förståelsen av miljön.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Dammvallens konstruktion bör bevaras, kvarnens exteriör liksom hästskjutsstallet. Även den kringbyggda gården är bevarandevärd. Den äldre vägsträckningen bör inte ändras utan god anledning. Bron över ån har äldre sten- och tegelfundament, ett äldre räcke och entréstenar av granit vilka bör hanteras varsamt vid ombyggnationer. Ingrepp i dammkonstruktionen bör undvikas, men om sådana ändå planeras kan en möjlig lösning som undviker större ingrepp i dammvallen vara en upptröskling vid landfästet längst åt nordöst samt en liten avsänkning så att lågvattenflödet säkras. På det sättet bevaras även en dammspegel.

Bilder av miljön

Bild 1. Det äldre stensatta dämmet med ett pågjutet cementskal ovanpå, vid låg vattennivå, mot sydväst. Vattnet leds mot kvarnbyggnaden längre bort. Källa: Eklöv 2016, s. 18

Bild 2. Inloppet till den f.d. kvarnen. Intag med fyra spettluckor samt utskov till höger med en spettlucka. Vägen passerar hitom kvarnbyggnaden över intaget och bort över bron som skymtar längre bort.

Bild 3. Utloppet från den f.d. kvarnen, på dess västra sida.

Bild 4. Utskovet med den gamla ålkistan som inte längre används, mot öst.

Bild 5. Fiskvägen mitt på dämmet, med den kringbyggda gården i bakgrunden och det gamla hästskjutsstallet/lastbilsgaraget till höger i bild, mot syd. Källa: Eklöv 2016, s. 20

Bild 6. Den f.d. kvarnbyggnaden, numera vattenmätningsstation för SHMI, mot väst. Intaget med spettluckor till höger.

Bild 7. Det gamla stallet för hästskjutsar, senare lastbilsgarage, mot öst.

Bild 8. Den kringbyggda gården, med en damm (utvidgad tidigare kanal) i förgrunden, mot syd.

Bild 9. Vägens fortsättning från kvarnen över ån, mot väst.

Bild 10. Den stora brons landfästen av större, murade stenblock med ett murat tegelfundament mitt i ån, mot nordväst.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historisk karta 1. På denna karta från år 1763 markerar en byggnad med vattenhjul platsen, med texten ”Högs Mölla” intill. ”Kiäflinge Kýrckío=Äng” ligger norr där om. Varken bro eller väg är utmärkta vid platsen. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1763, Malmöhus län, L120-2:1

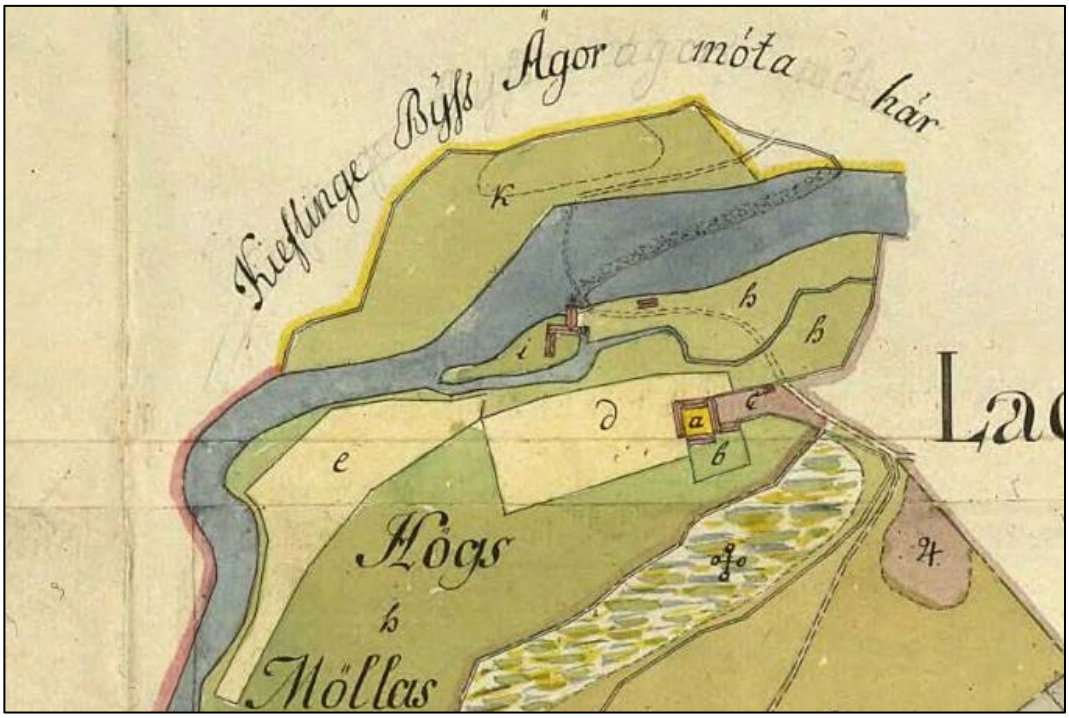

Historisk karta 2. En karta från år 1775 visar en diagonal dammvall, en kvarn bestående av tre huskroppar med två utmärkta vattenhjul och en byggnad öster där om, en vägsträckning liknande dagens med antydan om en bro, en kanal med oregelbunden sträckning samt en kringbyggd gård söder om kanalen. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1775, Malmöhus län, L191-4:1

Historisk karta 3. Storskifteskarta från år 1793. En byggnad är markerad vid platsen, med ”Kjeflinge kýrkáng” på norra sidan av vattendraget. Ingen väg som passerar över ån är utmärkt. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1793, Malmöhus län, L120-2:3

Historisk karta 4. På 1910-talet passerar vägen platsen så som den gjorde år 1775 och så som den gör än idag. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1910–1915, Skåne län, J112-1-33

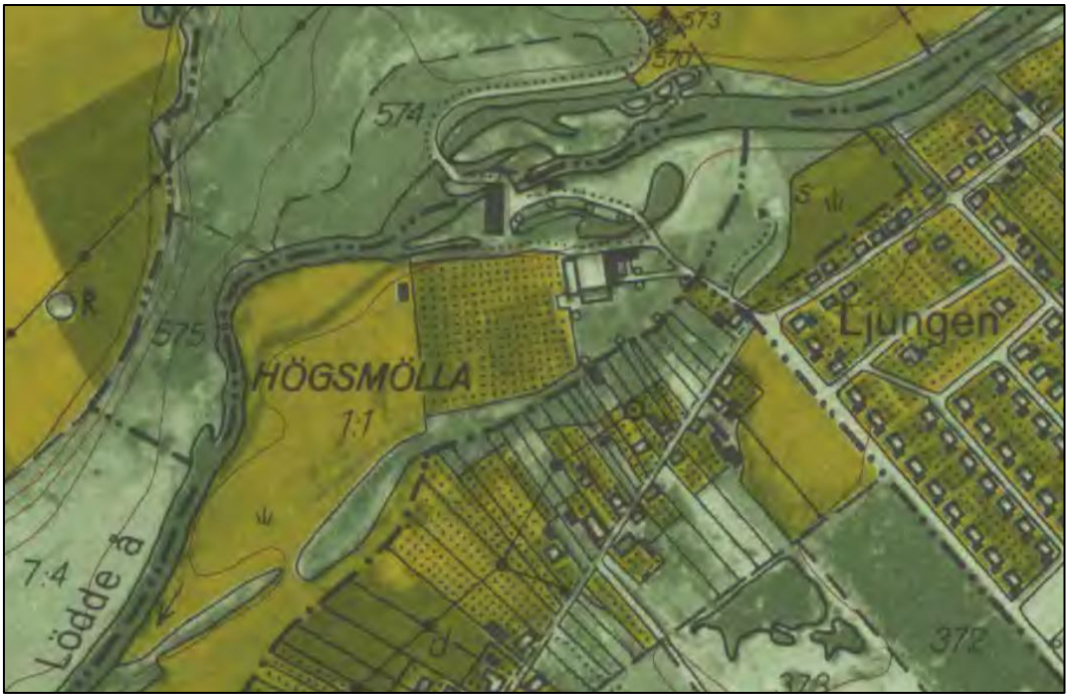

Historisk karta 5. På en karta från 1968–1969 är kvarnbyggnaden densamma som idag. Vattendraget kallas för Lödde å. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1968–1969, Skåne län, J133-2c7f71

Historisk bild 1. Dämmet vid Högsmölla år 1945. Källa: Eklöv 2016, s. 19

Historisk bild 2. Fiske med kastgarn. Källa: *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 51

Historisk bild 3. ”Albin slaktare” med sitt kastgarn. Källa: *Kävlingebygden då och nu 1980*, s. 52

Historisk bild 4. Högsmölla vid slutet av 1950-talet, med högre och brantare tak på kvarnbyggnaden än efter branden på 1960-talet. Källa: Arvidsson 2004, s. 49

Kartbilagor

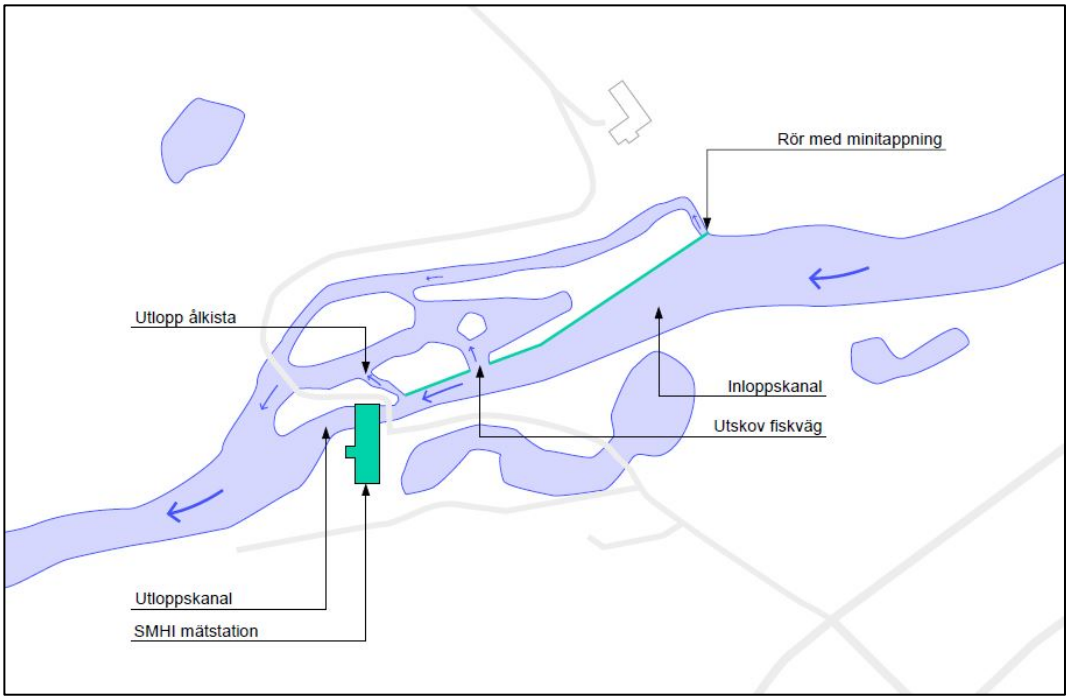

Kartbilaga 1. Översikt av rådande vattenflöden år 2016 Eklöv 2016, Bilaga 1

Kartbilaga 2. Kartan visar nivåskillnader i höjd i nutid. På höjden som reser sig brant till vänster i bild syns fornminnena Klövhög norröver och Ljunghög söderöver. Bl.a. dämmets sträckning syns tydligt. Länsstyrelsens WebbGIS, lager LM Nationell Höjdmodell (WMS), Terrängskuggning [2017-09-18]

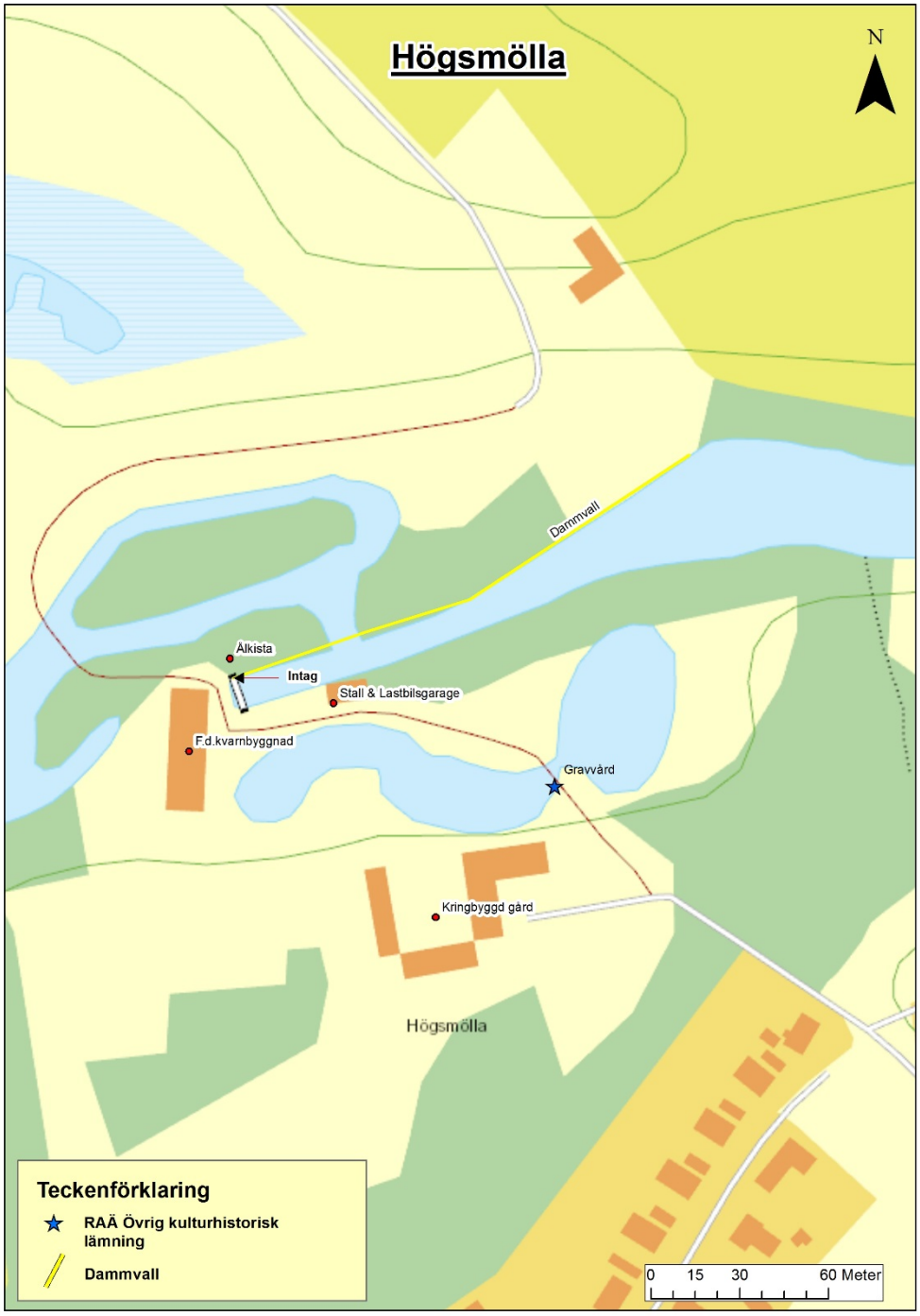
Högsmölla
N
Dammvall
Älkista
Intag
Stall & Lastbilsgarage
F.d.kvarnbyggnad
Gravvård
Kringbyggd gård
Högsmölla
Teckenförklaring
RAÄ Övrig kulturhistorisk lämning
Dammvall
0 15 30 60 Meter

2. Kävlinge mölla

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Kävlinge, Kävlinge
HARO/Vattendrag:	92 Kävlingeån
Byggår:	Belägg för kvarn från år 1698. Belägg för kvarn, såg och vadmalsstamp från år 1764.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB, och PBL. Dammvallen är fornlämning, men ej registrerad.
Kulturhistorisk värdering:	Visst kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Äldre dammvall, äldre stensatt kanal längs med norra stranden, rester efter övriga kanaler.
Kärnvärden:	Rester från äldre kvarn-, såg- och stampverksamhet

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, såg, vadmalsstamp, kölna, bränneri, oljekvarn, bondgård, brygghus, smedja, rökeri, badstuga, garveri, mejeri, stall, svinhus, skofabrik, Folkets park, koloniträdgård, Folkets Hus, textilindustri m.m.

Kävlinge omnämns som ”Kyflingi” i en kyrklig handling år 1120. En teori är att namnet kommer av ordet ”kuv”, som betyder rundaktig topp, puckel och i så fall åsyftar åsryggen på södra sidan ån. Ändelsen -inge härstammar från äldre järnålder och folkvandringstid vilket visar att byn är gammal. En annan teori är att namnet syftar på en s.k. kavelbro som funnits vid vadstället.[34]

År 1698 ställdes ägaren till Högsmölla, belägen nedströms från Kävlinge, inför tinget i Dalby då den kvarnen ansågs vara till skada för ”kronans kvarn i Kävlinge”[35].

Kävlinge mölla återuppbyggdes efter en brand år 1743. År 1761 ventilerade en skåning vid namn Hans Holm en akademisk avhandling, *Nyttiga inrättningar vid Kjeflinge mölna, uti ett academiskt snille-prof afskildrade*, i vilken han beskriver en kvarn, en vadmalsstamp, en kölna för torkning av säd, ett bränneri och en oljekvarn. Det tog tre dygn för ett tyg att bli färdigt i stampen. Raps, linfrö och åkerkålsfrö pressades i oljekvarnen.[36]

På en geometrisk karta över Kävlinge by från år 1764[37] (historisk karta 1), registrerad som 1763, är platsen utmärkt med ett vattenhjul vid åns norra sida, med texten ”Kjeflinge Mölla […]. har Såg och Walmarsftamp”. Kartan har ingen hög detaljeringsgrad för Kävlinge mölla, t.ex. syns inte någon dammvall. Den nord-sydliga landsvägen passerar ett par hundra meter västerut, där Storgatan korsar vattendraget idag.

På en storskifteskarta från år 1793[38] (historisk karta 2) utmärker en byggnad platsen vid ”Kjeflingemölla”, med landsvägsbron belägen nedströms västerut.

På en karta förrättad åren 1793–1794 och ”lagd i enskifte” åren 1803–1804[39] (historisk karta 3), registrerad som 1803, är ingen byggnad utmärkt vid platsen för ”Kjeflinge Mölla”, men landsvägsbron är utmärkt.

---

[34] Ibid
[35] Arvidsson, Bo, Högsmölla och Kävlinge kyrkoäng, i: *Släktbron*, tidskrift för Kävlingebygdens släkt och folklivsforskare, 2004, s. 47
[36] *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 60–62
[37] Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1763, Malmöhus län, L120-2:1
[38] Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1793, Malmöhus län, L120-2:3
[39] Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1803, Malmöhus län, L120-2:4

En syn år 1827 nämner en bondgård med kvarn och möllestuga, brygghus, torvhus, mälta och stamp. Åtta kvarnstenspar utöver siktkvarnens omnämns. Efter år 1829 nämns inte någon oljekvarn mer, medan stampen var sannolikt verksam till år 1849. År 1831–1832 byggdes ett nytt boningshus i tegel. År 1836 byggdes en ny kvarn i korsvirkesteknik och med halmtak, 10x20 meter stor, med två vattenhjul, som vardera var närmare fyra meter i diameter. Kvarnbyggnaden inhyste också stampverket. Samma år uppfördes ett mjölmagasin. År 1837 byggdes en smedja och ett nytt torvhus, som även inrymde ett rökeri och en badstuga. Efter denna nysatsning tycks verksamheten ha haft en blomstringstid som varade i ca femtio år, följt av stagnation och därefter tillbakagång. Två arrendatorer efter varandra vid slutet av 1800-talet gick i konkurs.[40]

År 1886 kom järnvägen till Kävlinge, som med tiden utvecklades till en viktig järnvägsknut och blev municipalsamhälle 1902. Järnvägens ankomst möjliggjorde en etablering av olika industrier längs ån och på några årtionden blev Kävlinge en industriort. Kommunens vapensköld avbildar en järnvägsknut. Vid början av 1960-talet avtog järnvägens betydelse eftersom bilismen ökade.[41]

På en karta från år 1887[42] (historisk karta 4) är 7–8 större byggnader och 3–4 mindre byggnader utmärkta vid norra sidan av vattendraget vid platsen, och dammvallen är utplacerad på kartan. Eftersom dammvallen inte har varit utmärkt på de tidigare kartorna kan vi inte vara helt säkra på dess ålder, men den är troligen betydligt äldre än år 1887. På kartan syns en mindre kanal på åns norra sida som uppströms ifrån först går i öst-västlig riktning och därefter bryter av i nord-sydlig riktning, med 4–5 byggnader i dess anslutning. Järnvägen har kommit till byn året innan, vilket märks i form av en ny järnvägsbro som passerar ån öster om landsvägsbron. Norr om landsvägsbron är ”Kjeflinge Gästgifvargård” utmärkt. På en annan karta från samma år[43] (begagnad vid en ägostyckning år 1898) står det att denna järnvägslinje går mellan Malmö och Engelholm.

Historisk karta 5 ger en översikt av de byggnader som fanns vid Kävlinge mölla år 1890.

Enligt en källa lades kvarnverksamheten ner i slutet av 1800-talet och en skofabrik påbörjade sin verksamhet år 1896. Vattenhjul ersattes med turbiner.[44] Gården brann ner den 11 april 1904 men boningshuset klarade sig[45].

[40] *Kävlingebygden nu och då 1980,* s. 62–63
[41] Ibid
[42] Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning, Laga skifte, Övrigt 1887, Skåne län, 12-käj-46
[43] Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1898, Malmöhus län, 12-käj-59
[44] Eklöv 2016, s. 20
[45] Kävlinge Folkets Parks stormiga historia, i: *Kävlingebygden nu och då 1978*, s. 56

År 1905 bildades andelsföreningen Folkets park i Kävlinge av arbetarna på Kävlinge skofabrik, och de köpte mark väster och norr om skofabriken. Det västra området blev odlingsområde och är än idag koloniträdgårdsområde med kolonilotter. Det norra området blev en plats för mötesverksamhet och folkligt nöje. Parken invigdes den 29 april 1906 (historisk bild 1 & 2) och så småningom bildades ett Folkets Hus som inhystes i den gamla mjölnarbostaden.[46] Åtminstone till år 1916 låg det en restaurang i densamma[47].

På en karta från år 1908–1909[48] (historisk karta 6) syns odlingsområdet, Folkets park med dansscenen och den gamla mjölnarbostaden norr om kanalen. Alla byggnader kring kanalen som syns på 1887 års karta verkar finnas kvar, samt två som tillkommit. Kanalen verkar alltså finnas kvar. De byggnader som på 1887 års karta finns norr om mjölnarbostaden finns ej längre kvar. Den stora rektangulärt utformade byggnaden belägen väster om övriga byggnader är själva skofabriken. Dammvallen är utmärkt.

På en häradsekonomisk karta från år 1910–1915[49] (historisk karta 7) är platsen utmärkt som ”Fabr.”. Kartan ger samma översikt som 1908–1909 års karta. Dammvallen är utmärkt och flera av de byggnader som syns på 1887 års karta verkar finnas kvar. Den mindre kanalen som går in bland skofabrikens byggnadsgrupp är fortfarande utmärkt, även om den inte är färglagd med blå som ån är. Det är oklart när den kanalen sattes igen. På andra sidan ån finns ett cementgjuteri. För att se foton på skofabriken, koloniträdgårdarna och cementgjuteriet från år 1910, se historisk bild 3 & 4.

Från år 1909 finns en uppgift om att garveriet var i behov av urin till skinnbehandlingen och direktören fick tillstånd att gräva ner en tank till detta i anslutning till den manliga pissoaren på Folkets park. År 1913 anhöll garveriet om att få samla upp mer urin, vilket godkändes på villkor att garveriet själv skulle ordna med det tekniska.[50]

Historisk bild 5 visar den gamla mjölnarbostaden år 1916, då den inhyste en restaurang. Historisk bild 6 visar entrén till Folkets park år 1926. Historisk bild 7 är ett flygfoto över Silverforsen från år 1930, som ger intressant information om platsen vid den tidpunkten. Historisk bild 8 ger en vy av platsen nedströms ifrån, dock vid okänt årtal.

---

[46] Kävlinge Folkets Park, Historia [2017-09-14]
[47] Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]
[48] *Förslag till ändring af den år 1905 fastställda planen för Kjeflinge municipalsamhälle upprättadt under åren 1908–1909 af A. Nilsson, Stadsingeniör i Malmö*, Kävlinge Folkets Park, Historia [2017-09-13]
[49] Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1910–1915, Skåne län, J112-1-33
[50] *Kävlingebygden nu och då 1978*, s. 59 & 62

Under 1900-talet övergick verksamheten till linneväveri som pågick till 1980-talet."[51] På en ekonomisk karta från år 1968–1969[52] (historisk karta 8) är platsen utmärkt som "Textilind."

Folkets park har under årens gång hyrts ut till olika arrendatorer och nöjesanläggningen har gått under flera namn, bl.a. Silverforsen, Holländaren och Möllan. År 1976 togs "utescenen, korsvirkeshuset och den gamla möllan" bort[53]. Folkets park finns kvar och drivs under namnet "Kävlinge Folkets Park" på hemsidan och "Silverforsen Folkets Park Kävlinge" på facebooksidan. Koloniområdet finns kvar.

Det byggdes en laxtrappa i dammens nedre del år 1948, vilken anlades med gjutna kar och brant lutning, så att endast starksimmande arter kunde passera. I slutet av 1980-talet byggdes en teknisk fiskväg i form av en motströmsränna intill den äldre laxtrappan, vilken visade sig ha begränsad funktion. År 2000 anlades därför en naturlik fiskväg i form av ett omlöp längs åns östra sida med ett erosionsförstärkt inlopp vid dämmets övre del (kartbilaga 1, bild 1). Denna fiskväg konstruerades så att även svagsimmande arter skulle kunna passera.[54]

Fabriksbyggnaderna revs ca år 1989–1990[55].

Beskrivning av miljön

Kävlingeån har en fallhöjd på ca 20 meter från Vombsjöns utlopp till åns utlopp i Lommabukten. Fallhöjden koncentreras huvudsakligen till sträckan Örtofta-Hög. Längsmed denna sträcka låg de stora vattenkvarnarna Håstadsmölla, Mellanmöllan, Vadmöllan, Böösmöllan, Lilla Harrie mölla, Krutmöllan, Rinnebäcks mölla, Kävlinge mölla och Högsmölla.[56] Fallet vid Kävlinge mölla utgör den andra tröskeln i Kävlingeån från utloppet i Lommabukten. Platsen kallas även Silverforsen. Den första tröskeln är vid Högsmölla.[57] Fallhöjden vid Kävlinge mölla uppges vara 2,0 meter[58].

Ett äldre stensatt dämme med en längd av 200 meter[59] sträcker sig snett uppströms i ungefärlig riktning sydväst-nordöst. Vid medelvattenföring tar större delen av flödet vägen genom det nya omlöpet för svagsimmande arter på östra sidan av ån (kartbilaga 1, bild 1). Vid höga flöden rinner det vatten över

[51] Eklöv 2016, s. 20
[52] Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1968–1969, Skåne län, J133-2c7g71
[53] *Kävlingebygden nu och då 1978*, s. 72
[54] Eklöv 2016, s. 23
[55] Muntlig uppgift från anonym person på plats.
[56] *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 45
[57] Eklöv 2016, s. 17 & 20
[58] Eklöv 2016, s. 12
[59] Eklöv 2016, s. 20

hela dämmets sträckning.[60] Vattnet tar också vägen genom ett rör (bild 2) in i en äldre stensatt kanal längs åns norra strand (bild 3), ett överfall öster om denna, och de laxtrappor som fortfarande finns kvar (bild 4). Det finns en ö söder om kanalen med promenadstråk. Ön nås genom två broar från norra stranden och en bro från södra stranden. Mindre betongfundament efter en tidigare bro finns kvar på den södra sidan. Denna bro sprängdes ca 1989–1990 i samband med andra arbeten och då den var i dåligt skick[61]. Dammvallen liksom området nedanför är igenväxt med växtlighet och träd (bild 5). Det finns både privata och kommunala fastigheter vid Kävlingemölla.

Koloniområdet finns kvar liksom Folkets park, även om alla äldre byggnader försvunnit. Där Kävlinge kvarn och senare skofabriken samt linnefabriken låg finns idag flerbostadshus. På den södra sidan av ån, sydost om där skofabriken låg, ligger en större tegelvilla som syns på flygfotot från år 1930 (historisk bild 7) och som kan ha haft med skofabriksverksamheten att göra. Detta är den gamla disponentbostaden.[62]

Kulturhistorisk värdering

Vattenkraftsbyggnader med beståndsdelar

Inga äldre byggnader finns kvar på den norra sidan av ån, och av den anledningen är det svårt att motivera ett högre värde än ett Visst kulturhistoriskt värde. På den södra sidan, sydost om där skofabriken en gång låg, ligger disponentbostaden som är en större tegelvilla.

Dammen och vattenvägarna

Det tidigaste kartbelägget vi har för dammvallens existens och dragning är från år 1877 (historisk karta 4), men det är troligt att den stensatta dammvallen är betydligt äldre än så. Dess konstruktion liknar den i Rinnebäck uppströms samt den i Högsmölla nedströms, vilka båda har kartbelägg från senare halvan av 1700-talet. I kartorna framgår att deras utseende till läge och yta varit sig likt sedan 1700-talet. Det är inte osannolikt att de tre dammvallarna vid varandra närliggande kvarnarna Högsmölla, Kävlinge mölla och Rinnebäck uppfördes ungefär vid samma tid och inspirerades av varandra i sin konstruktion.

Den äldre stensatta dammvallen vid Silverforsen finns kvar i sin helhet, med undantag av ett ingrepp där den ansluter till den södra stranden, där en fiskväg i form av ett omlöp har skapats. Även om dammvallen är igenväxt med växtlighet och träd är den inte förändrad så som t.ex. i Högsmölla, där den har ett cement- eller betongskal, och har därför autenticitet. Dammkonstruktionen har ett byggnadsteknikhistoriskt värde. Eftersom dammvallen har tillkommit genom

[60] Eklöv 2016, s. 23
[61] Markägare, Vanja Mortens
[62] Markägare, Vanja Mortens

äldre tiders bruk, är varaktigt övergiven och kan antas vara äldre än år 1850 lever den upp till kriterierna för fornlämning. Dammvallen är i nuläget inte registrerad i fornminnesregistret, men detta kommer att göras.

På flygfotot från år 1930 (historisk bild 7) kan observeras tre tydliga kanaler som leds ut från dammvallens koncentrationspunkt. På kartbilaga 1 syns hur vattnet fortfarande tar samma vägar. Äldre stensättningar kan finnas kvar som leder vattnet till att ta dessa vägar. Kanalen längsmed norra strandkanten (bild 3) är tydligt bevarad. Dess exakta ålder är oklar och den kan ha byggts om eller bättrats på vid olika skeden. Dess nuvarande utformning kan antas härstamma åtminstone från andra halvan av 1800-talet. Det kan finnas spår efter den numera igensatta kanal som syns på historisk karta 4–6. Kanalen kan t.o.m. finnas kvar i sin helhet under mark. På kartbilaga 2 som visar nivåskillnader i höjd i nutid verkar den kanalen kunna skönjas.

Helhetsmiljön

Området har präglats av en flerhundraårig kvarnverksamhet (även såg och vadmalsstamp m.m.) vilket främst idag tar sitt uttryck i den dammvall som är bevarad och den eller de kanaler som finns bevarade. Detta ingrepp i åns naturliga gång genomfört för flera hundra år sedan påverkar än idag vattenflödesförhållandena på platsen och gör det därigenom möjligt att till stor del förstå platsens historik, en förståelse som ökas då den kompletteras med arkivmaterial.

Områdets senare historia med skofabriken, koloniträdgårdarna och Folkets parks tillkomst och fortsatta utveckling är intressant inte minst ur ett samhälls- och socialhistoriskt perspektiv. Folkets park och koloniområdet finns ännu kvar och kan tillskrivas kontinuitetsvärden.

Eftersom inga byggnader finns kvar från platsens tidigare historia, med undantag från inspektorsbostaden, värderas miljön till ett Visst kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Kulturmiljön i Kävlingemölla är till stora delar försvunnen och miljön har därför som helhet endast ett visst kulturhistoriskt värde (se värdering). Av de få element som finns kvar och berättar om den verksamhet som en gång har ägt rum på platsen är dammvallen och den långa kanalen de tydligaste. Inom miljön är de därför av högre vikt. Utvidgade ingrepp i dammvallen eller i bevarade rester av kanalen avrådes därför ur kulturmiljösynpunkt. Den redan anlagda fiskvägen längs åns östra sida vid dämmets övre del kan dock med fördel omkonstrueras och/eller förbättras, om så skulle behövas för att öka passerbarheten. Ur kulturmiljösynpunkt vore det bra om den äldre dammvallen kan rensas från växtlighet vars rötter kan skada dess konstruktion.

Bilder av miljön

Bild 1. Bild tagen från norra stranden mot dammvallen där den ansluter till den södra sidan av ån. Här är placerat ett omlöp för svagsimmande arter. Dammvallen är igenväxt med växtlighet och träd.

Bild 2. Genom ett rör leds vatten ut i den äldre stensatta kanal som går parallellt med den norra stranden. I bakgrunden syns den med växtlighet och träd igenväxta dammvallen, till höger om vattenmassan.

Bild 3. Den äldre stensatta kanalens fortsättning nedströms från bron och röret, mot sydväst.

Bild 4. Gångbro över ett överfall, med laxkistor bakom. Dammvallens förlängning fortsätter i bakgrunden, med högre vattennivå på vänstra sidan och lägre vattennivå på högra sidan. Dammvallen liksom området nedanför är igenväxt med växtlighet och träd.

Bild 5. Närbild av dammvallen, uppströms mot nordöst. Vatten rinner över på flera ställen.

Historiska dokument, kartor och bilder

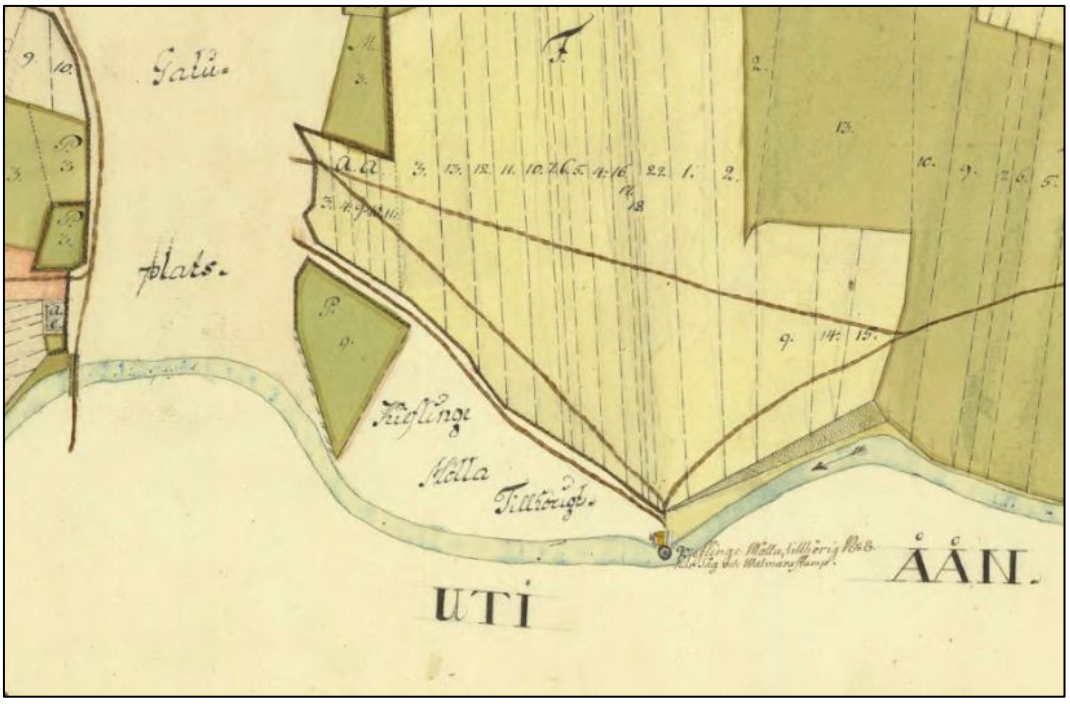

Historisk karta 1. På denna karta från år 1764, registrerad som 1763, syns landsvägsbron till vänster och Kävlinge mölla är utmärkt med ett vattenhjul, med texten ”har Såg och Walmarsftamp”. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1763, Malmöhus län, L120-2:1

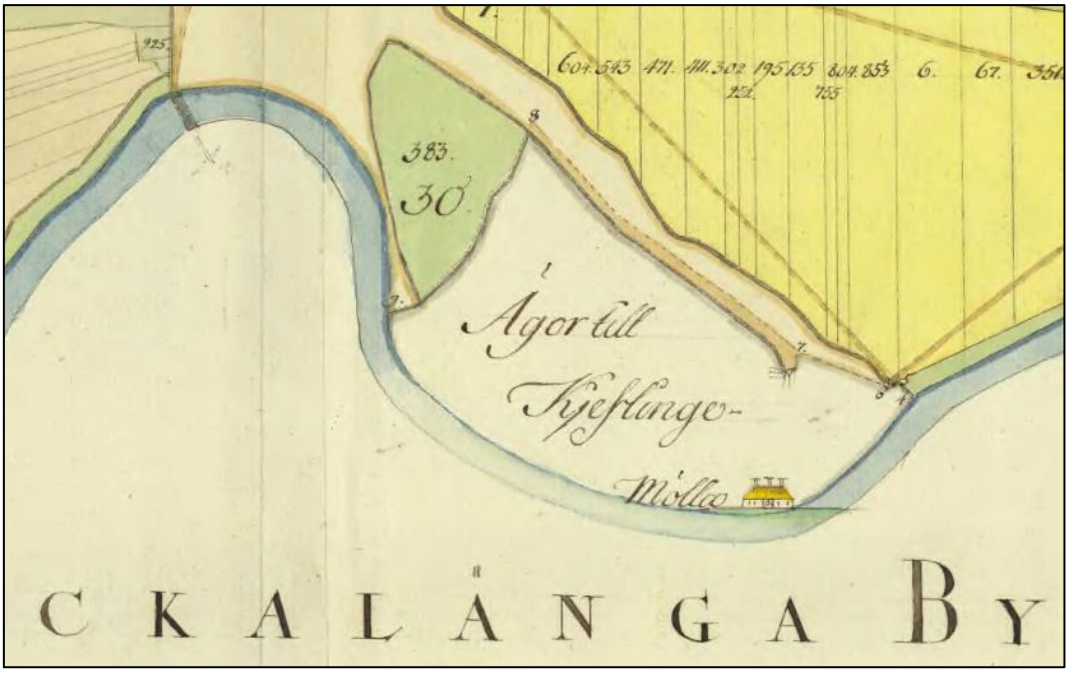

Historisk karta 2. En byggnad är år 1793 utmärkt vid platsen för ”Kjeflingemölla”, med landsvägsbron belägen nedströms västerut. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1793, Malmöhus län, L120-2:3

Historisk karta 3. På en karta som saknar större detaljrikedom, förrättad åren 1793–1794 och ”lagd i enskifte” åren 1803–1804, är ägorna till ”Kjeflinge Mölla” utmärkta samt landsvägsbron. Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1803, Malmöhus län, L120-2:4

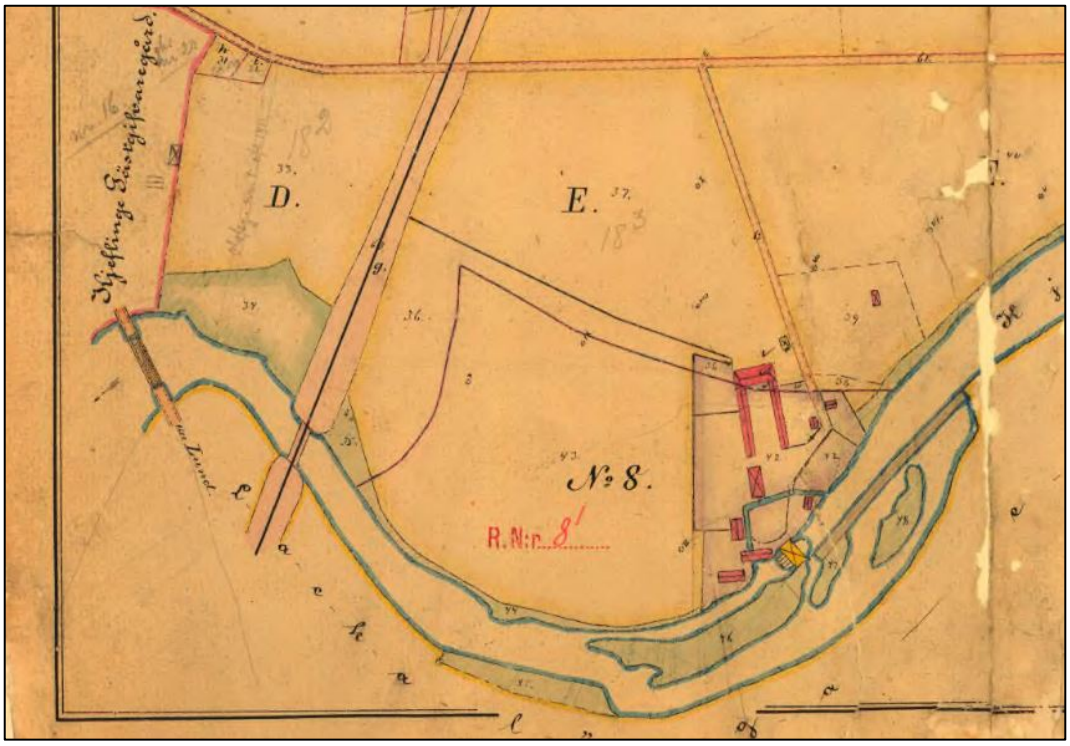

Historisk karta 4. År 1887 är ett antal byggnader och en dammvall utmärkta vid platsen, och järnvägen har kommit till byn. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning, Laga skifte, Övrigt 1887, Skåne län, 12-käj-46

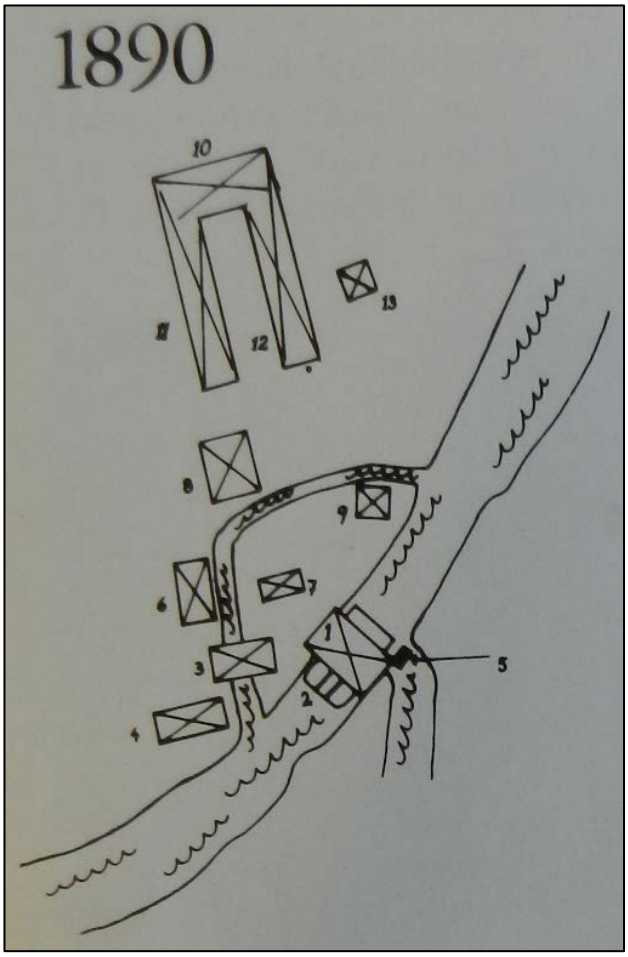

Historisk karta 5. Byggnaderna vid Kävlinge mölla år 1890. 1) Kvarn och kvarnverksmagasin, 2) Möllekammare, 3) Garveri och barkhus, 4) Karhus, 5) Brädskjul som skydd för turbinen till mejeriet, 6) Magasin, 7) Boningshus, 8) Boningshus (mjölnarebostad från år 1831–1832), 9) Mejeri, 10–11) Loge, 12) Stall, 13) Svinhus. Källa: *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 64

Historisk karta 6. Karta från år 1908–1909 som visar odlingsområdet, skofabriken och Folkets park. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historia, https://silverforsen.se/silverforsen/historia.html, hämtad 2017-09-13

Historisk karta 7. Karta från år 1910–1915 som visar odlingsområdet, Folkets park och skofabriken är utmärkt med ”Fabr.”. På andra sidan ån finns ett cementgjuteri. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1910–1915, Skåne län, J112-1-33

Historisk karta 8. Karta från år 1968–1969 som visar koloniområdet och Folkets park. En textilindustri är utmärkt där skofabriken tidigare låg. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1968–1969, Skåne län, J133-2c7g71

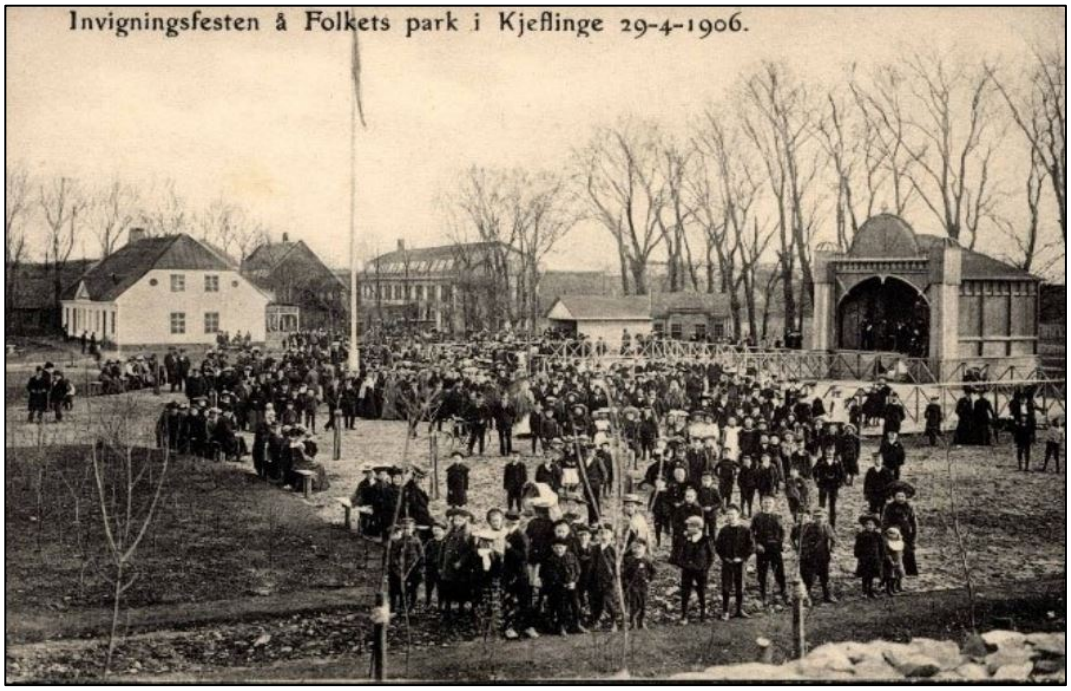

Historisk bild 1. Invigningen av Folkets park i Kävlinge den 29 april 1906. Den vita byggnaden till vänster i bild är den gamla mjölnarbostaden som senare blev Folkets hus. Skofabriken syns i bakgrunden. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

Historisk bild 2. En folksamling framför ”restaurationsbyggnaden” (gamla mjölnarbostaden) på invigningsdagen av Kävlinge Folkets park den 29 april 1906. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

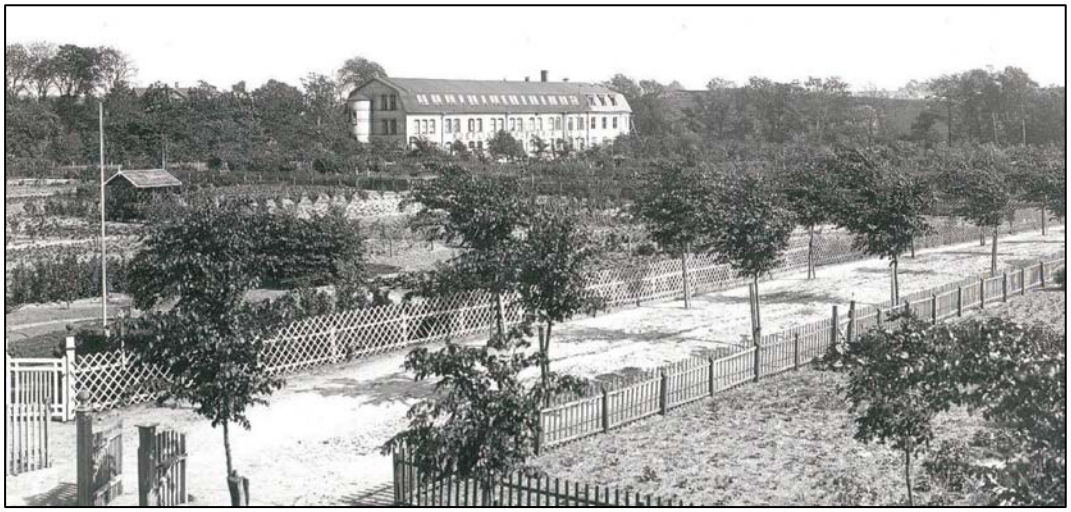

Historisk bild 3. Kjeflinge skofabrik med koloniträdgårdarna i förgrunden, år 1910. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

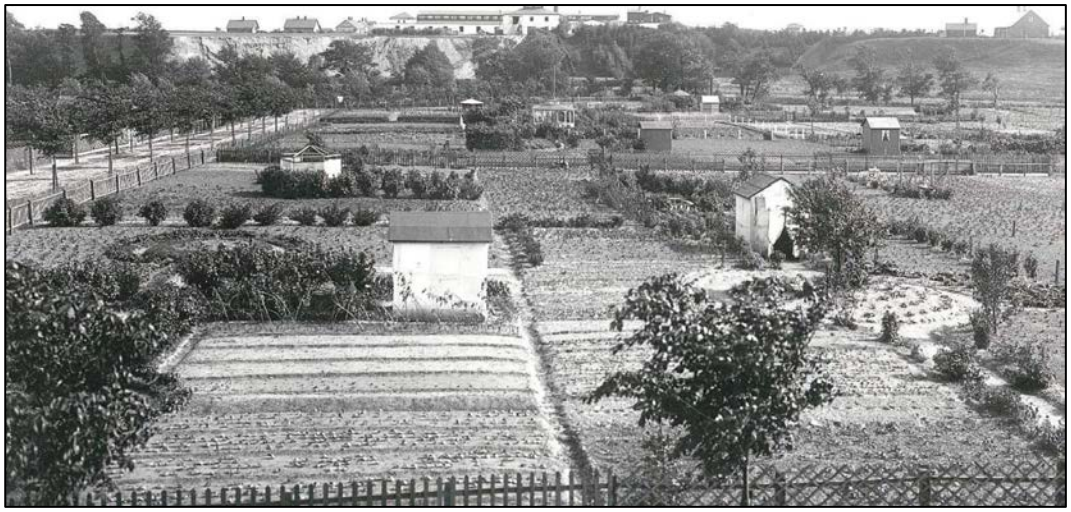

Historisk bild 4. Kjeflinge koloniträdgårdar med cementgjuteriet i bakgrunden, på den höjd som reser sig på andra sidan ån, mot syd, år 1910. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

Historisk bild 5. År 1916 var fortfarande en restaurang inhyst i den gamla mjölnarbostaden. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

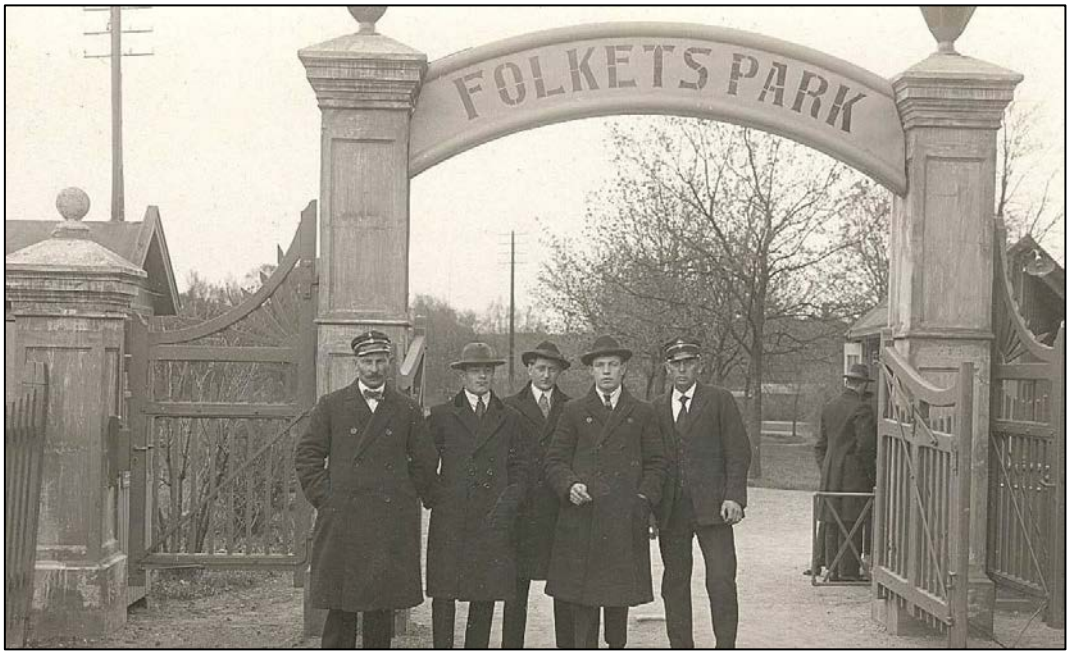

Historisk bild 6. Entrén till Kävlinge Folkets park år 1926. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

Historisk bild 7. Flygfoto över Silverforsen år 1930. En dansrotunda är synlig i Folkets park och den gamla mjölnarbostaden står ännu kvar. Fabriksbyggnaderna står tätt sammanpackade. Dammvallen är inte i närheten så igenväxt som den är idag, utan ganska öppen. Tre tydliga kanaler leds ut från dammvallens koncentrationspunkt. Den bro som sprängdes bort ca år 1989–1990 är synlig. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

Historisk bild 8. ”Skofabriken, Kävlinge”, okänt årtal, från södra stranden mot nordöst. Även här syns den numera bortsprängda bron. Källa: Kävlinge Folkets Park, Historiska bilder [2017-09-14]

Kartbilagor

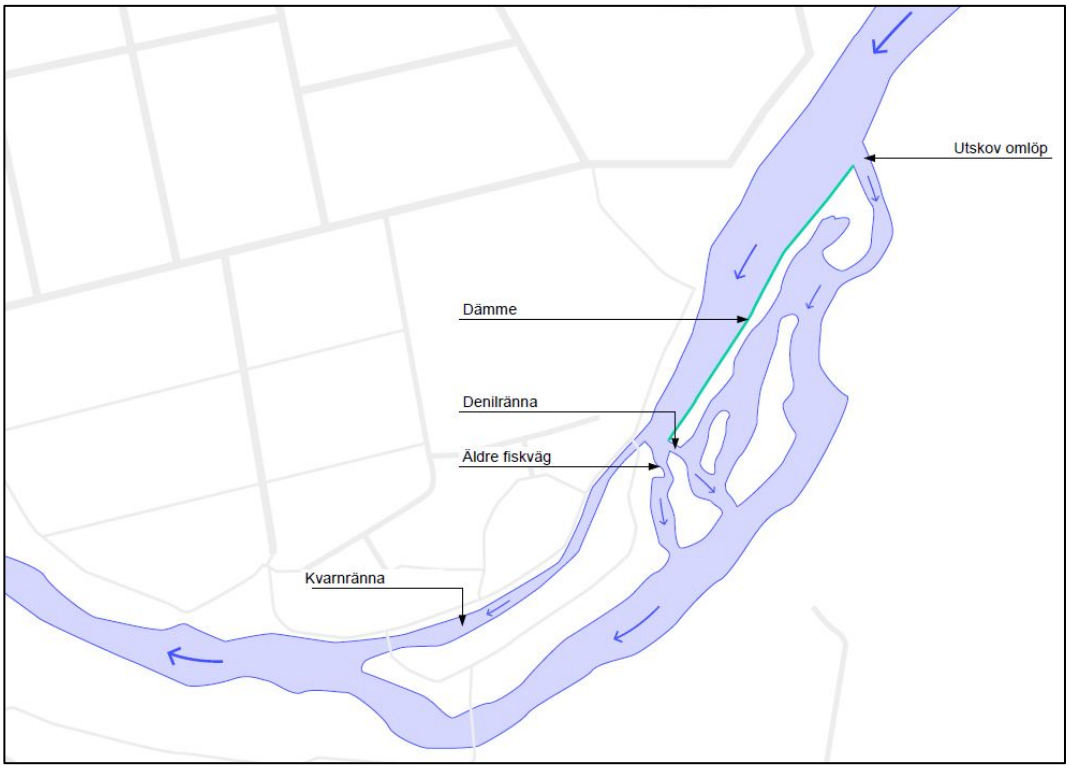

Kartbilaga 1. Rådande vattenflödesförhållanden vid Silverforsen år 2016. Källa: Eklöv 2016, Bilaga 4

Kartbilaga 2. Kartan visar nivåskillnader i höjd i nutid. Dammvallens sträckning syns tydligt, liksom de tre vägar vattnet tar från dess koncentrationspunkt. Även den gamla igensatta kanalen verkar kunna skönjas. Källa: Länsstyrelsens WebbGIS, lager LM Nationell Höjdmodell (WMS), Terrängskuggning [2017-09-14]

Kävlingemölla
N
Södra Vallgatan
Fiskaregatan
Holländaregatan
Dalgatan
Vävarigatan
Dammvall
Omlöp
Fisktrappa
Brofundament
Strömmen
Kanal
Flatmarksgrav
Flatmarksgrav
Flatmarksgrav
Vattenverk
Teckenförklaring
RAÄ Bevakningsobjekt
Omlöp
Kanal
Dammvall
0 20 40 80 Meter

3. Rinnebäck

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Kävlinge & Lund, Stora Harrie & Västra Hoby
HARO/Vattendrag:	92 Kävlingeån
Byggår:	En *möllare* omnämns på 1560-talet. *Rinnebekz Mölla* omnämns 1667. Belägg från 1765 för damm, kvarn och stamp.
Lagskydd:	Dammvallen är en fornlämning och bör registreras som detta.
Kulturhistorisk värdering:	Visst kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Den äldre dammvallen, äldre brofundament
Kärnvärden:	Rest efter äldre vattenkraftsanläggningar

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, stamp, jordbruk med bageri och mejeri, polystyrenfabrik m.m.

Redan på 1560-talet ska en möllare från Rinnebäck vara omnämnd i Lunds stifts landebok. I Prästrelationerna år 1667 omnämns en ”Rinnebekz Mölla” tillhörande Storharrie socken. Under 1600-talets senare del räknas kvarnen till ”adelns utsockne hemman”, pantsatt av kronan till Eriksholm och Nääs (nuvarande Trolleholm och Trollenäs). År 1765 klassas den som kronokvarn.[63]

På en geometrisk avmätningskarta från år 1765[64] (historisk karta 1 & 2) kallas hela området för ”Rinnebecks mölla”, med två vattenhjulssymboler utmärkta: en i norr och en i söder. Den södra benämns ”Rinnebecks stamp” och här ligger en rektangulär byggnad i riktning öst-väst, med hjulsymbolen omedelbart strax norr om, över intaget. Den norra saknar benämning och här ligger en kringbyggd gård bestående av fyra huskroppar, med hjulsymbolen omedelbart strax söder om, över intaget. Eftersom hela området kallas för ”Rinnebecks mölla”, och den södra anläggningen pekas ut som stamp, var förmodligen den norra anläggningen en kvarn. En diagonal dammvall är utmärkt, med hjulsymbolerna i dess båda ändar. Strax sydost om stampen är utmärkt en oval hög i riktning nordväst-sydöst, med texten: ”En märkelig Grafwård och stensättning som kallas af ortens Invånare för Konung Dahns Graf”.

På en arealavmätningskarta från år 1765[65] är endast den norra platsen utmärkt med vad som ser ut som en hjulsymbol, med texten: ”Möllans [oläsligt]”, och i anslutning därtill syns den kringbyggda gården bestående av fyra huskroppar. Härav kan vi dra slutsatsen att den norra anläggningen verkligen var en kvarn. I andra änden av den diagonala dammvallen benämns den södra platsen ”Rinnebcks [sic!] Stamp” med två huskroppar utmärkta: en större invid vattnet, och en mindre över intaget.

En klädesstamp på Hobysidan lades enligt Kävlinge kulturnämnd ner år 1849[66].

På en generalstabskarta från år 1865[67] är ingen bro markerad i själva vattendraget, men en mindre väg passerar över ån på platsen. Detta är den tidigaste kartindikationen för en bro vid Rinnebäck.

---

[63] Söderkvist, Henry, Rinnebäcks mölla, en tid den största anläggningen vid Kävlingeån, i: *Kävlingebygden nu och då 1980*, En årsbok från Kävlinge kulturnämnd, Årgång 3, Berggrens boktryckeri AB, Genarp 1980, s. 65

[64] Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1765, Malmöhus län, L185-5:1

[65] Lantmäterimyndigheternas arkiv, Arealavmätning 1765, Skåne län, 12-sta-6

[66] Söderkvist, Henry, Rinnebäcks mölla, en tid den största anläggningen vid Kävlingeån, i: *Kävlingebygden nu och då 1980*, En årsbok från Kävlinge kulturnämnd, Årgång 3, Berggrens boktryckeri AB, Genarp 1980, s. 65

[67] Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1865, Skåne län, J243-5-1

År 1877 taxerades kvarnen till 90 000 kronor. Den hade då två vattenhjul, ett för grovmalning och ett för finmalning. Senare tillkom en valskvarn med turbindrift, vilken var en för sin tid hypermodern anläggning för finmalning av brödsäd. Till kvarnen hörde ett jordbruk om ca 90 tunnland med hästar, kor och svin, även bageri och mejeri med osttillverkning, vilket gjorde gården självförsörjande i hög grad. Personalen utgjordes av 20–25 personer vilka utspisades på plats. Alla fick samma mat, men drängar och ryktare åt för sig i ”Folkastuan”, pigor och mejeridrängar åt i det stora köket, och kvarnägarens familj åt i matsalen tillsammans med bokhållaren, maskinisten och första mejerskan. År 1908 förstördes kvarnens äldre del av en brand, medan valskvarnen och byggnaderna öster om denna inte eldhärjades. För att se bilder från innan branden, se historisk bild 1, 2 & 3. Kvarstående grunder användes vid återuppbyggnaden.[68]

Det fanns ett Rinnebäcks Tivoli söder om ån (historisk bild 4, 5 & 6). Dess verksamhetstid är oklar, men år 1906 knorrade de om Folkets Parks uppstartande längre nedströms i Kävlinge och existerade således vid den tidpunkten.[69]

På en ägostyckningskarta från år 1912–1913[70] (historisk karta 3) är en bro markerad från norra platsen och över ån nästan rakt söderut, med dragning aningen åt öster. På kartan är två ovalformade och i båda ändar spetsiga stödfundament till bron avtecknade. Dämmet är utmärkt, och vid dess norra ände är sju, åtta större och fyra mindre byggnadskroppar, med järnvägen som passerar strax norr därom. Den södra platsen benämns ”Rinnebäcks Kronostamp”.

Efter branden år 1908 fortsatte kvarnverksamheten i stor skala fram till efter första världskrigets slut, då en ny ägare gick i konkurs. Efter det drevs verksamheten vidare, men i mindre skala, för att år 1920 upphöra helt.[71] För att se bilder från efter branden innan nedläggningen, se historisk bild 7 & 8.

Enligt källan till historisk bild 9 låg en ”chemacofabrik” vid Rinnebäck år 1936, vid norra sidan av vattendraget.

På en generalstabskarta från år 1946[72] är Rinnebäck utmärkt med en vattenkvarnssymbol. Se historisk bild 10 för att se hur dammvallen såg ut år 1945. Historisk bild 11 är tagen förmodligen någon gång mellan år 1936 och år 1956.

---

[68] *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 65–66
[69] Särbring, Allan, *Kävlinge Arbetarkommun 1899-1991, Utdrag av protokoll och cirkeln Gräv där du står!*, Kävlinge 2002, s. 5
[70] Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1913, Skåne län, 12-sta-73
[71] *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 65–67
[72] Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1946, Skåne län, J243-5-9

Vid den norra platsen anlades en polystyrenfabrik år 1956 som var i drift till år 1981.[73]

På den ekonomiska kartan från år 1968–1969[74] (historisk karta 4) är en plastindustri markerad på norra sidan av vattendraget, medan ”Rinnebäcks stamp” är utmärkt på dess södra sida, med ”Ringhögen” sydost därom. Anledningen till att ”Rinnebäcks stamp” är utmärkt på en karta så sent som år 1968–1969, trots tidigare angivna information att den lades ner redan år 1849, är förmodligen att platsnamnet har levt kvar långt efter det att verksamheten upphörde. Än idag heter här fastigheterna på norra och södra sidan av ån ”Rinnebäcks mölla” och ”Rinnebäcks stamp”.

Beskrivning av miljön

Kävlingeån har en fallhöjd på ca 20 meter från Vombsjöns utlopp till åns utlopp i Lommabukten. Fallhöjden koncentreras huvudsakligen till sträckan Örtofta-Hög. Längsmed denna sträcka låg de stora vattenkvarnarna Håstadsmölla, Mellanmöllan, Vadmöllan, Böösmöllan, Lilla Harrie mölla, Krutmöllan, Rinnebäcks mölla, Kävlinge mölla och Högsmölla.[75] Rinnebäck utgör den tredje tröskeln i Kävlingeån från utloppet i Lommabukten. De två andra trösklarna är vid Högsmölla och Kävlingemölla.[76] Fallhöjden vid Rinnebäck uppges vara 1,5 meter[77].

Det äldre stensatta dämmet vid Rinnebäck (bild 1 & 2) finns kvar. Det har inte - som det stensatta dämmet vid Högsmölla - en pågjuten cementtröskel ovanpå. Dess längd är 140 meter[78] och det sträcker sig diagonalt uppströms från dammfästet på norra sidan till den södra stranden. Dämmet och åfåran är till viss del igenväxt med större och mindre träd (jämför med historisk bild 1 & 2).

Inga byggnader finns kvar från den äldre kvarn- eller stampverksamheten på någon sida av ån. Kring norra brofästet är norra strandkanten betongförstärkt mestadels västerut. Just där dammvallen ansluter till den norra stranden och där betongförstärkningen börjar öster om norra brofästet finns en liten spettlucka av järn precis intill kanten med en smal ränna nedanför (bild 2 & 3). Dess tidigare funktion är okänd och den saknar funktion idag. Den nuvarande gångbron av järn med trädäck har äldre, stensatta landfästen och äldre stenfundament i ån (bild 4).

---

[73] Eklöv, Anders, *Förstudie-miljöanpassning/återställning av Kävlingeån*, Fiskevårdsteknik i Sverige AB 2016, s. 25
[74] Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1968–1969, Skåne län, J133-2c7g71
[75] *Kävlingebygden nu och då 1980*, s. 45
[76] Eklöv 2016, s. 17, 20 & 25
[77] Ibid, s. 12
[78] Ibid, s. 25

År 2007 anlades en fiskpassage (bild 5) på den södra sidan genom att öppna upp en del av dämmet för att samla flödet, så att lågvattenföring på ca 2 m³/s skulle avbördas genom denna öppning. Så som det nu är samlas flödet vid lågvatten till den södra sidan där fiskvägen är belägen, och vid högre flöden rinner det över dämmet. Fiskvägen konstruerades för starksimmande arter så att laxartad fisk och id kan passera dämmet, samt ål.[79]

Söder om denna fiskpassage finns en torrfåra (bild 6) ännu med lite vatten rinnandes i, som enligt Eklöv[80] är en tidigare stampränna.

Kulturhistorisk värdering

Vattenkraftsbyggnader med beståndsdelar

Inga byggnader finns kvar på platsen.

Dammen och vattenvägarna

Dammen har sitt ursprung i äldre kvarnverksamhet men äldsta kartbelägg från år 1765 (historisk karta 1 & 2) och den verkar då ha haft ha samma sträckning som den har idag. Eftersom dammvallen har tillkommit genom äldre tiders bruk, är varaktigt övergiven och är äldre än år 1850 bör den räknas som en fornlämning.

Dammens utformning och sträckning i ån är skickligt planerad i en krök av ån, där stampen fick vattenflöde i och med hur kröken naturligt ledde vattnet dit, samtidigt som den diagonala dammen drev det övriga vattnet mot den norra anläggningen. Vidare är dammen konstruerad så att vattnet vid högre vattenflöden rinner över dammens hela sträckning, vilket sammantaget gör dammen till en snillrik konstruktion som vittnar om människans företagsamhet och anpassningsförmåga i äldre tider när det gällde att använda sig av och maximalt utnyttja naturens förutsättningar på en viss plats. Dammen har därför ett byggnadsteknikhistoriskt värde. Då dammen inte har förstärkts med cement- eller betongskal äger den autenticitet.

I torrfåran med rännilen som ska vara en tidigare stampränna har inte påträffats några strukturer efter byggnadsgrund, hjulgrav eller stensatta kanter. Däremot verkar själva torrfåran vara anlagd av människohand.

Helhetsmiljön

Platsens huvudsakliga kulturhistoriska värden utgörs av den äldre dammvallen och brons äldre stenfundament. Båda har sitt ursprung i vattendrivna

[79] Eklöv 2016, s. 25 och 27
[80] Ibid, s. 45

verksamheter som tidigare funnits på platsen. Den förra har belägg från 1765 och de senare är åtminstone drygt ett hundra år gamla.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Den äldre dammvallen bör underhållas och rensas från växtlighet vars rötter kan skada dess konstruktion. Brons äldre fundament bör underhållas så att dessa inte förfaller eller raseras, utan kan användas som brofundament även i framtiden. Kan hänsyn tas till dessa båda element vid eventuella framtida åtgärder vore detta önskvärt ur kulturmiljösynpunkt.

Om den nuvarande fiskvägen inte har tillräckligt god passerbarhet enligt Miljöbalken och denna behövs förbättras, kan eventuellt torrfåran (den gamla stamprännan) på södra sidan användas till detta. Det bör i så fall ske med största försiktighet genom att bevara befintliga handgrävda strukturer så långt som är möjligt, och skulle det påträffas grunder av byggnader, hjulgrav eller murar ska arbetet avbrytas och länsstyrelsens kulturmiljöenhet kontaktas för rådgivning om hur arbetet ska fortskrida. Observera att både dammvallen och stamprännan är oregistrerade fornlämningar och är skyddade enligt lag. Eventuella ingrepp i dammvallen eller stamprännan behöver först ett tillstånd enligt Kulturmiljölagen.

Bilder av miljön

Bild 1. Rinnebäcks dammvall, mot sydöst.

Bild 2. Dammvallen där den ansluter till den norra stranden. Intill kanten finns en liten spettlucka av järn och en mindre ränna.

Bild 3. Närbild av en liten spettlucka av järn och en mindre ränna intill norra strandens kant.

Bild 4. Bron med äldre stensatt landfäste och äldre stenfundament i ån, mot syd.

Bild 5. Fiskpassage för starksimmande arter vid dämmets övre del på åns södra sida byggd år 2007, mot väst.

Bild 6. Del av den torrfåra, belägen söder om ån, som tidigare ska ha varit en stampränna och som eventuellt kan användas till omlöp.

Historiska dokument, kartor och bilder

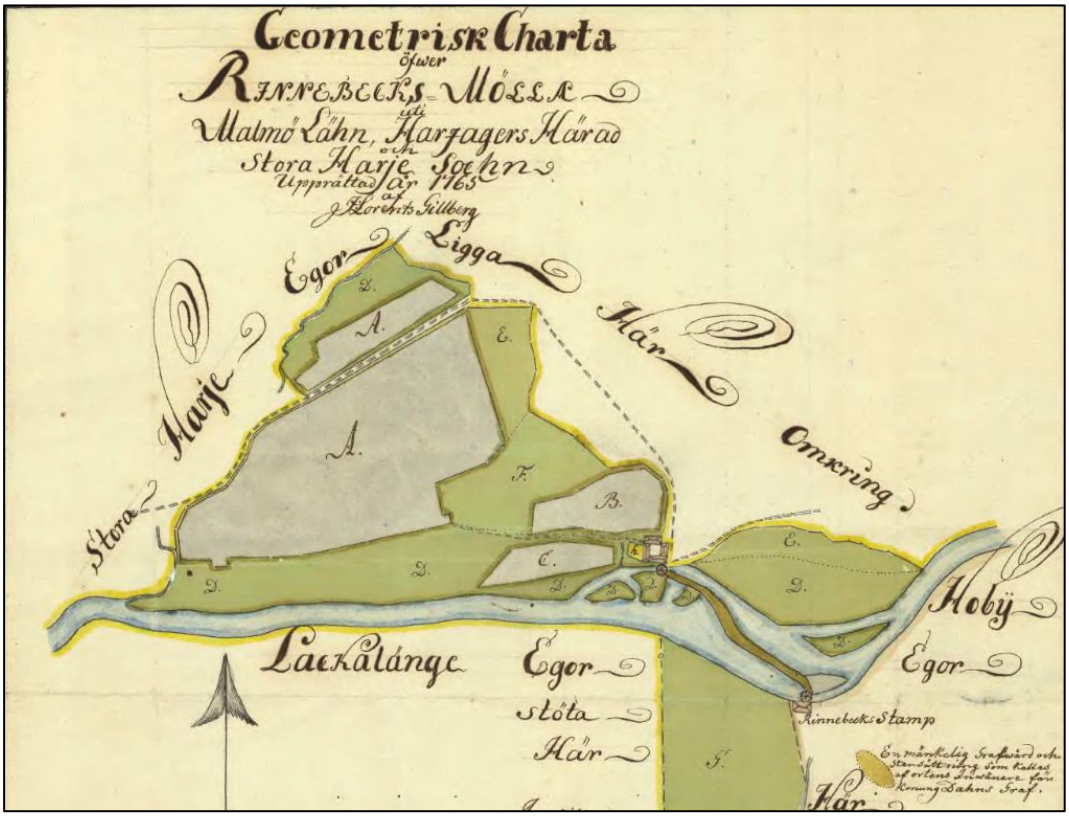

Historisk karta 1. Rinnebecks mölla år 1765. Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1765, Malmöhus län, L185-5:1

Historisk karta 2. Detalj av föregående karta från år 1765. Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1765, Malmöhus län, L185-5:1

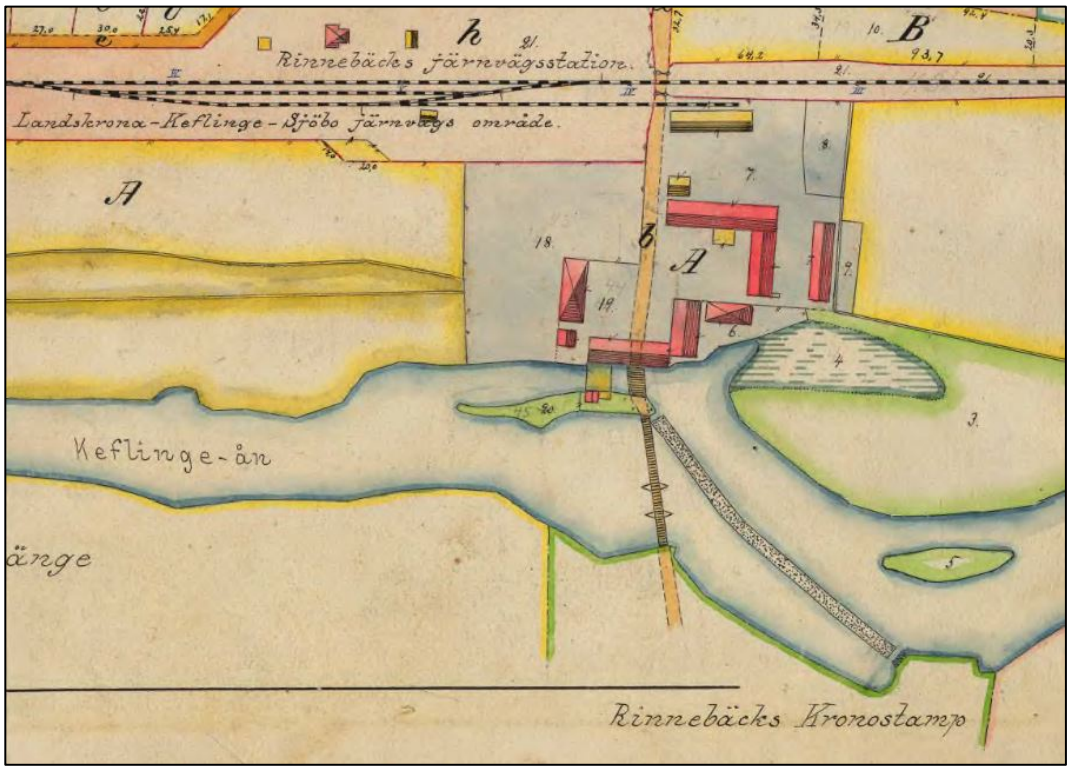

Historisk karta 3. Detalj av ägostyckningskarta från år 1912–1913. Ett antal byggnadskroppar är belägna vid den norra platsen, med järnvägen norr däröver. En bro går över ån med två stödfundament i vattendraget. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1913, Skåne län, 12-sta-73

Historisk karta 4,1968–1969 är en plastindustri markerad vid åns norra sida, ”Rinnebäcks stamp” och ”Ringhögen” söder om ån. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1968–1969, Skåne län, J133-2c7g71

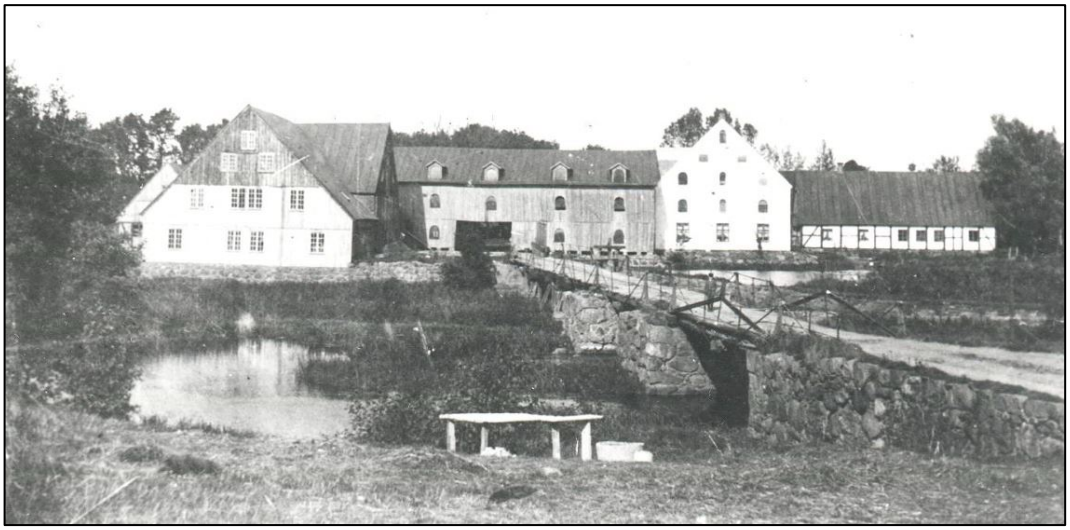

Historisk bild 1. ”Rinnebäcks valskvarn 1902 sedd från ett populärt badställe. Bron leder till Tivoli och V Hoby.” Fotot är taget mot norr. Bron har kraftiga stenfundament och är uppstöttad av pålar i dess bortre ände. Bron är inte som idag endast en gångbro utan är en bro för fordon. Den norra strandkanten öster om bron är stensatt. Den stora utbyggnaden väster om bron är utbyggd över vattnet. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

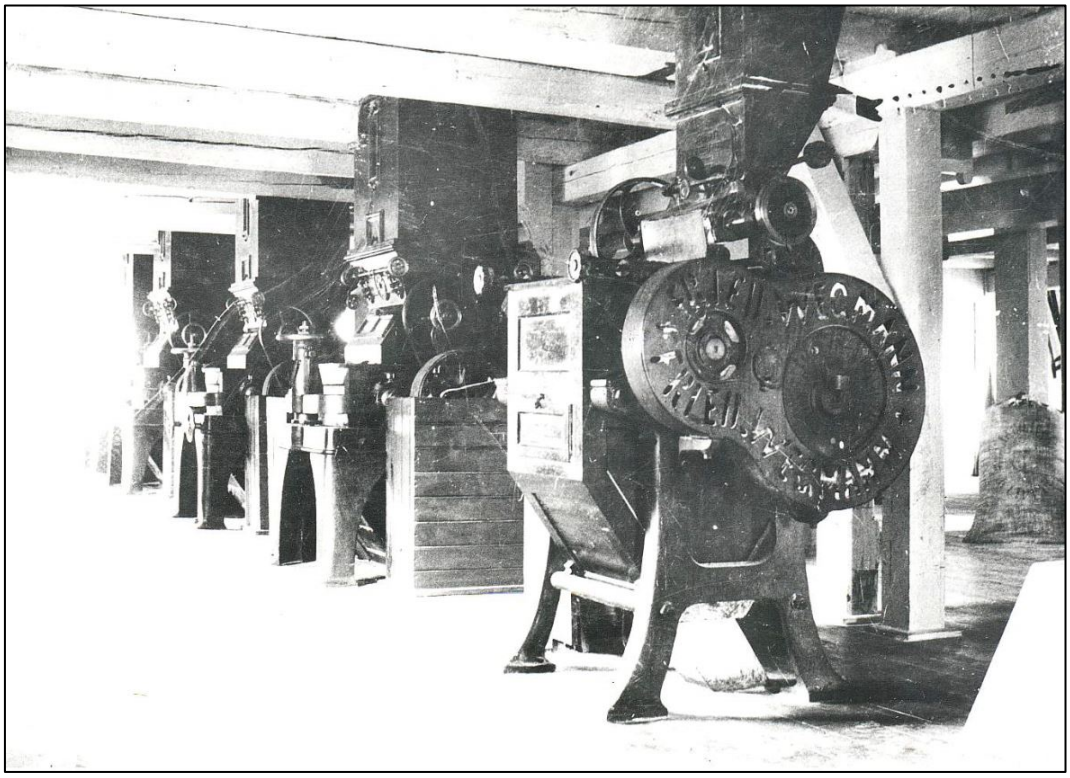

Historisk bild 2. Interiör, Rinnebäcks valskvarn år 1902. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

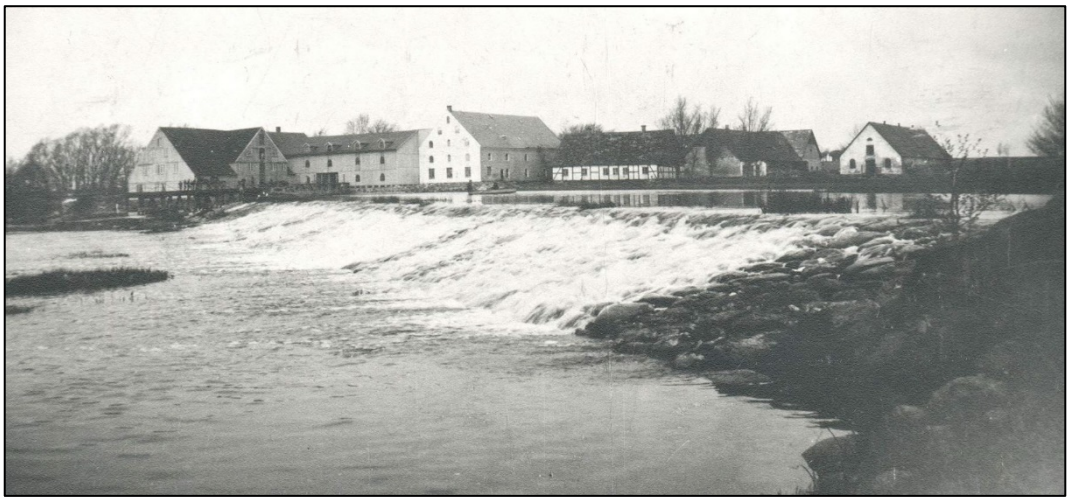

Historisk bild 3. ”Rinnebäcks Valskvarn före branden 1908 då det i vänstra huset fanns ett vattenhjul medan valskvarnen var i det högra. Efter branden blev det arrendatorns bostad och stall, längst th var svinstall.” Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

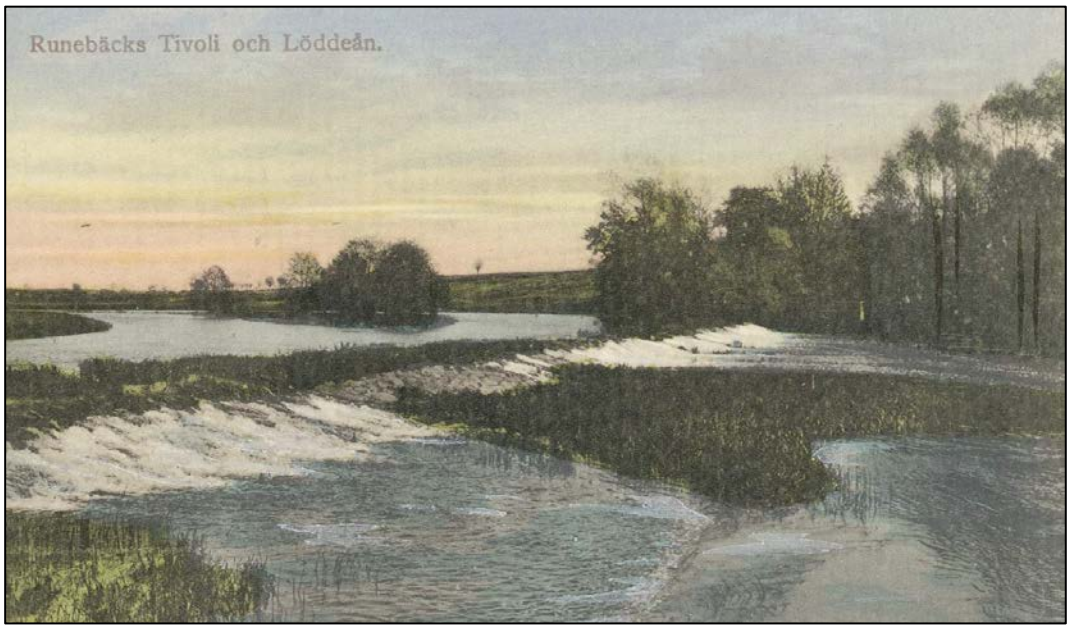

Historisk bild 4. ”Runebäcks Tivoli och Löddeån.” Okänt årtal. Det är svårtytt var tivolit skulle vara någonstans på bilden. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

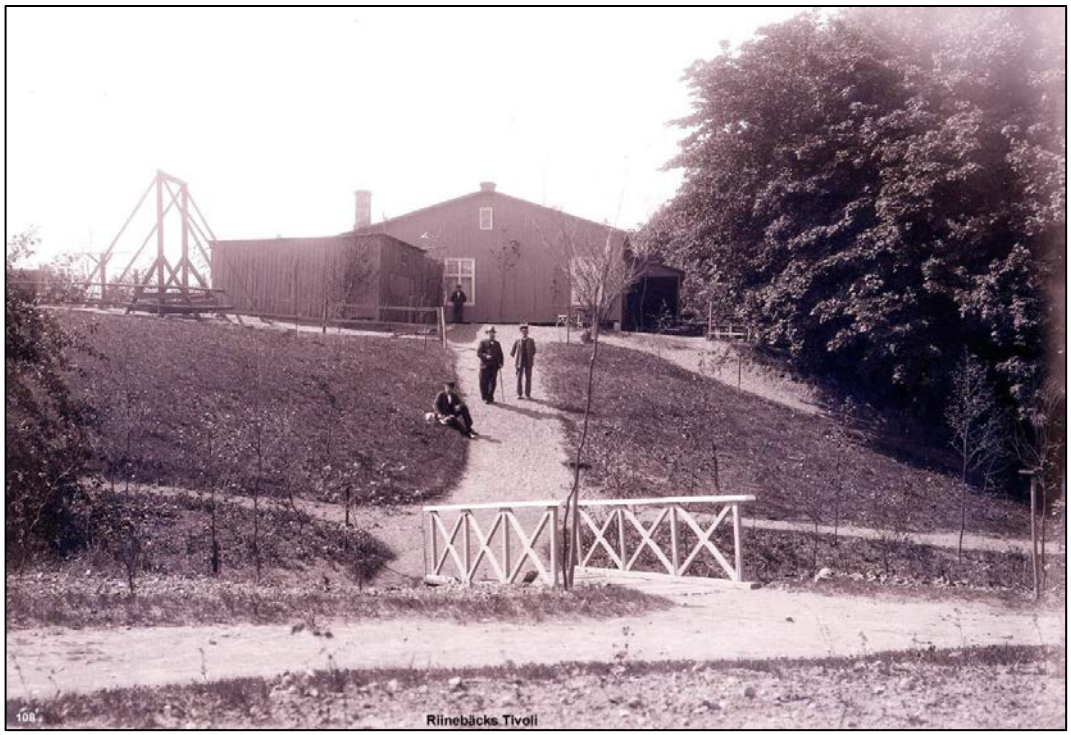

Historisk bild 5. ”Riinebäcks Tivoli”. Okänt årtal. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

Historisk bild 6. Rinnebäcks Tivoli med två dansbanor. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

Historisk bild 7. Rinnebäck ca år 1912 efter 1908 års brand, mot nordväst. Den högresta valskvarnen i bildens mitt står kvar liksom korsvirkeshuset öster om den – även om själva korsvirket har dolts under lager av färg eller puts. En ny större byggnad har rests väster om valskvarnen eller så är det den gamla byggnaden ombyggd, och en lägre byggnad är utbyggd från den över vattnet i ån, vilket syns på historisk karta 3. Möjligen är dess intag reglerat av spettluckor som i så fall skymtas på bilden. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

Historisk bild 8. Rinnebäcks dammvall mot nordväst. Större delen av brons sträckning skymtar i bakgrunden. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder, [2017-09-11]

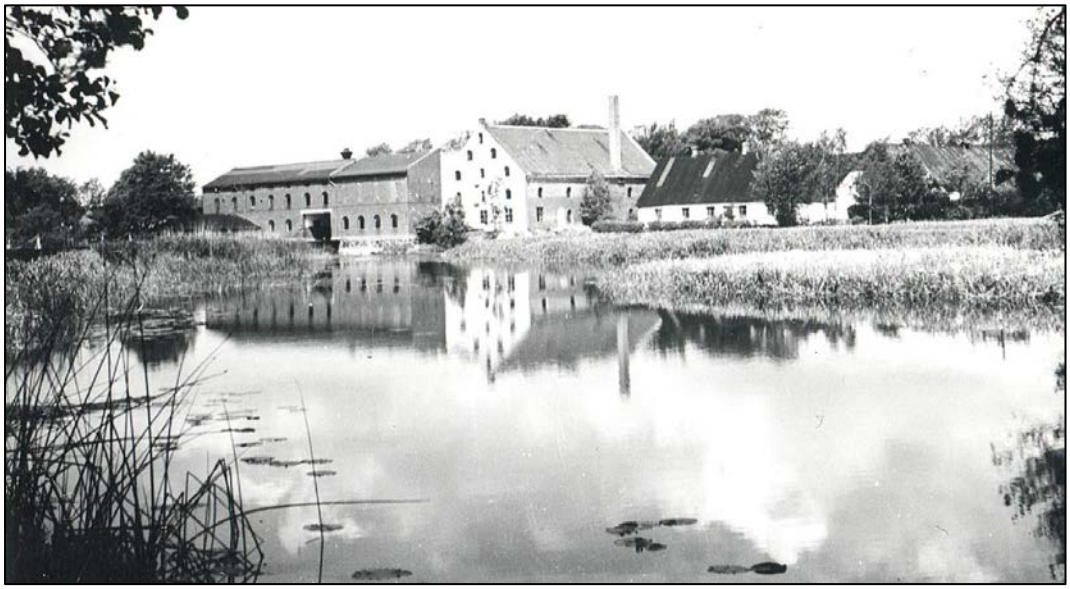

Historisk bild 9. ”Dåvarande Chemacofabriken, 1936, med de gamla möllebyggnaderna”. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

Historisk bild 10. Dammvallen vid Rinnebäck år 1945, mot sydöst. Eklöv 2016, s. 26

Historisk bild 11. Fotot taget troligen någon gång mellan år 1936 och år 1956. En ny, högrest byggnad har tillkommit och dammvallen börjar växa igen. Källa: Dösjebro-Kultur, Kulturbilder [2017-09-11]

Kartbilagor

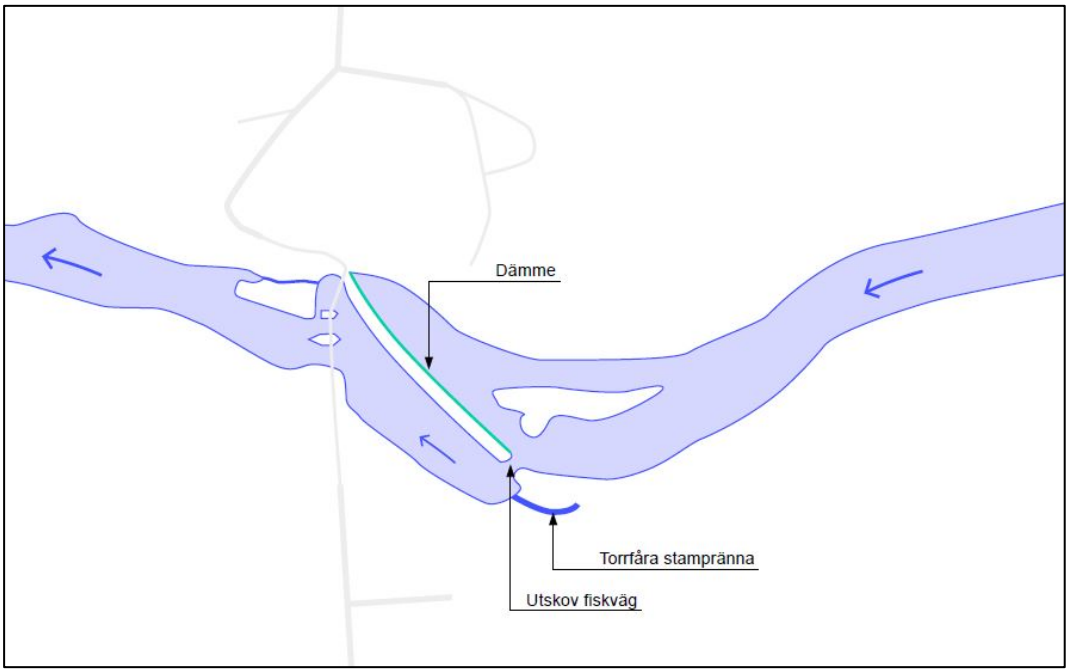

Kartbilaga 1. Rådande vattenflödesförhållanden vid Rinnebäck år 2016. Källa: Eklöv 2016, Bilaga 6

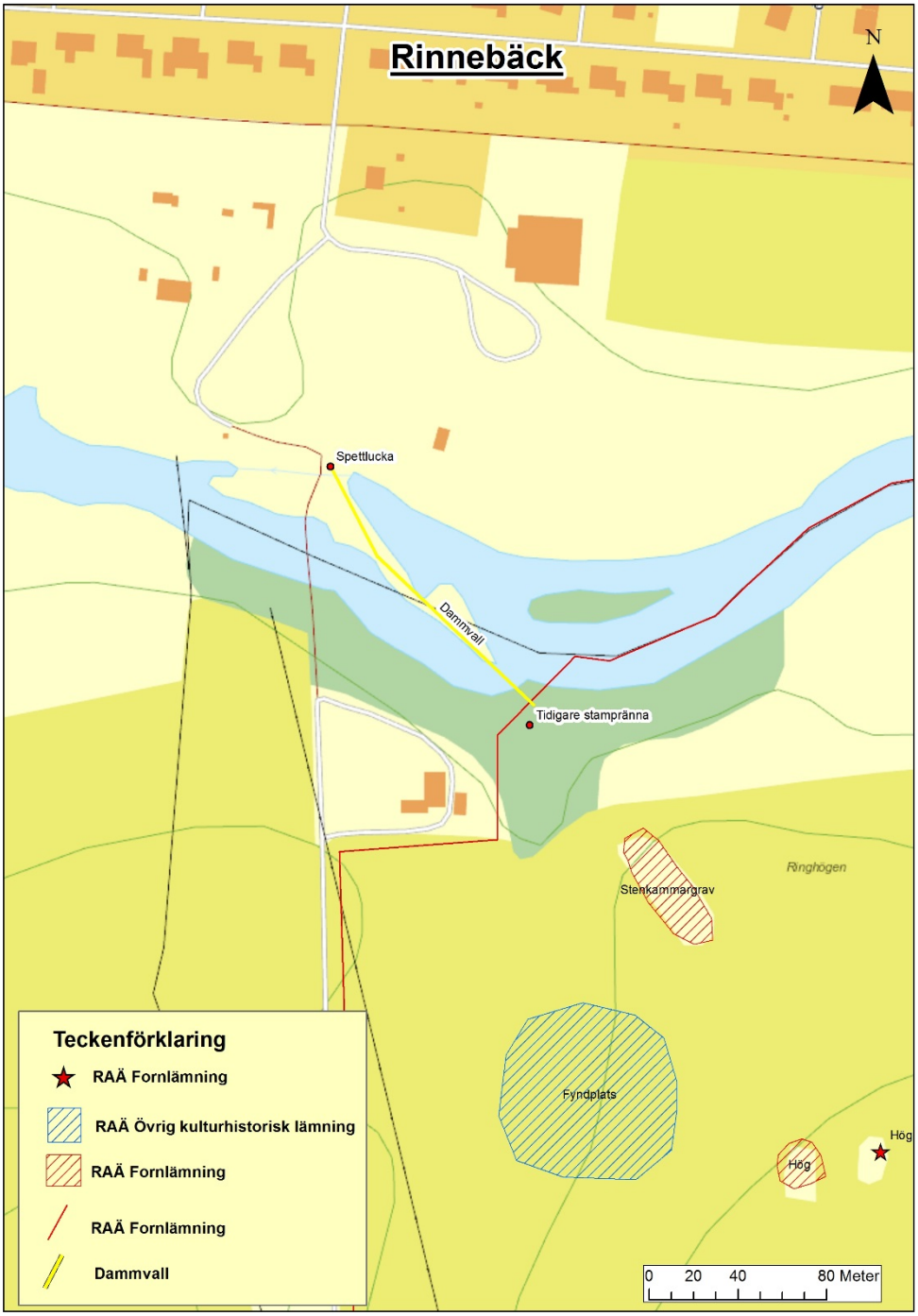
Rinnebäck
N
Spettlucka
Dammvall
Tidigare stampränna
Ringhögen
Stenkammargrav
Fyndplats
Hög
Hög
Teckenförklaring
RAÄ Fornlämning
RAÄ Övrig kulturhistorisk lämning
RAÄ Fornlämning
RAÄ Fornlämning
Dammvall
0 20 40 80 Meter

Nybroån

Nybroåns huvudavrinningsområde (HARO 89) befinner sig inom gränserna för Ystad, Tommelilla och Sjöbo kommuner. Källflöden till Nybroån är Trydeån, Fyleån/Fylan, Kulleån och Örupsån. Själva Nybroån är ca 10 km lång. Här finns betydelsefulla lek- och uppväxtplatser för öring och vad gäller havsöring är ån ett av landets mest produktiva vattendrag. Omfattande fiskevårdsåtgärder har genomförts i stora delar av ån och sportfiske av öring är vanligt förekommande främst i dess nedre delar. Flertalet vandringshinder i huvudfåran är åtgärdade.[81]

Tomelilla och (en del av) Ystad är de största tätorterna i avrinningsområdet, som i övrigt har en relativt liten andel bebyggd yta. Fornlämningar förekommer rikligt i området. Stora Köpinge var troligen en vikingatida och tidigmedeltida handelsplats. Dess kustnära läge i ett område med bördig åkerjord i anslutning till ett större vattendrag överensstämmer med andra köpingeorter i Skåne.[82]

HARO 89 är ett av de mest utdikade områdena i Skåne vilket indikerar en mycket eftertraktad odlingsjord. De många stora godsen med fasta stenhus och de många medeltida kyrkorna visar tillsammans med Isengrims borg på att trakten hade en stor betydelse under medeltiden. Många gånger har godsen lett den agrara utvecklingen, vilket kan utläsas i landskapet.[83]

Förhållandevis många vattenkvarnar har funnits i området, vilket indikerar vattnets betydelse som kraftkälla. I FMIS finns registrerat 7 vattenanknutna industrimiljöer av vilka samtliga är vattenkvarnar (bl.a. Munkamöllan), och utöver dessa nämner *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, *föreningen Skånska möllor* 6 vattenkvarnar (bl.a. Barevadsmölla).[84]

En dalgångsbygd med anslutning till en sträcka av Nybroån vid Högestad, Stora Köpinge m.m. har av Riksantikvarieämbetet pekats ut som Nationellt särskilt värdefull för kulturmiljövården. Nybroån är av Naturvårdsverket utpekad som Regionalt särskilt värdefullt vatten och av Fiskeriverket som Nationellt särskilt värdefull. Helt eller delvis inom HARO 89 finns 6 riksintressen för kulturmiljövården, fyra byggnadsminnen (bl.a. Svenstorps mölla och Övraby kvarn), 5 områden av riksintresse för naturvården, 8 Natura 2000-områden och 13 naturreservat, varav 7 vattenanknutna.[85]

Berörda kulturmiljöer i sammanhanget är Barevadsmölla och Munkamöllan.

[81] Christensen, Emma & Romberg, Thomas, okänt årtal men ca 2012, s. 6 & 10
[82] Christensen & Romberg, s. 7–8
[83] Christensen & Romberg, s. 8–9
[84] Christensen & Romberg, s. 9 & 17–19
[85] Länsstyrelsens WebbGis samt Christensen & Romberg, s. 11–14

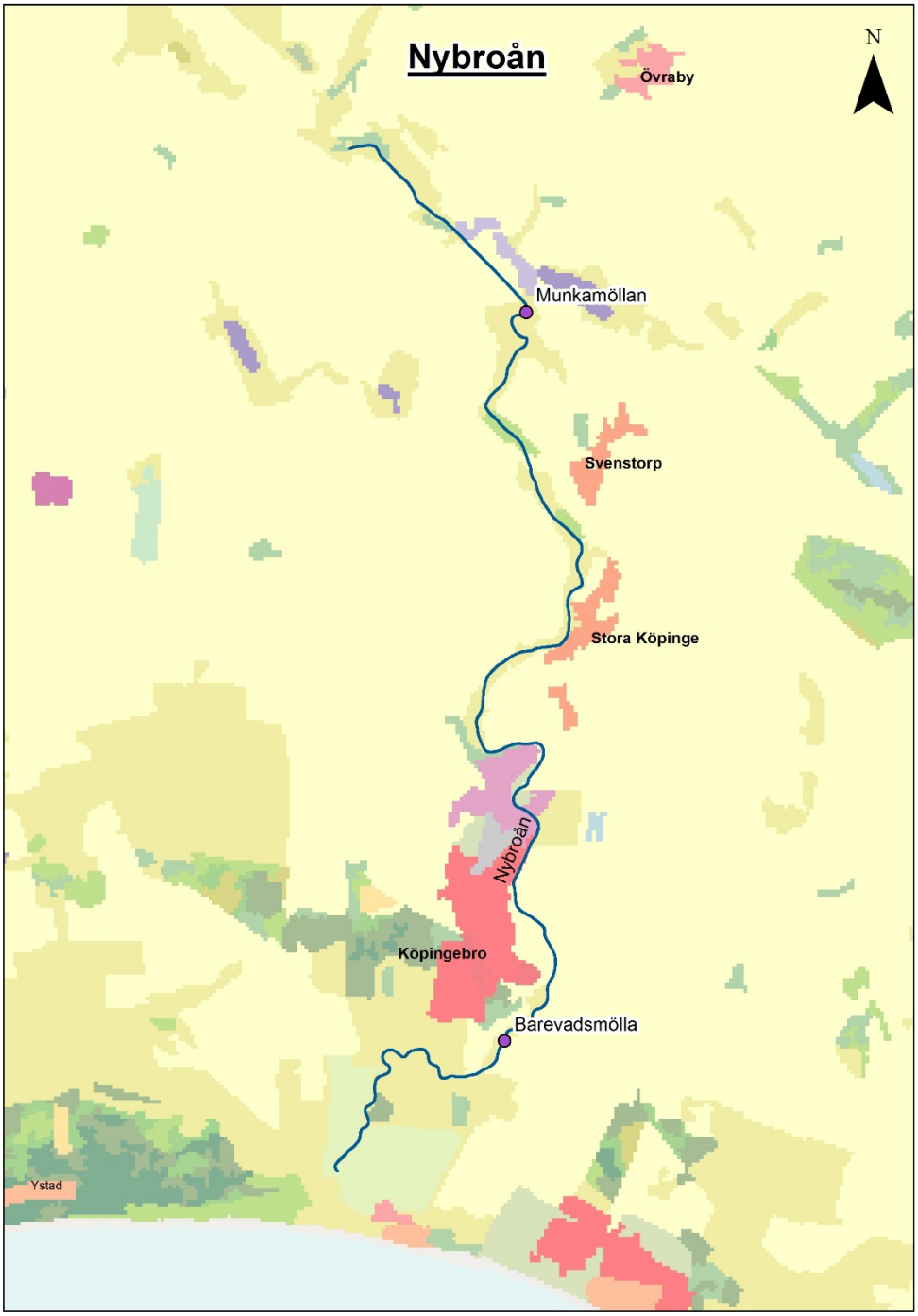

Nybroån med inventerade miljöer. Skala 1:30 000.

4. Barevadsmölla

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Ystad, Stora Köpinge
HARO/Vattendrag:	89 Nybroån
Byggår:	Omnämnd första gången 1397. Nuvarande kvarnbyggnad är från början av 1800-talet, kanalerna ca 1863.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL.
Kulturhistorisk värdering:	Högt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Kvarnbyggnad med bevarad interiör, kanaler, dammvall
Kärnvärden:	Gårds- och kvarnmiljö från 1800-talet

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, stamp, lantbruk

I skriften *De Ældste Danske Archiv Registraturer* (1865) återges att Torkel Nilssons änka Jidde Persdotter överlät Barevadsmölla till Peder i Roskilde år 1397:

Jdde Persdatthers, Torckill Nilszens effterleffuersche, skiöde till bisp Peder j Roskilde paa en gard j Simerskaffn och enn mölle, kaldis Bauurewadtz mölle, j Maglekiöbing sogenn.[86]

”Maglekiöping” är med all sannolikhet Stora Köpinge (magle betyder stor på danska), som ligger några kilometer uppströms från Barevadsmölla.

Denna kvarn är dock borta sedan länge och dagens kvarn uppfördes i början av 1800-talet, 300 meter åt sydväst, och flyttades år 1863 till nuvarande plats[87] för att få bättre fallhöjd. En ensam ek (bild 1) vid södra infarten till Barevadsmölla ska enligt ägaren ha stått mitt på gårdsplanen vid den gamla kvarnplatsen.[88]

På en generalstabskarta från år 1864 (historisk karta 1) är *Barevadsqvarn* markerad med ett vattenhjul. Det är dock oklart om symbolen är placerad vid den gamla platsen eller den nya. Kvarnen uppges ha flyttats år 1863.

Vid Barevadsmölla fanns förutom kvarnen en stamp för beredning av vadmal och sämskskinn, och dessa anläggningar drevs av varsitt vattenhjul. Stampverksamheten upphörde år 1892.[89]

På en häradsekonomisk karta från 1910–1915 (historisk karta 2) är *Barevadsmölla* med dess kanaler utmärkta. Dock ser det på avbildningen ut som att huvudfåran går genom avlastningskanalen och en bit av huvudkanalen, och att en del av huvudfåran, nedanför dammvallen, är en kanal, vilket går emot det som framgår av Kartbilaga 1, som visar nivåskillnader i höjd. Där framgår det att avlastningskanalen verkligen är en grävd kanal och att huvudfåran med största sannolikhet har gått och fortfarande går där nuvarande dammvall är belägen.

Enligt *Winning 1940*[90] installerades ett nytt kvarnverk år 1932. Det är inte säkert att kvarnverket byttes ut i sin helhet då, utan det kan finnas kvar äldre beståndsdelar. Enligt ägaren installerades turbiner för kvarn och elgenerator på 1930-talet[91], och det kan vara det som *Winning 1940* menar med att ett nytt

[86] Rigsarkivet, Danmark, *De ældste danske Archivregistraturer udgivne efter Beslutning af det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog efter Originaler i Geheimearchivet,* Treie Bind, Sjöbenhavn, Trykt hos J. H. Schultz 1865, s. 336, inscannad och tillgänglig på Archive.org [2017-10-03]
[87] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 23 & Winning 1940, s. 445
[88] Uppgift från ägaren.
[89] Ibid
[90] Winning 1940, s. 445
[91] Uppgift från ägaren.

kvarnverk installerades. Av utformningen att döma på stjärnhjul, lättverk, gjutjärnsdrev, träkuggar och äldre, handsmidda detaljer som nitar och järnband m.m. är kvarnverket snarare från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal.

År 1940 fanns i kvarnen 3 kvarnstenspar, korngrynsverk, fullständigt rensverk, skalmaskin, sädeskross, mellansikt, elektrisk belysning från ett eget kraftverk, och kvarnen sysselsatte 1 man. Jämsides bedrevs ett lantbruk om 35 tunnland. År 1940 ägdes kvarnen av Lars Martin Knutsson (f. 24.10.1873 i St. Köpinge, Malmöhus län), son till kvarnägare Knut Larsson. Han lärde sig yrket av fadern.[92]

Elektricitet producerades mellan åren 1935–1946[93]. Kvarnverksamheten upphörde år 1947 enligt ägaren och år 1974 enligt *Vattenkvarnar i Skåne 1995*[94].

En ekonomisk karta från år 1971 (historisk karta 3) visar kvarnmiljöns byggnader så som de står även idag. Huvudkanalen är utmärkt, men inte avlastningskanalen.

Beskrivning av miljön

Strax söder om Köpingebro vid Nybroån ligger Barevadsmölla på den nordvästra sidan av en grävd kanal som är ca 400 meter lång. Större delen av denna kanal går i sydväst-nordöstlig riktning medan den i sin övre del, vid intaget, bryter av i ungefärlig öst-västlig riktning. Vid huvudkanalens övre del finns en dammvall (bild 2) som leder in vatten i kanalen, samtidigt som den tillåter vatten att rinna över vallen vid högre flöden. Från kanalen uppströms en bit från kvarnen finns en s.k. avlastningskanal, drygt 100 meter lång, där överflödigt vatten kan ledas bort för att minska trycket vid högre flöden[95] (bild 3–5). Över avlastningskanalen i dess nordvästra del går en liten överfart, varunder vattnet leds genom ett äldre järnrör. Denna avlastningskanal går i riktning nordväst-sydöst. För en översikt av miljön, se kartbilaga 1.
Där huvudkanalen når kvarnen delar den sig i två delar (bild 6). En del leds in under kvarnen genom ett rensgaller ner i en turbinsump av betong med en turbin i (bild 7), och en del leds förbi utanför kvarnens sydöstra sida (bild 8). Den senare delen regleras av en spettlucka av järn. Fallhöjden vid Barevadsmölla är 2 meter, och åtminstone år 1940 gav vattnet drivkraft hela året[96]. Nedströms kvarnen går de samman i samma kanal igen (bild 9), och i nivå med där kvarnens huskropp slutar går en gångbro över kanalen, varifrån bild 8 och 9 har tagits.

Runt en grusbeklädd gårdsplan (bild 10) med stensatta gångar står ett antal byggnadskroppar, varav kvarnbyggnaden är en. Alla byggnadskroppar står mer eller mindre diagonalt mot huvudväderstrecken. Bostadshuset står för sig

[92] Winning 1940, s. 445
[93] Uppgift från ägaren.
[94] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 23
[95] Uppgift från ägaren
[96] Winning 1940, s. 445

sydväst om de andra. Kvarnbyggnaden, som står med sin sydöstra kortsida mot och över kanalen, är sammanbyggd med ytterligare tre huskroppar vilka fortsätter åt nordväst. Sydväst om kvarnbyggnaden löper en mur parallellt med kanalen, som sedan viker av in mot bostadshuset. Detta ramar in gårdsplanen. Huvudingången till gårdsplanen är från nordväst, men det finns också en utgång över en gångbro som passerar kanalen strax nedströms om kvarnbyggnaden, och en öppning i muren åt sydväst från gårdsplanen.

Kvarnbyggnaden (bild 6 & 11) är uppförd i korsvirkesteknik på bottenvåningen, med svartmålade bjälkar med vitmenad puts emellan, fyllnadsmaterialet okänt, men brukar vara tegel. Ovanvåningen är beklädd med rödmålad träpanel. En utbyggnad för en säckhissanordning bryter ut från taket på den långsida som vetter mot gårdsplanen. Taket är beklätt med svart tjärpapp som det växer lite mossa på. Fönstren är spröjsade och vitmålade. Den del av kvarnen som sticker ut ovanför kanalen verkar vara delvis ombyggd och står på en turbinsump av betong. Den är beklädd med blåmålad, stående locklistpanel på gavelsidan samt på dess nordöstra sida, medan den sydvästra sidan är en fortsättning av korsvirkestekniken.

Kvarnens interiör är välbevarad och välskött, och används delvis som förråd. I bottenvåningen, som är ett enda stort rum (bild 12), finns bl.a. ett stjärnhjul och tre lättverk (bild 13), alla av trä med järninslag och ståendes på nya, betonggjutna fundament med makadam emellan. Stjärnhjulets axel är av furu. Golvet, som annars är av betong, har här alltså lagats kring dessa element. Golvet över turbinsumpen utgörs av golvbrädor över betong. Andra beståndsdelar som finns kvar på bottenvåningen är turbinaxeln som sticker upp ur golvet från turbinsumpen, med ett mindre utväxlingshjul med träkuggar på, inbyggt i en trälåda (bild 14). Påkopplat detta utväxlingshjul genom en vinkelkuggväxel är en horisontell axel åt sydöst dvs. bakom lådan åt kanalen till, med två remhjul på, varav den ena fortfarande har en rem på sig, som överför kraft till ovanvåningen genom två hål i dess golv. Turbinaxeln fortsätter upp ur tidigare nämnda låda, och på axeln är påkopplat dels ett lite större remhjul med remunderlag av trä, samt ett mindre drev av gjutjärn, som driver stjärnhjulet. Lättverken har inga drev installerade för påkoppling på stjärnhjulet, utan det är förmodligen dessa som istället förvaras liggande på golvet eller lutande mot väggen (bild 12–14). Dessa drev är av gjutjärn. I rummet finns fler lösa föremål som remhjul av järn och en äldre säckvåg (bild 15). En trappa av trä leder upp till ovanvåningen.

Ett kvarnstenspar av tre återstår på ovanvåningen, åtminstone deras kvarnkar (höljet av trä som omger kvarnstenarna), med tillbehörande kvarntratt m.m. (bild 16) En stenkran med gripklo av järn står strategiskt placerad för att en gång i tiden ha kunnat lyfta kvarnstenar från alla tre kvarnstensparen, vilket behövdes vid skärpning av kvarnstenarna. I golvet finns en dubbellucka. En rem som går

genom två hål i golvet finns fortfarande kvar, med vilken överfördes kraft från bottenvåningen till ovanvåningen (bild 17). Remmen driver ett remhjul i taket, som är påkopplad en lång axel vilken löper genom rummets längd, och på vilken ett remhjul för hissning av säckar är påkopplat (bild 18). Övriga inventarier på ovanvåningen är bl.a. en arbetsbänk, två vagnshjul och en säckkärra.

Taket har förnyats men den äldre takstolen är kvar (bild 16).

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnad med beståndsdelar

Kvarnbyggnaden från tidigt 1800-tal, uppförd i korsvirkesteknik, flyttad år 1863 från den gamla kvarnplatsen, har trots säkerligen flertalet restaureringar och moderniseringar samt hopbyggnation med en annan byggnad, bevarat mycket av sin ursprungliga karaktär, inte minst invändigt. Interiören präglas av vitmenade, bara väggar och i övrigt mycket träinslag. Byggnaden har ett byggnadshistoriskt värde och ett byggnadsteknikhistoriskt värde. En hel del av kvarnverket är bevarat, så som ett stjärnhjul, tre lättverk, kvarnkar, stenkran och diverse transmissionssystem, vilket ökar både kvarnens och miljöns kulturhistoriska värde. Kvarnverket med turbinen har ett högt teknikhistoriskt värde.

Dammen och vattenvägarna

Efter att kvarnen år 1863 flyttades 300 meter åt nordost från den gamla kvarnplatsen, tillkom huvudkanalen, avlastningskanalen och dammvallen. Dessa är viktiga beståndsdelar för att förstå platsens kulturhistoriska sammanhang som kvarnmiljö. Dammvallen har ett byggnadsteknikhistoriskt värde i och med dess placering, dess byggnadsmaterial av sten, samt att den leder in vatten mot kvarnen samtidigt som den tillåter vatten att rinna över vid högre vattenflöden. Även avlastningskanalen har ett byggnadsteknikhistoriskt värde då dess funktion är att avleda vatten vid högre flöden.

Den gamla hjulgraven (nuvarande turbinsumpen) och vattenvägarna i dess närhet är inklädda i betong med förmodligen äldre stenfundament bevarade under, oklart i vilken omfattning. Turbinen från 1930-talet har ett högt teknikhistoriskt värde.

Helhetsmiljön

Helhetsmiljön med kvarnmiljöns lokalisering vid ett fall i ån, den kringbyggda skånska lantbruks- och kvarngården liggandes för sig själv ute på åkrarna, kvarnbyggnaden i korsvirkesteknik med delvis bevarad interiör och de grävda kanalerna, har allt sammantaget ett miljöskapande värde, ett samhällshistoriskt värde och ett identitetsvärde med representativitet för den skånska landsbygden. Sammantaget är miljön välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa

egenskaper hos miljön är förändrade eller borta, men helhetsmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Det är av stor vikt att åtgärda vandringshindret vid Barevadsmölla (se ärende med LST dnr: 535-26440-2016). Detta är också avgörande för att uppnå god ekologisk status i Nybroån. Då ingen annan lösning nåtts förelade Länsstyrelsen verksamhetsutövaren att upphöra med dämningsverksamheten alternativt söka tillstånd för densamma.

Bilder av miljön

Bild 1. Denna ek vid södra infarten till Barevads mölla ska enligt ägaren ha stått mitt på gårdsplanen vid den gamla kvarnplatsen, innan kvarnen flyttades år 1863.

Bild 2. Dammvall som leder in vatten mot huvudkanalen och som tillåter vatten att rinna över dammvallen vid högre flöden, mot öst.

Bild 3. Utloppet från huvudkanalen in i avlastningskanalen, mot nordväst.

Bild 4. Över avlastningskanalen i dess nordvästra del går en liten överfart, varunder vattnet leds genom ett äldre järnrör.

Bild 5. Avlastningskanalens fortsättning ner mot Nybroån, mot sydöst.

Bild 6. Stora kanalen där den delar sig i två delar. Den ena leds in under kvarnen och den andra leds förbi utanför kvarnens sydöstra kortsida. Den hitersta delens öppning regleras av en spettlucka av järn. Nedanför kvarnen går de samman igen.

Bild 7. Turbinsumpen med turbinen, uppströms ifrån.

Bild 8. Den del av kanalen som leds förbi utanför kvarnens sydöstra kortsida, nedströms ifrån.

Bild 9. Vattnet går samman i en kanal igen nedströms om kvarnen, mot sydväst.

Bild 10. Gårdsplanen med kvarnbyggnaden i bildens mitt, mot öst.

Bild 11. Kvarnbyggnaden är byggd i korsvirkesteknik med träpanelsbeklädd och rödmålad ovanvåning. Taket är klätt med tjärpapp.

Bild 12. Kvarnens bottenvåning mot sydöst. Ett stjärnhjul i mitten av bilden omgivet av tre lättverk står på nya betongfundament med makadam emellan.

Bild 13. Närbild av stjärnhjulet och dess tre lättverk. Gjutjärnsdrevet som ligger på golvet i bakgrunden har förmodligen suttit i ett av lättverken, liksom det gjutjärnsdrev som står lutat mot väggen till vänster i bild på bild 12.

Bild 14. Lättverk och stjärnhjul i förgrunden, trälådan som turbinaxeln går upp igenom i bakgrunden. Diverse utväxlingsanordningar sitter på turbinaxeln.

Bild 15. En äldre säckvåg i kvarnbyggnadens bottenvåning.

Bild 16. Ett stenpar återstår på ovanvåningen. En stenkran med en stor gripklo av järn står strategiskt placerad för att en gång i tiden ha kunnat lyfta kvarnstenar från alla tre kvarnstensparen. I golvet är en dubbellucka. Till höger i bild en säckkärra.

Bild 17. Kvarnens ovanvåning, mot sydöstra gaveln. En rem överför kraft genom två hål i golvet från bottenvåningen och driver ett remhjul i taket, som är påkopplat en lång axel, som löper genom rummets längd. Med på bilden är även en arbetsbänk, två vagnshjul, en mindre sågklinga på väggen m.m.

Bild 18. Ett remhjul är påkopplat huvudaxeln för upphissning av säckar.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historisk karta 1. *Barevadsqvarn* markeras med en vattenhjulssymbol. Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1864, Skåne län, J243-2-1

Historisk karta 2. Översikt av Barevadsmölla på 1910-talet. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1910–1915, Skåne län, J112-1-67

Historisk karta 3. På denna karta från år 1971 är kvarnmiljöns byggnader utmärkta liksom huvudkanalen, men inte avlastningskanalen. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1971, Skåne län, J133-1d9g73

Kartbilaga

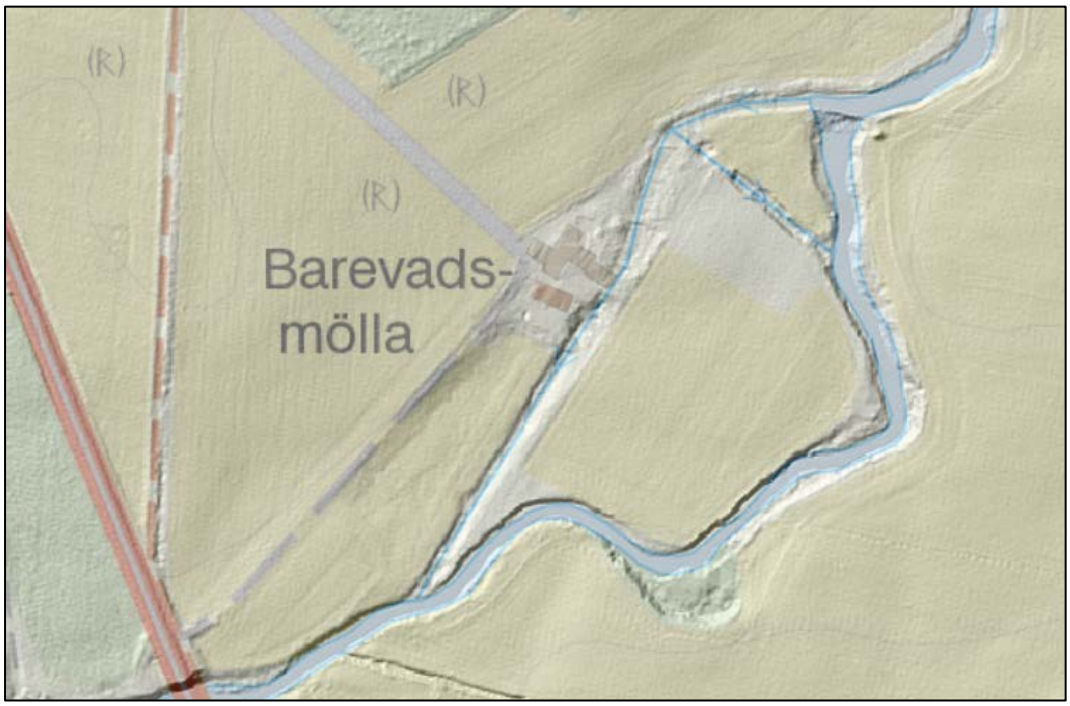

Kartbilaga 1. Denna karta kombinerar lagren LM Bakgrundskarta (WMTS) och LM Nationell Höjdmodell (WMS) i Länsstyrelsens WebbGis och visar tydligt läget på kvarnen, kanalerna, dammvallen och huvudfåran.

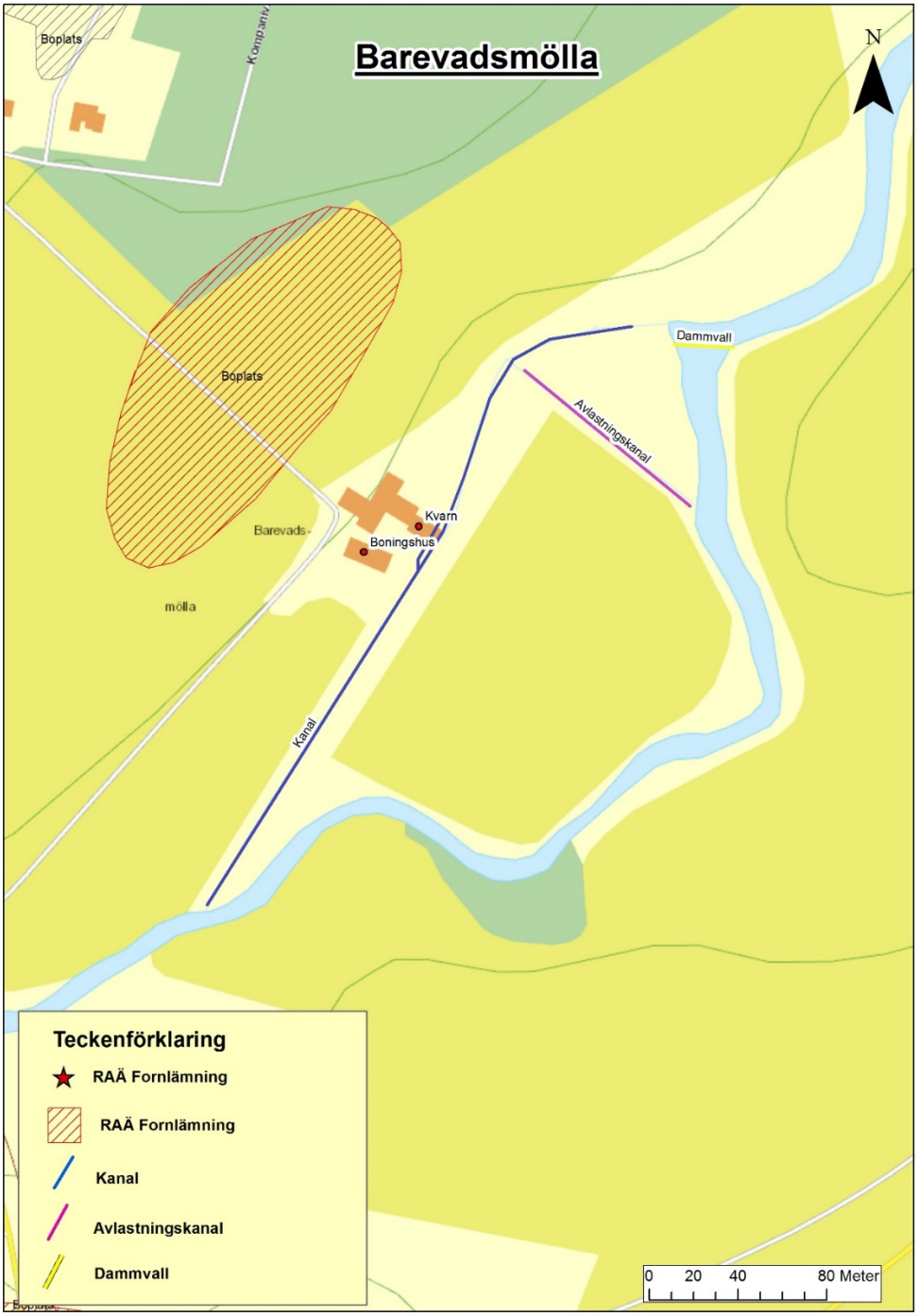
Barevadsmölla
N
Boplats
Kompanivä
Boplats
Dammvall
Avlastningskanal
Kvarn
Boningshus
Barevads-
mölla
Kanal
Teckenförklaring
RAÄ Fornlämning
RAÄ Fornlämning
Kanal
Avlastningskanal
Dammvall
0 20 40 80 Meter

5. Munkamöllan

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Tomelilla, Tosterup
HARO/Vattendrag:	89 Nybroån
Byggår:	Belägg från år 1598 enligt FMIS. Nuvarande kvarnbyggnad uppfördes på 1880-talet.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL. Registrerad som bevakningsobjekt i FMIS.
Kulturhistorisk värdering:	Kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Äldre dammvall och stensättningar, kanaler, kvarnbyggnad med hjulgrav, mindre vattenkraftbyggnad
Kärnvärden:	Flerhundraårig kvarnmiljö

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, såg, svinborsttvätteri, konsthantverksproduktion

Det äldsta belägget för en kvarn på platsen är enligt FMIS från år 1598[97]. ”Muncke Møllan” omnämns år 1624 i Prästrelationerna[98].

Det äldsta kartbelägget vi har hittat är en arealavmätnings-/skattläggningskarta från 1733 (historisk karta 1).

På en storskifteskarta från år 1767 (historisk karta 2) är en dammvall utmärkt på platsen, liksom ett flertal byggnader och en hjulsymbol.

Munkamöllan tillhörde på 1830-talet Tosterups gods och var då arrendegård och -kvarn. Kvarnen var en korsvirkesbyggnad med ett stort vattenhjul. Ola Andersson var arrendator.[99] Enligt en källa[100] inträffade en brand på 1880-talet, vilken ska ha orsakats av gnistor som slog ut från ett förbipasserande lok. Gård och kvarn brann ner och endast ett uthus klarade sig. Enligt en annan källa[101] brann kvarnen ner år 1886 och den nuvarande tegelbyggnaden i två och en halv våning med spånklätt sadeltak uppfördes år 1887. Enligt ytterligare en källa[102] uppfördes kvarnen år 1879. Godset lät i vilket fall som helst återuppbygga kvarnen på samma plats medan gården flyttades en aning söderut. I väntan på kvarnens återuppbyggnad byggde Ola Andersson Övraby väderkvarn[103] (byggnadsminne idag).

Den 28 november år 1863 påbörjades bygget av en privatfinansierad järnväg mellan Ystad och Eslöv, och den 1 december år 1865 öppnades den 47 kilometer långa sträckan mellan Ystad-Bjärsköla gård[104]. Den järnvägen passerar än idag förbi Munkamöllan.

På en karta från år 1864 (historisk karta 3) är ”Munkamölla” utmärkt med ett vattenhjul och järnvägen passerar direkt öster om området. Värt att uppmärksamma är att åns sträckning norr om Munkamöllan inte är densamma som idag. Järnvägen kommer söderifrån och passerar öster om Munkamöllan. Strax norr om Munkamöllan passerar järnvägen över ån och har således vattendraget på sin östra sida en bit, innan den åter passerar över ån på sin väg norröver. Det är tveksamt om kartan visar den färdiga järnvägsdragningen eller

[97] FMIS, RAÄ-nr Tosterup 18:1
[98] Ortnamnsregistret, Institutet för språk och folkminnen [2017-10-02[
[99] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, Föreningen Skånska Möllor, s. 23 samt Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1
[100] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1
[101] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 23
[102] Winning 1940, s. 477
[103] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1
[104] Cykla Banvall, Ystad-Eslövs järnväg, Historik och kuriosa [2017-09-21]

en planerad dragning, eftersom det är konfunderande att åns dragning på en senare karta daterad 1926–1934 (historisk karta 4) visar annorlunda dvs. att ån istället leds parallellt med järnvägen på dess sydvästra sida och att därmed den gamla fåran har brutits av, såsom är fallet idag. Om återgivningen på 1864 års karta stämmer, borde rimligen två robusta järnvägsbroar ha byggts inom det område som den röda, fyrkantiga ramen på historisk karta 3 visar, och ån borde i så fall ha letts om efter denna tidpunkt (men innan 1926–1934) och broarna då bytts ut till järnvägsvall. Det är inte särskilt troligt. Ån leddes istället med ganska hög sannolikhet om redan från början.

År 1920 ska ett nytt boningshus ha uppförts. Ola Andersson köpte loss Munkamöllan från Tosterup och sonen Herman tog över verksamheten. Redan år 1921 såldes Munkamöllan till Oscar Israelsson, som drev kvarnen tillsammans med sönerna Gösta och Ossian. Kvarnen hade vid denna tidpunkt ett underfallshjul, två kvarnstenspar, sikt, spets och triör, och lönsamheten ska ha varit god.[105] Enligt Winning installerades ett nytt kvarnverk år 1927[106].

En karta daterad till 1926–1934 (historisk karta 4) visar hur järnvägen har samma sträckning som på kartan från år 1864, med den skillnaden att norr om kvarnen där järnvägen passerar över ån syns det att nu tar vattendraget en annan väg och rinner på västra sidan av järnvägen. Den gamla fåran öster om järnvägen har förvandlats till flera vattenansamlingar, liksom idag.

År 1928 såldes Munkamöllan igen, men det gick inte väl för de nya ägarna och år 1936 köpte Oscar Israelsson kvarnen åter. Hans son Gösta med hustrun Hulda (f. Nilsson) köpte år 1937 kvarnen, som då ska ha förfallit. Vattenhjulet var undermåligt, endast ett av kvarnstensparen fungerade och nässlorna beskrivs ha vuxit ”meterhöga ur köksspisens ringar”. En genomgripande restauration följde. Vattenhjulet ersattes av en Francisturbin, cirkelsågen förnyades och bostaden rustades upp. En ”allt mer tilltagande mjölallergi” (hos ägaren/ägarna antagningsvis) ska ha drivit fram en nedläggning av kvarnverksamheten till förmån för sågverksrörelsen.[107] En källa[108] anger att kvarnen byggdes om till såg ca år 1938. År 1940 uppges det i *Svenska kvarnar* att kvarnen inhyser ett kvarnstenspar, en dubbel valsstol, ett korngrynsverk, ett fullständigt rensverk, en sädeskross och en utsädestriör, och att vattenfallet på 1,25 meter lämnar drivkraft under hela året. Vidare beskrivs att elektrisk belysning tillhandahålls från en generator och att jämsides med kvarnverksamheten bedrivs även en sågverksrörelse.[109] En blocksåg ska ha installerats och därefter, under de första

[105] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1
[106] Winning 1940, s. 477
[107] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1–2
[108] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 23
[109] Winning 1940, s. 477

åren på 1940-talet, en begagnad ramsåg. Munkamöllan hade blivit Munkamöllans Sågverk.[110]

Den 9 april år 1940 (dagen för tyska rikets invasion av Danmark och Norge) hade kvarnen full arbetsstyrka på morgonen, men på kvällen var Gösta ensam kvar. Krigsåren blev naturligt besvärliga med personal inkallad till militärtjänstgöring. Förmodligen i samband med krigets handelsblockad blev svinborst en eftertraktad handelsvara, och ett svinborsttvätteri i Munkamöllan startades upp av Karl Persson & Söner. Under en tid hyrde också Lindholmens varv i Göteborg in sig i Munkamöllan för sågning av spanttimmer till fiskebåtar vilka genom ett biståndsprojekt skulle brukas på Island. Parallellt med dessa verksamheter sysslade sågverksrörelsen huvudsakligen med legosågning till möbelindustrin. Man sålde också fanérstock, framför allt av alm.[111] Driften pågick i större skala till år 1954[112].

Fram till början av 1950-talet bedrevs fiske som en bisyssla och framför allt ål fångades i ålkista. Därefter minskade fångsterna på grund av ökade föroreningar i ån. År 1949 bildades Ystadortens Fiskevårds- och Sportfiskeförening, som hade sin samlingsplats och anlade en romkläckningsanläggning för laxöring vid Munkamöllan. Anläggningen byggdes på en rötbassäng från det numera nedlagda svinborsttvätteriet. Det är dock oklart var det gamla svinborsttvätteriet låg. Det första årets försök misslyckades då kläckningslådorna hade målats med blyvit färg vilket ledde till att mycket av rommen dog. Det andra året gick bättre men det tredje året var dödligheten stor på grund av förorenat vatten i ån. Efter några års försök förlades verksamheten till andra platser. Arbetet var ideellt.[113]

Vid 1950-talets början skedde en strukturomvandling i svensk sågverksrörelse, vilket ledde till att småsågar utkonkurrerades av rationaliserad stordrift. Gösta Israelsson anpassade sig och började parallellt med sågverksamheten tillverka fat, skålar, plattor m.m. vilket blev huvudnäringen år 1957 då sågen övergick till att användas enbart till husbehov. Mellan åren 1965–1982 bedrev Gösta tillsammans med sonen Bo en konsthantverksproduktion i materialet ”gammal bok”. De utvecklade en teknik som stabiliserade trä efter att det brutits ned av svampangrepp, och svamparnas färger konserverades. Deras produktion ska ha varit föremål för intresse och uppmärksamhet även utomlands vid flertalet utställningar.[114]

[110] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 2
[111] Ibid
[112] *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 23
[113] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 2–3
[114] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 3

På en karta från år 1971 (historisk karta 5) är platsen utmärkt som såg. De byggnadskroppar som är hopbyggda med kvarnen verkar inte ha förändrats sedan dess. Kanalerna verkar även ha ungefär samma dragning som idag.

År 1993 såldes Munkamöllan och verksamheten upphörde helt.

Kvarnmiljön är registrerad som bevakningsobjekt i FMIS under beteckningen Tosterup 18:1. Med bevakningsobjekt menas att den antikvariska statusen inte kan utredas utan vidare undersökning.

Beskrivning av miljön

Järnvägen har dragits ganska brutalt över ån strax norr om Munkamöllan (kartbilaga 1) så att den ursprungliga fåran har påverkats under en sträckning av ca en och en halv kilometer. Den del av ån som låg öster om nuvarande järnvägen har brutits av och utgörs nu av ett antal vattenansamlingar (med ett visst vattenflöde igenom, vad det verkar), medan ån istället har letts om till att flyta parallellt längsmed järnvägens västra sida. Järnvägsvallen norr om kvarnområdet är idag ett framträdande inslag i miljön.

Det finns rester efter en låg dammvall vid Munkamöllan ca 120 meter norr om kvarnbyggnaden. Dess ålder är okänd, men enligt de nuvarande ägarna var dess funktion att samla vatten till kvarnen under lågt vattenstånd. Den röda linjen på kartbilaga 2 visar ungefärligt sträckningen av de rester som finns kvar av dammvallen.

Enligt FMIS[115] är fördämningsvallen 80 meter lång, 1,5 meter bred och 0,5 meter hög. Den har vanligtvis en mer plan lutning åt söder och sydväst. Dammvallen har ett skal av betong med natursten inuti. Den tar sin början från kanten av en höjd västerifrån (bild 1) i ungefärlig riktning österut och bryter därefter av mot sydöst (bild 3). I dammvallen finns en ca 3 meter bred öppning med vid kanterna gjutna profiler (öppningen är markerad närmast västerut på den röda linjen på kartbilaga 2). Den andra öppningen som är markerad på den röda linjen är ett brott i dammvallen som har uppstått genom rotsprängning (bild 4).

På östra sidan av vattendraget i kröken där ån slutar gå parallellt med järnvägen finns en eller flera betonggrunder vid vattendragets kant. Det är oklart vad dessa grunder har varit. Efter kröken innan ån delar sig går en gångbro över ån och på östra sidan av vattendraget ligger ett relativt nybyggt hus med ett litet uthus. Därefter delar sig ån i två delar: den naturliga fåran tar vägen västerut medan en grävd kanal tar vägen rakt fram söderut (bild 5). Längre nedströms går de samman igen. En bit söderut in på kanalen finns ytterligare en öppning västerut,

[115] FMIS, RAÄ-nr Tosterup 18:1

som släpper ut vatten in i den naturliga fåran, vilket bildar en liten ö belägen där vattendraget delar sig. Nedgrävd under mark men synlig i marknivå ligger på denna ö ett rostigt rör i marken bestående av sammansatta oljefat. Röret verkar korsa ön i ungefärlig riktning nordöst-sydväst.

Där den naturliga fåran här tar vägen västerut är ett litet fall med betong-, sten- och järnkonstruktioner på båda sidor av och i vattendraget (bild 6 & 7), och någon typ av skibord verkar skönjas under vattenytan på åtminstone den norra sidan av vattendraget. Det kan delvis vara rester av den dammvall som syns på historisk karta 2 från 1767. Längre nedströms på den norra sidan av vattendraget i nivå med där ön slutar, finns en betonggrund (bild 8), oklart efter vad. Diverse rostiga rör och ventiler finns i grunden, och i närheten ligger en cylinderformad tank eller liknande av gjutjärn på marken med den gjutna inskriften ”Hesselman”, samt ytterligare en cylinderformad tank av gjutjärn under ett nedfallet träd. Landmassan nordväst om där ån delar sig är dikad, så att den del som tar formen av en udde är gräsbeklädd medan den andra sidan är mer sank.

Över det fall som är söder om den lilla ön, på en betonggrund med betongskibord och betonglock ovanpå, står en mindre byggnad (bild 9) klädd med brunmålad, grov och utåt rundad, liggande panel (kallas för ”turbinhus” på översiktskartan i slutet av detta avsnitt). Tidigare har den haft någon vattenkraftsfunktion, men numera verkar vattnet bara rinna under den utan att någon energi tas till vara. Rensgaller står lutade mot husgrunden och en gammal brand- och/eller båtshake, som kan ha använts vid flottning, hänger på byggnadens östra vägg.

Över den grävda huvudkanalens fortsättning söderut går en gångbro. Nedströms på kanalens östra sida finns en betonggrund med inskriptionen ”1947”. Kanalen leds in under den del av kvarnbyggnaden som är av trä (bild 10), och strax innan är ett litet fall. Fallhöjden vid Munkamöllan är ca 1,25 meter[116]. Denna träpåbyggnad är klädd med stående brädpanel, rödmålad på nordsidan och omålad på västra och södra sidorna. Dess grund utgörs av en äldre hjulgrav av granitblock (bild 11), i vilken det är en rostig turbin (bild 12).

Kvarnbyggnaden är en rektangulär byggnad i två våningar uppförd i ljusgult tegel med en vindsvåning av trä. Sadeltaket är beklätt med sinuskorrugerade eternitskivor, med lite grönmossa på. Tegelfasaderna är prydda med pilastrar av samma ljusgula tegel, tre på norra långsidan (bild 13) och fyra på östra kortsidan. Östra sidans fasad (bild 14) på bottenvåningen har byggts om med nyare tegel och utskjutande betongförstärkningar, med ett fönster byggt i annan stil än övriga fönster och en brunmålad dubbelport. Ursprungliga fönster har teglade valvbågar av rödtegel över sig, alla fönster är vitmålade. Östra tegelfasadens krön

[116] Israelsson, Bo, *Munkamöllan*, s. 1

utgörs av ett slags gesims av både ljusgult och rött tegel. Den övre delen av gavelröstet österut är beklädd med stående, rödmålad locklistpanel, där de bredare, underliggande brädorna i nederkant är spetsformade. Kvarnbyggnaden används delvis som förråd, och det synes finnas en äldre lång sågbänk inuti. Kvarnbyggnaden har inte inventerats interiört.

Kvarnbyggnaden är sammanbyggd med tre huskroppar till ett byggnadskomplex (bild 15). Huskroppen närmast kvarnbyggnaden har pulpettak, de övriga har sadeltak och är beklädda med tegel, varav det enkupiga teglet på det östra huset är äldst. De tre huskropparna är vitputsade och har röda fönster och dörrar. De två västra byggnaderna synes ha blivit ordentligt renoverade, medan det östra huset har behållit mer av sin ursprungliga karaktär. På en höjd strax sydost om kvarnens byggnadskomplex ligger Svenstorps IF med två fotbollsplaner och ett antal byggnader.

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnaden med beståndsdelar

Kvarnbyggnaden i två och en halv våning står som en representant för hur en medelstor skånsk vattenkvarn byggd i tegel kunde ta sig uttryck på ca 1880-talet. Byggnaden har vissa arkitektoniska kvaliteter såsom tegelpilastrarna, valvbågarna ovanför fönstren i rött tegel, utformningen på gesimsen i ljusgult och rött tegel på östra gavelsidan samt de spetsiga nederdelarna på östra gavelsröstets locklistpanel vars uttryck samspelar med gesimsens. Hjulgraven som högst troligt är en rest från den tidigare, nedbrunna kvarnen skänker ytterligare ett djup till byggnaden genom att påminna om en äldre historik och kontinuitet i kvarndriften. Nykonstruktionerna på östra gaveln med de utskjutande betongförstärkningarna och det nya teglet bryter dock av byggnadens ursprungliga arkitektoniska harmoni.

Dammen och vattenvägarna

Vid Munkamöllan finns rester efter en äldre dammvall, en huvudkanal med ett fall vid kvarnbyggnaden och en äldre hjulgrav, samt ytterligare två fall, dels i den mindre och kortare kanalen söder om ön, dels i den naturliga fåran norr om ön.

Fallet norr om ön har betong-, sten- och järnkonstruktioner på båda sidor av och i vattendraget, med någon typ av skibord som verkar skönjas under vattenytan på den norra sidan av vattendraget. Stensättningarna är äldre, medan betong- och järnkonstruktionerna är yngre lämningar.

Resterna efter dammvallen är av oklar ålder. Det är svårt att avgöra åldern på diverse stensättningar, som för övrigt även kan ha bättrats på och förändrats efter det att de uppfördes. Hjulgraven är förmodligen från innan branden på 1880-talet och kan vara äldre än år 1850.

Helhetsmiljön

Helhetsmiljön (söder och väster om järnvägsbanken samt nord, nordväst och väster om Svenstorps IF) är i hög grad läsbar med flertalet huvudelement bevarade från tidigare verksamhet såsom kvarnbyggnad, kanaler och fall samt en mindre vattenkraftsbyggnad över den mindre kanalens fall. Dammvallen norr om anläggningen är inte uppenbart synlig pga. sly och träd och dess avstånd från kvarnen, men finns där (bild 1–4). I kvarnbyggnaden har inrymts kvarndrift, sågverk och konsthantverksproduktion, medan det är oklart var svinborsttvätteriet låg. Även om miljön har förändrats genom att vissa beståndsdelar försvunnit samt vissa inslag tillkommit, är huvuduttrycken från den äldre verksamheten bevarade så att Munkamöllan idag kan beskrivas och upplevas som en äldre kvarnmiljö.

Kvarnbyggnaden i sig är intakt och räknas inte som fornlämning (kvarnmiljön är registrerad som bevakningsobjekt i FMIS), inte heller hjulgraven då den inte kan sägas vara varaktigt övergiven med säkerhet. Däremot har dessa byggnadselement ett kulturhistoriskt värde. Inte heller räknas diverse betongfundament eller vattenkraftsbyggnaden över den mindre kanalen som fornlämningar. Den mindre vattenkraftsbyggnaden över den mindre kanalen har ett visst kulturhistoriskt värde, inte pga. sin ålder, utan pga. sin relation till vattenkraften. Anledningen till att den inte får ett högre värde är att den inte har några högre byggnadskvaliteter. Äldre stensättningar, kanalerna i sig samt eventuella grunder eller kulturlager under mark kan vara fornlämningar. Samråd med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet behövs därför inför eventuella markingrepp i området.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Eventuella åtgärder förläggs lämpligen till den naturliga fåran. Det lilla fallet norr om den lilla ön är vad gäller åtgärder ett avgörande område i fåran med betong-, sten- och järnkonstruktioner på båda sidor av och i vattendraget, med troligtvis ett skibord som verkar skönjas under vattenytan på den norra sidan av vattendraget. Här bör tas särskild hänsyn till äldre stensättningar och lämningar, exempelvis sådana som syns på bild 7, medan betong- och järnkonstruktioner kan avlägsnas om så är nödvändigt för att förbättra passerbarheten på platsen. Där detta inte är absolut nödvändigt bör dylika konstruktioner lämnas kvar. Övriga värdebärande uttryck hos miljön bör bevaras så långt det är möjligt.

Samråd med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet behövs inför eventuella markingrepp i området.

Bilder av miljön

Bild 1. Dammvallens startpunkt västerifrån, mot väst.

Bild 2. En ca 3 meter bred öppning med oklar funktion i dammvallen med vid kanterna gjutna profiler.

Bild 3. Dammvallen där den bryter av mot sydöst, med järnvägsbanken i bakgrunden, mot öst.

Bild 4. Ett brott i dammvallen som har uppstått pga. rotsprängning, mot sydöst.

Bild 5. Här delar sig ån i en grävd kanal rakt fram söderut och ett naturligt fall västerut till höger i bild. En bit söderut in på kanalen finns ytterligare en öppning västerut, som släpper ut vatten in i den naturliga fåran, vilket bildar en liten ö i vattendraget (hitom den lilla bruna byggnaden).

Bild 6. Där den naturliga fåran här tar vägen västerut är ett litet fall med betong-, sten- och järnkonstruktioner på båda sidor av och i vattendraget, och någon typ av skibord verkar skönjas under vattenytan på den norra, hitersta sidan av vattendraget.

Bild 7. Samma fall som på bild 6, med fotot taget från den lilla ön. En sten- och betongkonstruktion syns i vattendragskanten. I bakgrunden syns järnvägsvallen och hitom den, ett modernt hus med ett litet uthus och en gångbro över ån.

Bild 8. Betonggrunden nordväst om den mindre vattenkraftsbyggnaden.

Bild 9. En mindre byggnad på betonggrund byggd över det fall som är söder om den lilla ön, mot öst.

Bild 10. Kanalen leds in under kvarnens träpåbyggnad. Ett mindre fall är precis innan påbyggnaden börjar och en turbin syns i hjulgraven, mot syd.

Bild 11. Kvarnen mot nordöst. Träpåbyggnaden är omålad på dess västra och södra sidor och står på en äldre hjulgrav av granitblock, i vilken det finns en rostig turbin.

Bild 12. Den rostiga turbinen i hjulgraven.

Bild 13. Kvarnbyggnadens norra fasad av ljusgult tegel med tre pilastrar. Ovanför de vitmålade fönstren är valvbågar av rött tegel. Det växer lite mossa på takets sinuskorrugerade eternitplattor.

Bild 14. Kvarnbyggnadens östra fasad, med ursprungligen fyra pilastrar, ombyggd bottenvåning bestående av nyare tegel och utskjutande betongförstärkningar. Den övre delen av gavelröstet är beklätt med stående, rödmålad locklistpanel, där de bredare, underliggande brädorna i nederkant är spetsformade.

Bild 15. Kvarnens byggnadskomplex, mot väst.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historisk karta 1. ”MunckaMöllan” 1733. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Arealavmätning, skattläggning 1733, Malmöhus län, Stora Köpinge socken, 12-stk-488

Historisk karta 2. Karta från 1767. En dammvall är utmärkt på platsen, liksom ett flertal byggnader och en hjulsymbol. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Storskifte 1767, Skåne län, 11-trp-1

Historisk karta 3. År 1864 är platsen ”Munkamölla” utmärkt med en vattenhjulssymbol. Järnvägen passerar förbi direkt öster om kvarnen och åns dragning norr om kvarnen är inte densamma som idag. Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1864, Skåne län, J243-2-1

Historisk karta 4. På denna karta daterad 1926–1934 är munkamöllan markerad med en kvarnsymbol. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomisk karta 1926–1934, Skåne län, J112-3-87

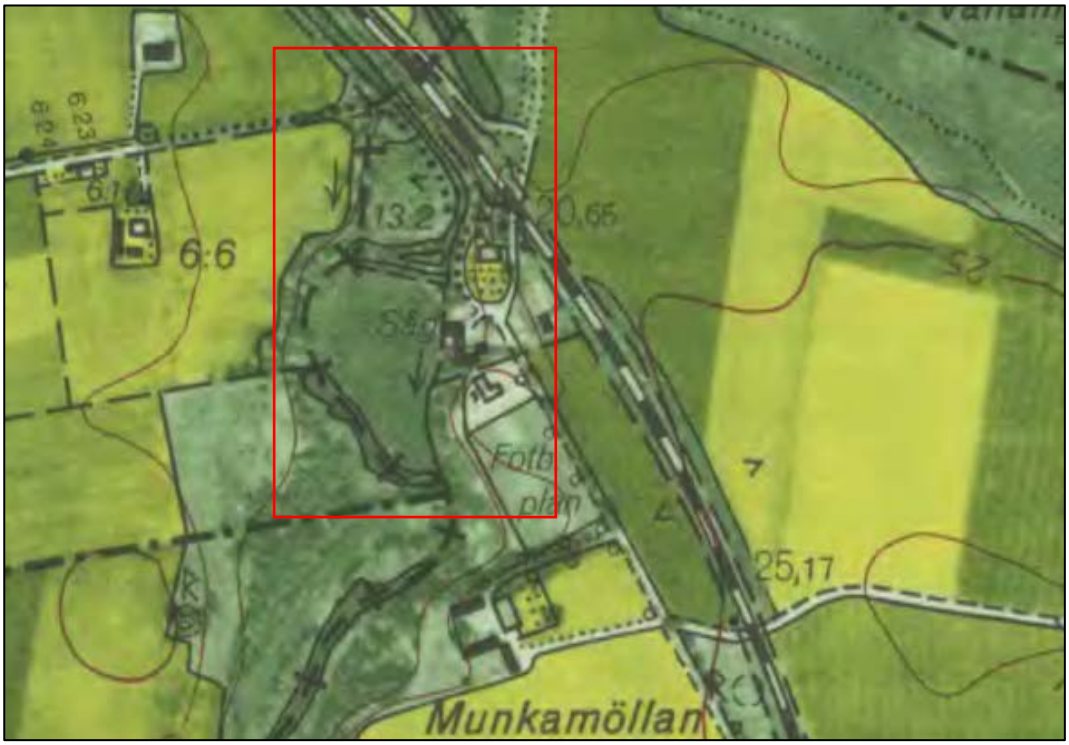

Historisk karta 5. På denna karta från 1971 är platsen utmärkt som såg. Kvarnens konglomerat av sammankopplade byggnader verkar ha samma struktur som idag. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1971, Skåne län, J133-2d0g73

Kartbilagor

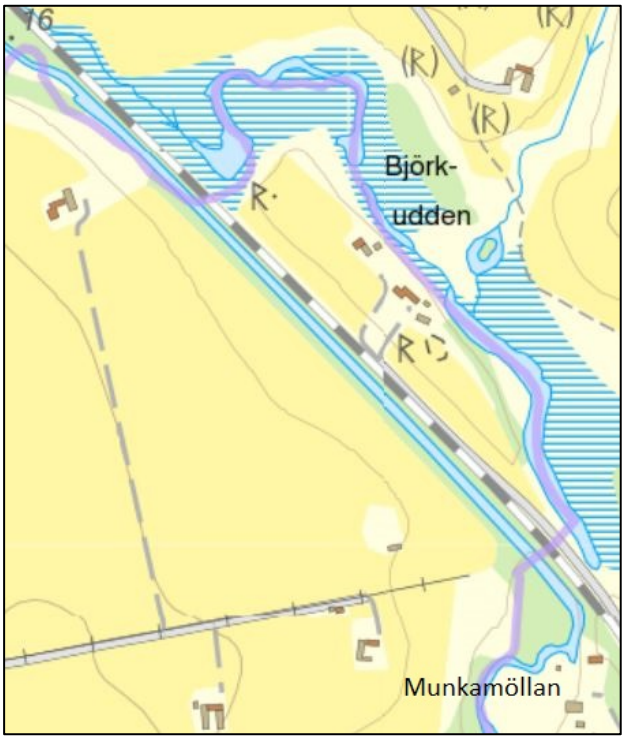

Kartbilaga 1. Järnvägens dragning över ån strax norr om Munkamöllan. Den del av ån som låg öster om nuvarande järnvägen har brutits av och består nu av ett antal vattenansamlingar, medan ån istället har letts till att flyta parallellt längsmed järnvägens västra sida.

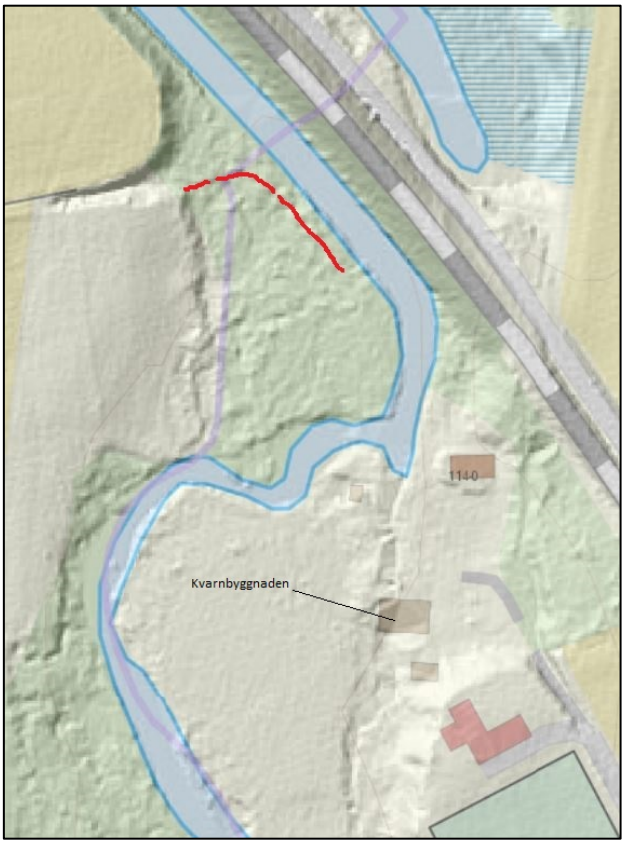

Kartbilaga 2. Denna översiktskarta kombinerar två lager i Länsstyrelsens WebbGIS: LM Bakgrundskarta (WMTS) och LM Nationell Höjdmodell (WMS). Kartan visar således både objekt i terrängen samt nivåskillnader i höjd. Den röda linjen visar ungefärligt sträckningen av de rester som finns kvar en dammvall. Vattenansamlingen som sticker ner i bild norr om järnvägen visar åns tidigare, naturliga dragning, medan den rakt dragna vattenvägen parallellt med järnvägen är människoskapad. Kvarnens byggnadskomplex är inte helt korrekt avbildade, ska tilläggas.

Munkamöllan
N
Öppning
Dammvall
Begravningsplats
Boplats
Betonggrund
Pumphusgrund?
Kvarn
Dike
Fall
Kanal
"Turbinhus"
Kanal
Nyare bostadshus
Kvarn
Anslutande byggnader
Fotbolls-
planer
0 20 40 80 Meter
Teckenförklaring
RAÄ Uppgift om
RAÄ Bevakningsobjekt
RAÄ Fornlämning
Dike
Kanal
Fall
Dammvall

Saxån[117]

Saxån i västra Skåne rinner genom ett jordbrukslandskap med bördig jordbruksmark. Större tätorter inom avrinningsområdet är Eslöv, Svalöv, Teckomatorp och Marieholm. Ån mynnar i Öresund vid Lundåkrabukten. Största biflödet är Braån vars avrinningsområde är jämbördigt i storlek med själva huvudfåran. Andra större biflöden är Välabäcken och Långgropen.

Avrinningsområdet som är 359,9 km2 och som saknar sjöar, är kraftigt utdikat och en stor andel bäckar är sedan länge kulverterade. Huvudfåran är dock på vissa sträckor förskonad från större förändringar vid utdikning. Ungefär 90 % av våtmarkerna är utdikade och tjugo av de mindre bäckarna är kulverterade vilket motsvarar ungefär 50 %. Inom avrinningsområdet finns tre mindre grundvattenförekomster i jord med måttlig till god tillgång. Sydvästra delarna av Saxåns avrinningsområde ligger inom Alnarpsströmmens tillrinningsområde som har ovanligt goda uttagsmöjligheter. Mäktiga jordlager överlagrar både Alnarpsströmmen och den sedimentära berggrunden med goda förutsättningar för uttag. Den effektiva nederbörden varierar mellan 200 mm/år vid kusten till 400 mm/år längre upp i avrinningsområdet.

Jordbruket är den största källan till närsaltsläckage inom i avrinningsområdet. Större industrier saknas.

I Saxån har ett aktivt åtgärdsarbete bedrivits av Saxåns-Braåns vattenvårdskommitté – kommunernas miljömyndigheter i Landskrona, Eslöv, Kävlinge och Svalöv. Mot bakgrund av nationella och regionala mål på 1980-talet har åtgärder fokuserats på att minska näringsämnestransporten i vattensystemet med hjälp av dammar/våtmarker och trädbevuxna skyddszoner och att upprätthålla skötsel av betesmarker längs ån. Kommunerna har även arbetat med att anlägga strövstigar och bildande av kommunala naturvårdsområden.

Saxån eller Heljarpsån som den också kallas för var tidigare segelbar ca fem kilometer. Det gick förr att segla från hamnen vid mynningen upp till Heljarps bro genom lilla Os i rännan mellan Koön och Svanholmen på Saxtorps bys ägor. Det sägs att Saxån mellan hamnen och Häljarp blev igendämd och fylld år 1677, efter att svenskarna hade bränt Häljarps bro i avsikt att hindra den danska färdvägen mellan Malmö och Landskrona.

Berörda kulturmiljöer i sammanhanget är: Gissleberga kvarn

[117] Marktorp 2014, bygger i sin tur på Rollof 1977

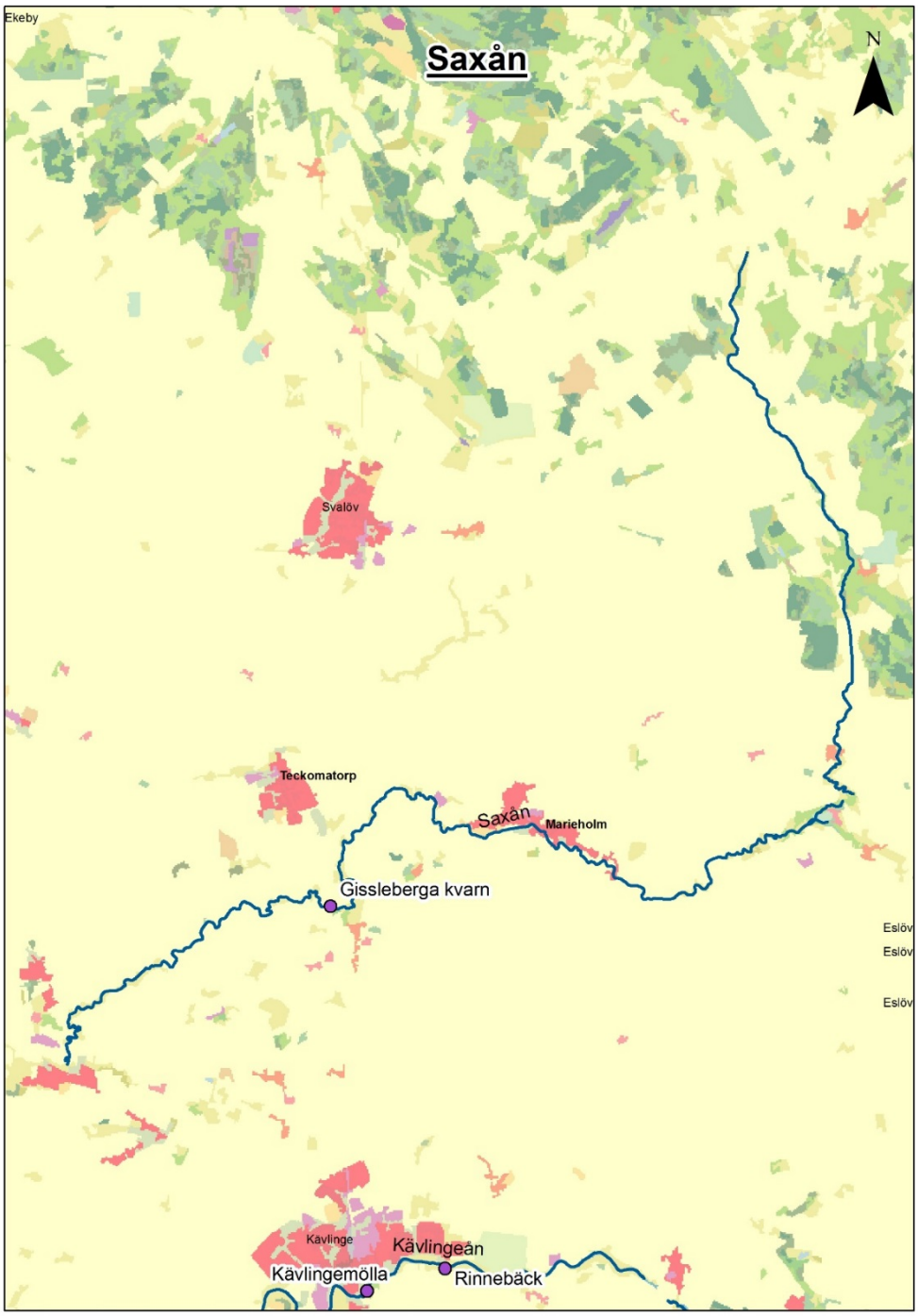

Inventerade miljöer i Saxån. Skala 1:80 000.

6. Gissleberga kvarn

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Svalövs kommun, Norrvidinge
HARO/Vattendrag:	93 Saxån
Byggår:	Byggd ca 1897
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, PBL och MB.
Kulturhistorisk värdering:	Högt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Kvarnbyggnad, transformatorstation, dammvall med vattenvägar
Kärnvärden:	Industriell tull- och handelskvarn med lång kontinuitet

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn

Den nuvarande kvarnen uppfördes år 1897, men redan tidigare har det funnits kvarnverksamhet i närområdet. De äldsta uppgifterna på en kvarn i Gissleberga är från 1500-talet. Kvarnen som föregick dagens kvarn låg på den södra sidan av Saxån (historisk karta 1).[118] Denna ska ha försvunnit någon gång kring 1906–07 efter bristande underhåll [119].

Gissleberga kvarn uppfördes av Nils Hansson på Torup, men köptes upp av dennes svåger stationsinspektör P. Hillman i Teckomatorp innan den hade tagits i drift. Kvarnen fungerade som både tullkvarn och handelskvarn. Tullkvarnsverksamheten innebar att bönderna kom in med sitt mjöl och fick detta malt mot en avgift. Handelskvarnsverksamheten som tog allt större del med tiden innebar att kvarnen själv köpte upp spannmål som man förmalde och sålde vidare. Kvarnen byggdes ut redan år 1904 med en förlängning åt norr med magasin och kontor, med likadant utseende, men något lägre än ursprungsbyggnaden.

Kvarnen drevs från början av tre turbiner som fick vatten via ett dike från Saxån. Problem uppstod dock vintertid med isbildning i diket och dammen anlades istället. Vattnet drevs till en början med genom en trätub, men denna byttes 1916 ut mot en tub i betong.[120] År 1938 införskaffades nya turbiner om sammanlagt 90 hästkrafter från Arboga.[121] Turbinerna slutade användas i början av 1980-talet. Om strömmen gick fortsatte nämligen turbinerna att driva stenparen, men annan utrustning stannade. Därför kunde man inte använda det längre. Turbinerna ska finnas kvar och är åtkomliga via en lucka i golvet på bottenplan i kvarnen (bild 1), men lär vara i ett dåligt skick efter att inte ha använts under lång tid.[122] Moderniseringar skedde på 1920-talet och korngrynsverk och nya valsstolar inköptes. År 1923 inskaffades den första lastbilen till kvarnen för att underlätta transporterna. Under hela 1900-talet har nya maskiner och byggnadskroppar tillkommit, men vanligen har de äldre delarna bevarats. Idag är driften datastyrd.

I anslutning till den gamla kvarnen söder om ön låg det en kvarnmästarbostad med anslutande ekonomibyggnader. När P. Hillman gick i pension 1923 flyttade

[118] Jungskär, M. 2003:6f
[119] Muntlig uppgift från personal vid kvarnen
[120] Jungkär, M. 2003:7f &12f
[121] Föreslagen byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen Skåne dnr: 432-29106-03
[122] Muntlig uppgift, personal vid kvarnen

han till gården och lät riva den gamla mangårdsbyggnaden och uppförde det bostadshus som ligger där idag. Ekonomibyggnaderna försvann på 1960-talet.

År 1939 köptes kvarnen in av Kooperativa förbundet. Förbundet finns fortfarande kvar och är en medlemsägd förening som exempelvis äger majoriteten av COOP-kedjan. Vid tiden för kvarnverksamheten var förbundet nära knutet till arbetarrörelsen och de ideal som då rådde. Genom att gå samman kunde man pressa priser och påverka produkternas kvalité och sortiment. Med början 1948 och under 1950-talet uppfördes 21 silobyggnader för lagring av spannmål precis nordöst om kvarnen. Ett nytt magasin uppfördes 1962 som band samman silorna med kvarnen. År 1966 hade man en produktion av 4342 ton brödsäd samt 269 ton förmald brödsäd. Ändå var denna kvarn en av de mindre som Kooperativa förbundet ägde.[123] 1972 malde man ca 720 kg i timmen, idag 2 ton på valsverken.[124] Kvarnverksamheten inriktade sig sista tiden på ekologisk produktion fram till att dotterbolaget Kvarn AB Juvel lade ner verksamheten år 2000.

Efteråt stod lokalerna utan produktion några år tills MG Pall HB tog över 2003.[125] Kvarnen bedömdes då ha en malkapacitet på ca 12 000 ton årligen.[126] Under 2000-talet togs ett initiativ till att byggnadsminnesförklara kvarnen och en utredning gjordes 2003. Byggnaden bedömdes ha kvaliteter som byggnadsminne, men byggnadsminnesförklaringen avslogs 2010 då man från dåvarande ägaren till kvarnen och de intillboende var tveksamma till ett byggnadsminne.[127]

Kvarnen övertogs den 14 november 2016 av Limabacka kvarn som arbetar med ekologisk mjölframställning.[128]

Beskrivning av miljön

Huvudbyggnaden är i tre våningar med vind och är uppförd av gult tegel med dekor i rött tegel. Fönstren är stickbågade gjutjärnsfönster med öppningsbara vädringsluckor, och taket består av korrugerad eternit. Byggnadens utseende är tidstypiskt för industribyggnader kring sekelskiftet 1900. Kvarnen förlängdes år 1904 åt norr med utrymmen för magasin och kontor, med likadant utseende som

[123] Jungskär, M. 2003:7f
[124] Muntlig uppgift, personal vid kvarnen
[125] Jungskär, M. 2003:7f
[126] Yttrande från Regionmuseet Kristianstad 2003-05-19
[127] Föreslagen byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen Skåne dnr: 432-29106-03
[128] Limabacka kvarns hemsida

huvudbyggningen fast något lägre. Söder om huvudbyggningen finns en utlastningsbehållare i korrugerad plåt uppförd under sent 1900-tal (bild 4).

Bakom dessa byggnadsdelar tar magasinsdelar från 1962 vid. Dessa är uppförda i gult tegel och med platt tak. Öster om dessa finns 21 stycken betongsilor uppförda från 1948 och fram under 1950-talet (bild 2). Söder om silodelen skjuter ett stort skärmtak från 1994 fram. Där finns också en vitfärgad och skivbeklädd liten verkstadsdel uppförd 1988 (se ritning 1 för översikt över de olika byggnadsdelarnas utbredning och ålder).[129]

Interiört i huvudbyggningen är ytterväggarna putsade medan innerväggarna är i pärlspontspanel. På bottenvåningen, transmissionsbottnen, finns kraftöverföringen från turbinerna kvar samt elmotorer. På andra våningen, valsbottnen, skedde förmalningen. Här finns tre stenpar kvar tillsammans med en sax för att kunna lyfta kvarnstenarna vid underhåll eller byte (bild 8). Åtta valskvarnar från både 1920-, 1950-tal och 1970-tal (bild 11) samt en skivtriör finns också på våningen. På tredje våningen ligger rörbottnen med en pneumatikanläggning från 1988 som använder tryckluft (bild 10). På våningen finns också en aspiratör som avlägsnar halm, ihåliga korn med mera. På fjärde våningen finns plansikt (bild 9) och en siktkammare där man förvarat siktdukar och fiberslangar.[130]

På andra sidan vägen står ett transformatortorn, uppfört 1939 (bild 3).[131] Tornet är platsgjutet i betong med putsad fasad och ett sadeltak av eternit. Under årens lopp har exteriören förändrats. Ingången har flyttats från den östra till den norra sidan, antagligen vid installation av större transformator och dörren varit för liten. Fönstret är igensatt med plåt och trä med en upptagen ventilationsöppning. Av den ursprungliga interiören återstår endast gallergrindarna och delar av porslinsstöd för högspänningsslackarna. En luftledning gick från tornets 500 V-transformator över till kvarnen. I slutet av 1980-talet ändrades detta då anläggningen var ålderstigen och personsäkerheten inte tillräckligt hög. Istället byggdes en plåtkiosk strax bredvid transformatortornet och en jordkabel drogs mellan dessa två.[132]

En liten sträckning av den äldre landsvägen med en gammal stenbro uppförd 1907 finns fortfarande kvar och leder över till kvarnbostaden (bild 12). Bron är 15 meter lång och fem meter bred och uppförd av huggen granit i två valv. Grön- och vitmålade järnräcken skyddar mot kanterna. En modern plastledning löper längs brons västra sida. Bron är registrerad som Norrvidinge 77:1 i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister och med antikvarisk status som

[129] Jungskär, M. 2003:9f
[130] Jungskär, M. 2003
[131] Föreslagen byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen Skåne dnr: 432-29106-03
[132] Yttrande sydkraft 2004-08-26, angående byggnadsminnesförklaring

fornlämning. Detta stämmer dock inte längre eftersom bron fortfarande brukas av trafik till och från den gamla kvarnbostaden samt att bron är uppförd efter 1850.

Kvarnbostaden är byggd av vitputsat tegel i en- och en halv våningsbyggnad med källare och sadeltak i plåt.[133]

Dammvallen har ett betongskal och det finns gråstenar under som skymtar fram. Det finns ett intag med två gåtar i trä vid den norra strandkanten. Detta intag leder fram vatten under mark till turbinerna. Vid intagets början finns ett rensgaller för att hindra skräp från att följa med (bild 7). Det finns också en inspektionslucka till det underjordiska flödet här. Cirka sex meter söder om detta finns det utskov med tre gåtar i trä för att kunna reglera vattenflödet. I anslutning till denna finns det en ålkista i dåligt skick (bild 14). Söder om detta är det ett överfall på dammen, ca 9 meter långt (bild 6, 13). Längst i söder ligger kvarnrännan till den gamla kvarnen. Den ursprungliga stenskoningen finns till stora delar kvar. I denna har en fiskväg anlagts (bild 15), byggd 1988 enligt inskription i betongen. Det ska finnas rester av grunden till den gamla kvarnen kvar här på den södra sidan, men det var inget som iakttogs vid fältbesöket, däremot finns det gamla kvarnstenar, både placerade vid bron och vid kvarnen som använts till ett fikabord (bild 5).

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnad med beståndsdelar

Exteriört är kvarnen välbevarad från sin byggnationstid med ett tidstypiskt utseende för en industribyggnad från sekelskiftet 1900. Av särskilt intresse är kvarnens neonskylt på framsidan som är ett av de få påtagliga spåren från perioden under Kooperativa förbundets ägande. De olika tillbyggnaderna på kvarnen, speglar olika tiders behov och utveckling samtidigt som tidigare tiders bruk bevarats.

Kvarnen är också av ett industrihistoriskt intresse då den inte som vanligt är en vattenhjulskvarn som har byggts om för turbindrift, utan redan från början varit konstruerad för turbindrift. Interiören med utrustning speglar hela 1900-talets utveckling inom kvarnnäringen, från stenpar till datorisering. Utrustningen brukas fortfarande och är i ett gott skick. Exempelvis har valskvarnarna ett högt teknikhistoriskt värde. Kvarnen i sig har ett högt kulturhistoriskt värde.

På södra sidan om ån fanns nuvarande kvarns föregångare. Här låg också bostad och ekonomibyggnader åt kvarnmästaren. Den ursprungliga miljön är i stort sett

[133] Värdeutlåtande från NAI Svefa 2008-02-29 Ärendenr 128332

borta och ersatt med ett hus uppfört 1923. Kopplingen till kvarnen finns fortfarande kvar, men i sig har byggnaden ett visst kulturhistoriskt värde.

Transformatorstationen har genomgått stora förändringar, men har ett miljöskapande värde och är en del av förståelsen för helhetsmiljön. I sig har stationen endast ett visst kulturhistoriskt värde.

Dammbyggnad och vattenvägar

Dammen är en del i att förstå platsens historia och hur kvarnen har fungerat och varför den har placerats där den har gjorts. Den gamla kvarnkanalen är ett av de påtagliga spår efter den kvarnverksamhet som har ägt rum här tidigare. Damm och vattenvägar har i sig ett kulturhistoriskt värde.

Helhetsmiljön

Kvarnen har ett lokalhistoriskt värde i och med sin långa kontinuitet och betydelse för traktens spannmålshantering. Av större samhällshistoriskt intresse är kvarnens roll inom Kooperativa förbundets verksamhet. Förbundet arbetade för att bryta den gamla ägarstrukturen och påverkade livsmedelsindustrin i hela Sverige. Både arbetarrörelsen och det kooperativa förbundets verksamhet har varit betydelsefulla för skapandet av 1900-talets välfärdssamhälle.

Kvarnen har ett fungerande maskineri och speglar i stort sett hela 1900-talets tekniska utveckling inom kvarnverksamheten. Den är av den anledningen av ett stort industrihistoriskt intresse.

Kvarnen i sig med tillbyggnader, damm och vattenvägar, transformatorstation, äldre vägbro och kvarnbostad ger en miljö med ett högt kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Då kulturmiljön är av högt värde och dammvallen med vattenvägar utgör värdebärande element som är väsentliga för det teknikhistoriska värdet samt förståelsen av helhetsmiljön så är det önskvärt att beakta dessa vid eventuella åtgärder. Kvarnrännan och nuvarande bassängtrappa är mer mottagliga för förändringar för att bibehålla platsens kulturhistoriska värden. Stenskoningar bör i möjligast mån bevaras intakta.

Bilder av miljön

Bild 1. Lucka ner mot turbinkammaren med väggar av gråsten och murat tegelvalv. Foto från Jungskär 2003.

Bild 2. Gissleberga kvarn från norr. Till vänster syns silorna som är byggda från 1948 och under 1950-talet. I mitten ett magasin uppfört 1962 och längst till höger kvarnen med sin utbyggnad från 1904 närmst i bild.

Bild 3. Transformatortornet uppfördes 1939, antagligen i samband med moderniseringar i samband med att Kooperativa förbundet köpte kvarnen. Den ursprungliga ingången har satts igen och den nya ingången finns i norr. Detta gjordes antagligen i och med att nya transformatorer av större storlek behövde installeras. Interiört finns inte mycket kvar av tornets ursprungliga utrustning. I bakgrunden skymtar plåtkiosken från sent 1980-tal.

Bild 4. Gissleberga kvarn framifrån. Utbyggnaden till vänster är från 1904 och utformad likadant som den ursprungliga kvarnen. Utlastningsbehållarna i plåt till höger är från sent 1900-tal. Av intresse är neonskylten med kvarnens namn. Denna är ett av få påtagliga spår av Kooperativa förbundets epok i kvarnens historia.

Bild 5. En klassisk återanvändning av gamla kvarnstenar är som fikabord, så även här. Vid bron har ännu fler delar av gamla kvarnstenar satts upp.

Bild 6. Dammvallen från väster med överfall. Längst till vänster i bild syns utskovet med ålkistan framför. Till vänster om bilden är intaget till tuben.

Bild 7. Intaget till den underjordiska vattenrännan till turbinerna. Bakom gåtarna skymtar inspektionsluckan i järn.

Bild 8. Ett av de tre gamla stenparen. Ratten på bilden används för att höja/sänka den ena kvarnstenen. Den svarta järnkonstruktionen som sträcker sig från golv till tak är en sax som används när stenarna ska lyftas för underhåll eller byte.

Bild 9. Plansikten i arbete.

Bild 10. Den invecklade pneumatikanläggningen är från 1988.

Bild 11. Valsmaskinerna i kvarnen är från tre generationer 1920-, 1950- och 1970-tal.

Bild 12. Stenbron är uppförd 1907. Den är registrerad som fornlämning, men detta stämmer ej, då den dels fortfarande används för biltrafik samt att den är uppförd efter 1850.

Bild 13. På bilden syns intag till turbinen i förgrunden med sina två planluckor i trä. Bakom skymtar utskovet och längst bak är överfallet.

Bild 14. Ålkistan är i dåligt skick och den synes inte ha varit i bruk på länge.

Bild 15. Mynningen på fiskvägen. Den är byggd 1988 enligt inskription på betongen. Fiskvägen går genom den gamla kvarnrännan. Längre nedströms kan den gamla stenskoningen till rännan ses.

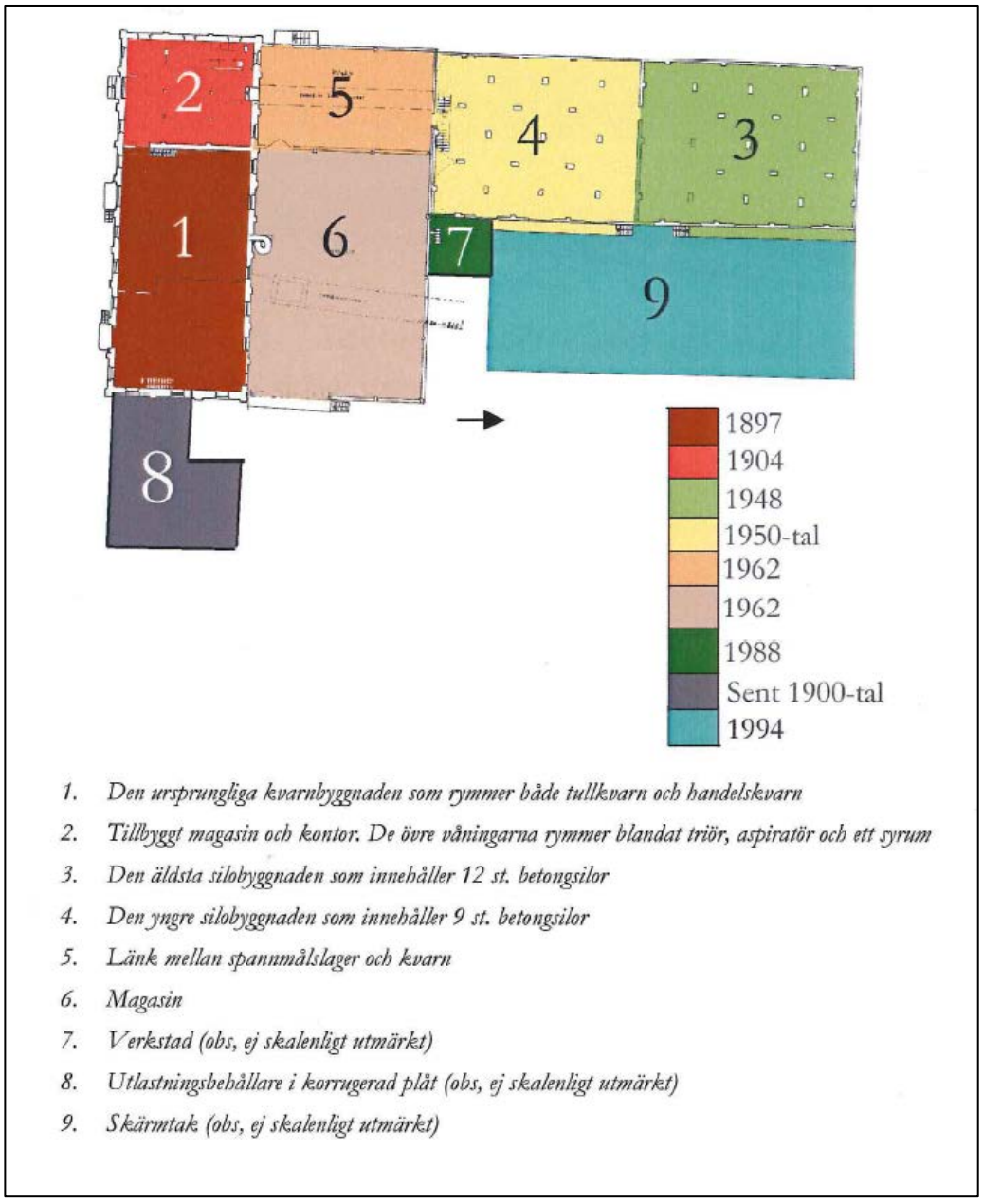

Ritning 1. Översikt av de olika byggnadsdelarna och deras ålder. Från Jungskär 2003.

Historisk karta 1. Storskifteskarta från 1798 över Gissleberga. Det södra kvarnläget ses. Här syns också hur damm och vattenvägar såg ut vid denna tid. Dagens läge för Gissleberga kvarn är här åker och äng. Observera att kartan inte ligger i nord-sydlig riktning.

Historisk karta 2. Utsnitt av häradsekonomiska kartan från 1910–15. Här finns den gamla kvarnbostaden med ekonomibyggnader kvar på den södra sidan av ån. Här syns att dammen har förändrats fram tills idag. Ön i mittens högra del är nu avskuren och lagd under vatten. Detta har påverkat vattenvägarna, särskilt den södra.

Historisk karta 3. Ekonomiska kartan från 1968–1970. Här dammen samma utbredning som idag. De gamla byggnaderna vid det södra kvarnläget är borta och ersatta av ett bostadshus från 1923.

Kartbilaga

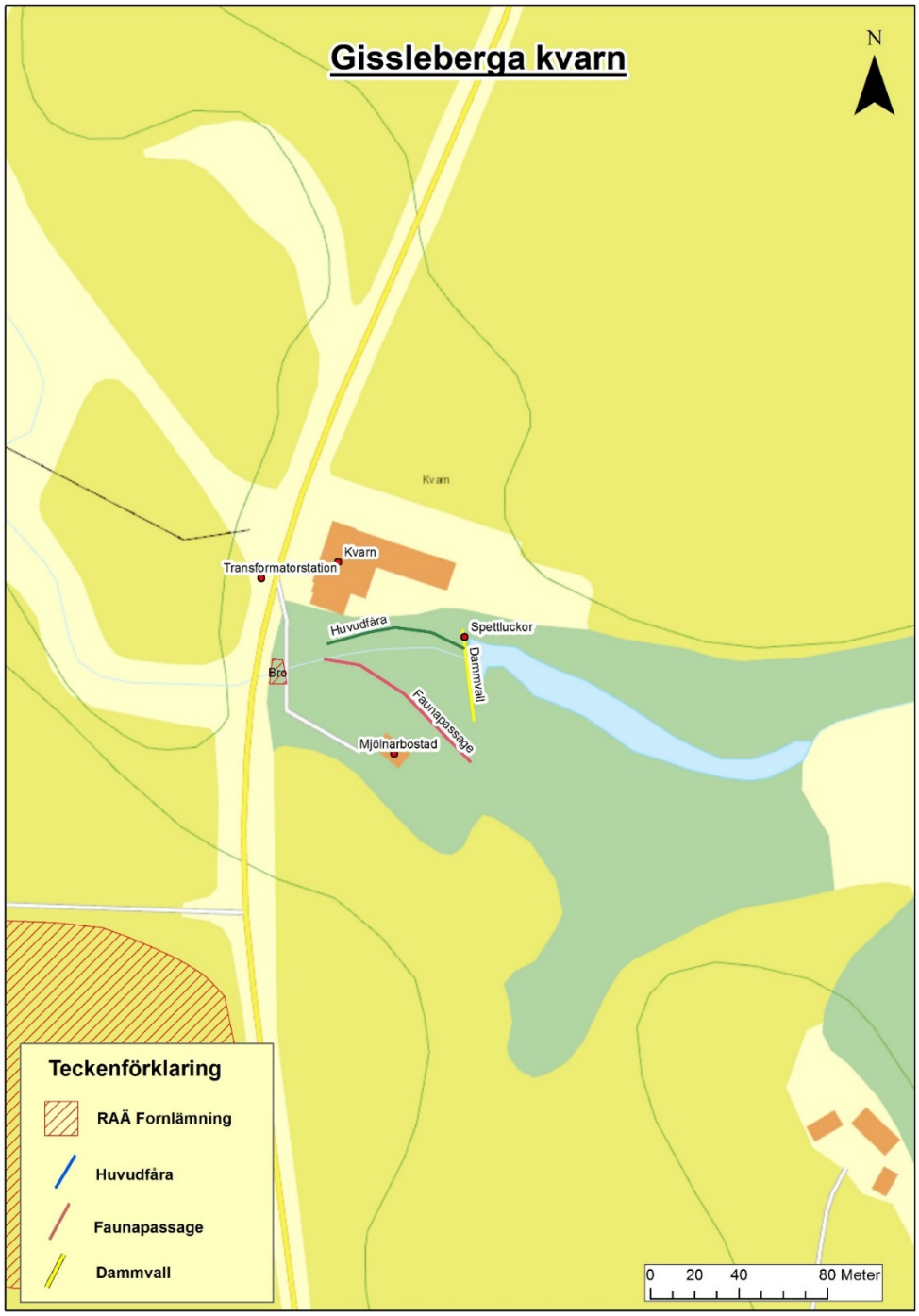
Gissleberga kvarn
N
Kvarn
Kvarn
Transformatorstation
Huvudfåra
Spettluckor
Dammvall
Bro
Faunapassage
Mjölnarbostad
Teckenförklaring
RAÄ Fornlämning
Huvudfåra
Faunapassage
Dammvall
0 20 40 80 Meter

Tommarpsån

Tommarpsån börjar vid Kronovalls slott i Fågeltofta socken. Ån rinner åt sydöst och passerar bl.a. orterna Smedstorp, Gärsnäs och Östra Herrestad. Den vänder sedan österut och passerar bl.a. Östra Tommarp, Järrestad, Gröstorp och Simris, varefter den mynnar ut strax norr om Simrishamn. Tommarpsån är en typisk skånsk slättå och rör sig genom ett utpräglat jordbrukslandskap med åkermark och betesmarker. Fallhöjden på ån är liten. Tommarpsån är 44 km lång och har en bredd på 7-13 meter.[134] Bebyggelsen inom avrinningsområdet är främst lokaliserad till kusten med Simrishamn och Kivik som största tätorter. I Tommarpsån finns ett reproducerande bestånd av den starkt hotade tjockskaliga målarmusslan.[135] Ån är mycket näringsrik och här finns också ett av Skånes största bestånd av öring.[136]

I handlingar från 1800-talet beskrivs en vattenväg tillhörande Tommarpsån som gick från området mellan Tommarp och Gärsnäs ned över västra Vranarp som kallades ”stora floddiket”. Området omfattade ett delta där flatbottnade båtar kunde ta sig fram. Den viktigaste vattenvägen gick från torvmossarna och småsjöarna i östra delen av Vranarp i sydvästlig riktning förbi och väster om Glimmingehus samt dalgångarna Rogamad, Lunnasjön, Tullstorp, Sundby bäck och Borrby. Sträckan var en segelled på ca en mil utan forsar och fall.[137]

Vid Tommarpsån låg en av Skånes äldsta städer Tumathorp. Under 1200-talet fanns här ett livaktigt kloster. År 1161 donerade kung Valdemar två kyrkor och fem kvarnar till klostret. Dessa kvarnar var Valkemöllan, Vippamöllan, Cubomöllan, Bromöllan och Översta möllan.[138]

Berörda kulturmiljöer i sammanhanget är: Ullspinneriet, Valsmölla, Bäckvallskvarn och Smedtorpsdammen.

[134] Cinclus sportfiskeguide http://www.sportfiskeguide.se/spfguide/vatten/tommarps.htm
[135] Marktorp 2014a
[136] Österlens vattenråd http://www.osterlensvattenrad.se/?page_id=79
[137] Marktorp 2014a
[138] *Vattenkvarnar i Skåne,* 1995, s. 26

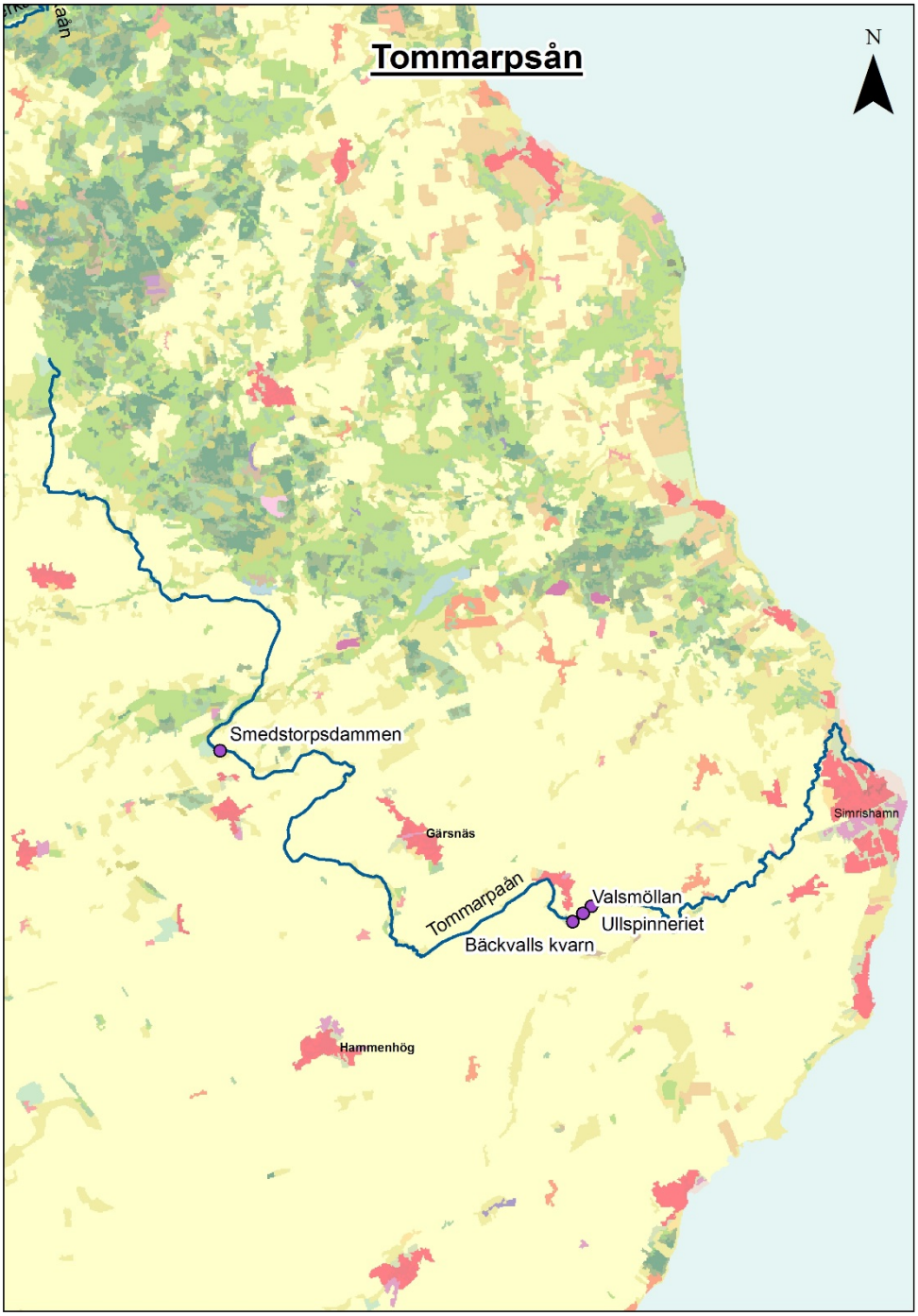

Inventerade miljöer vid Tommarpsån. Skala 1:101 000.

7. Ullspinneriet

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Simrishamn kommun, Östra Tommarp
HARO/Vattendrag:	88089 Tommarpsån
Byggår:	Det finns belägg för en kvarn på platsen 1161. Ullspinneriet byggdes 1868.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB, och PBL
Kulturhistorisk värdering:	Mycket högt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Spinneri- och bostadslänga. Ullspinneriet med bevarad & fungerande utrustning. Damm, dammvall och vattenvägar.
Kärnvärden:	Välbevarad spinnerimiljö med högt teknikhistoriskt värde, stort kunnande och upplevelsevärde. Kvarnhistoria med lång kontinuitet ända från 1100-talet.

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn och ullspinneri

Under 1100-talet behövde munkarna i området inkomster och år 1161 gav kung Valdemar I munkarna privilegiebrev för att bygga fem vattenkvarnar[139]. En av dessa kvarnar låg där Ullspinneriet ligger idag. Den kallas i äldre källor för ”kvarn nr 1” (historisk karta 2). Enligt vissa historier sägs det att denna kvarn kallades ”Valke kvarn” eller ”Valkemölla”, men det är osäkert om det är denna kvarn som avses eller om det är någon av de andra närliggande kvarnarna som hette så.

Kvarnen tillhörde i äldre tid Kristianstads läns hospital ända fram till 1861 och hade då endast ett par kvarnstenar[140].

Mellan 1861–1865 arrenderades kvarnen av familjen Nordström. År 1865 avled Per Nordström och kvar i kvarnen bodde drängen Sven Andersson Nordström till 1867[141]. I augusti 1869 flyttade Joakim Heinrich Lindorff och hans fru Kersti Andersdotter till gården. Lindorff var maskiningenjör och spinnmästare. Han kom ursprungligen från Neumünster i Tyskland och hade innan flytten till Ullspinneriet bott i Malmö. I november 1869 flyttar även en ny arrendator Anders Andersson till gården[142]. Konkurrensen var stor i bygden med fem vattenkvarnar och flera vindkvarnar inom bara någon kilometers avstånd. Idén om att starta ett ullspinneri fick en bra start och många gårdar från hela Österlen kom med säckar fyllda med ull. Många av de större gårdarna bedrev omfattande hemslöjd. Att väva tyg och använda ull till garn var en betydande del i hemslöjden. Den första spinnerimaskinen byggdes på egen hand och allteftersom köptes fler maskiner in.[143] Lindorff flyttade till Hamburg 1872. Anders Andersson, som är farfarsfar till den nuvarande ägaren Hans Hernedahl, köpte gården med spinneriet någon gång mellan åren 1890–1899[144]. Ullspinneriet drevs av Anders fram till 1919[145].

Sättet som Anders spann ull på hette lönnspinning och gav tidvis spinneriet fullt upp att göra[146]. Anders var gift med Anna Sundahl från Borrby. Tillsammans

[139] Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.78
[140] Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.79
[141] Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Östra Tommarps kyrkoarkiv, Husförhörslängder*, SE/LLA/13529/A I/12 (1863-1868), bildid: C0063462_00077, Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0063462_00077 [2017-12-18]
[142] Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Östra Tommarps kyrkoarkiv, Husförhörslängder*, SE/LLA/13529/A I/13 (1868-1873), bildid: C0063463_00073, Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0063463_00073 [2017-12-18]
[143] Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.79
[144] Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Östra Tommarps kyrkoarkiv, Husförhörslängder*, SE/LLA/13529/A I/13 (1868-1873), bildid: C0063463_00073, Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0063463_00073 [2017-12-18]
[145] Muntlig uppgift av Hans Hernedahl
[146] Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.79

fick de barnen Ida Cecilia, Anna Josefina, Anders Klas, Johan Herman, Hildur Maria. Vid folkräkningen 1900 bodde även en ung kvinna vid namn Ingrid Andersson, 17 år i hushållet.[147] Det var sedan Anders och Annas son Herman Andersson som tog över ullspinneriet efter fadern 1919. Kundkretsen växte och växte och till slut räckte inte den svenska ullen till. För att klara av efterfrågan importerade Herman ull från Australien. Ullen var av bra kvalité men hade en annan struktur och krävde en annan sorts behandling vid blandningen.[148] Vid denna produktion använde man 50 % svensk ull och 50 % ull från Australien och blandade dessa. Den svenska ullen kunde vara mycket ojämn med olika längd, medan den utländska alltid kom i samma längd. Den utländska ullen kom i 400-kilosbalar. Under 1930-talet byggde Herman ut ullspinneriet.[149]

1952 tog Hermans son Hilding över ullspinneriets ledning. Hilding tog under 1940-talet efternamnet Hernedahl. Hildings fru hette Inga Hernedahl. Parets skickliga sätt att anpassa sig till modeskiftningar, konkurrens från nya material, och sälja med goda råd och god kvalité gjorde att företaget överlevde även i kristider. Efter första världskriget växte kundkretsen till spinneriets största tillverkning, det entrådiga vävgarnet. Spinneriet hade också ett eget färgeri och som mest fanns det ett sextiotal nummer på färgkartan. Eftersom många beställare var vävkunnigt folk med traditionellt kunnande eller god utbildning, var kraven på god kvalité ett måste. Många av färgerna var tvungna att finnas i lager eller ordnas fram med kort varsel. Färgningen blev med tiden betungande och 1945 avvecklades färgeriet och garnet sändes istället till ett större färgeri. I sin butik på gården sålde paret både tvåtrådigt och tretrådigt stickgarn i ett femtiotal färger. Hilding och Inga var noga med att hänga med i de olika moderiktningarna och nya material. Bl.a. hade de en betydande tillverkning av täckvadd av bomull och ylle men när de syntetiska materialen kom under 1960-talet blev bomull och ylle impopulärt och den sista leveransen av vadd gjordes 1965.[150] Men det ofärgade garnet fick sedan ett nytt uppsving på 1970-talet, när det blev populärt att gå på växtfärgningskurser och färga sina egna garner[151].

Hilding och Inga anlade även en park på 4000 m^2. Nuvarande damm grävdes för hand av Hilding mellan 1952–54. Efter det har den rensats ett par gånger. Fram till 1989 drevs verksamheten av Hilding. Han ville inte att Hans skulle lära sig hantverket då han inte ansåg att det fanns någon framtid i det. Men Hans och Inga drev verksamheten i ett par år och hon hade även en garnbutik i samma byggnad. De höll produktionen igång tills ullagret tog slut.[152]

---

147 Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation *Folkräkning 1900 - Östra Tommarps församling*, Kristianstads län, bildid: Folk_011139–006 och Folk_011139–007. Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_011139-006 [2017-12-18]
148 Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.79
149 Muntlig uppgift av Hans Hernedahl
150 Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.80
151 Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.81
152 Muntlig uppgift av Hans Hernedahl

När det var lågvatten och turbinen ej kunde nyttjas drevs spinneriet av en tändkulemotor. Motorn är på 20 hk och är tillverkad i Målilla 1932. Tändkulemotorn reparerades 2005 och fungerar än idag. I spinneriet finns också en Albin bensinmotor som sattes in så att man skulle kunna driva belysning och en tvättmaskin.[153]

Verksamheten upphörde under några år, tills Hans barn intresserade sig för spinneriverksamheten 2005. Då lagades bl.a. tändkulemotorn. Därefter provades även de övriga maskinerna och man testkörde små mängder ull genom maskinerna. En handfull personer fick lämna sin ull och hämta den kardad.[154]

Hans Hernedahl bor i dagsläget i bostadsdelen och sköter verksamheten tillsammans med sina barn. Spinneriet har i dagsläget en viss produktion där man t.ex. kan lämna in ull och få det behandlat. Dessutom är spinneriet utformat som ett museum med skyltar, guidning och demonstration av maskiner.

Beskrivning av miljön

Ullspinneriet består av en välbevarad huvudbyggnad där delar av byggnaden är ombyggd till spinneri. Byggnaden är ca 40 meter lång och ca 10 meter bred. Den rymmer bostadsdelen (bild 1), som ligger längst till vänster, i mitten ligger butik/försäljningslokaler (bild 2) och i den högra delen av byggnaden ligger ullspinneriet.

Spinneriet har ett komplett maskineri för verksamheten och kunskap finns hos ägarna. Intresse och kunskap om maskiner och ullkvalitet finns även hos ägarnas kontakter inom branschen. Bl.a. kan ull lämnas in av privatpersoner för bearbetning (bild 3). I tillverkningen dränkte man först ullen i fett, ett slags margarin. Sedan kördes ullen tre ggr genom *plysen*. Denna maskin är det första momentet i förädlingen av ull där ullen luckras upp och fibrerna separeras (bild 4). Några andra exempel på maskiner i spinneriet är t.ex. *kardverket* där ullen kammas från vals till vals, så att ullens fibrer ordnas åt samma håll och bildar långa kedjor. Kardverket består av tre olika maskiner. En av dem är flordelaren som delar upp ullen i tunna, väldigt sköra, förgarnstrådar (bild 5). I *spinnstolen* omvandlas ullen till garn. Spinnstolen i ullspinneriet är 18 meter lång (bild 6). I *tvinnmaskinen* passerar det garn som ska bli flertrådigt med två, tre eller fyra trådar (bild 7). I *haspan* snurras garnet upp från spolarna i så kallade härvor (nystan) där varje härva väger ett hekto (bild 8). I slutet av processen tvättas margarinet bort. De svarta klumparna som finns på golvet i spinneriet är ull och fett som droppat ned på golvet under många år (bild 9).

[153] Muntlig uppgift av Martin Hernedahl
[154] Muntlig uppgift av Martin Hernedahl

I spinneribyggnaden finns en dimmer från 1920-talet kvar (bild 10). Det fanns tidigare 60 stycken gamla glasbatterier för att lagra kraft från turbinen. Nu finns några yngre batterier kvar, men dessa används ej.

Stallbyggnaden, som ligger på baksidan av spinneribyggnaden, används i dagsläget till förvaring (bild 11).

Dammen är delvis igenslammad och övervuxen. Vid dämmet finns en fisktrappa i betong (bild 12). Fallhöjden är ca 1,2 meter. Vattnet till fiskvägen regleras genom planksättar[155]. Dammvallen (bild 13) har sju träluckor. Laxtrappan på den norra sidan är byggd av Hans far Hilding.

Från dammen går två vattenvägar (bild 14). Den ena leder vattnen från dammen till spinneribyggnaden, den andra reglerar överflödigt vatten (bild 15). Vattnet från dammen går in under spinneribyggnaden (bild 16). Här finns turbinen kvar som drev spinneriets maskiner men den är ej i drift i dagsläget. Trägolvet med mera har förmultnat nere i turbinsumpen och det gamla intaget till turbinen är nu igensatt. Istället finns en tändkulemotor som står i en ekonomibyggnad framför spinneribyggnaden. Motorn är från 1932 och har 20 hkr (bild 17).

På gården finns även en 4000 m^2 stor park (bild 18) med en liten damm.

Kulturhistorisk värdering

Spinneribyggnad med beståndsdelar

Spinneribyggnaden är mycket välbevarat både interiört och exteriört. Spinneriet har fullt fungerande utrustning och dessutom finns kunnande hos ägarna som är knutet till den tidigare verksamheten. Spinneriet har därmed ett mycket högt teknikhistoriskt värde.
Ullspinneriet har även ett mycket högt pedagogiskt och samhällshistoriskt värde och alla maskiner har skyltar för att informera besökarna om maskinernas funktioner. Ullspinneriets unika verksamhet, samt dess välbevarade interiör och exteriör, samt fullt fungerande utrustning motiverar till ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Dammen och vattenvägarna

Dammvallen och kanalerna med de stenskodda kanterna är väl avläsbara i miljön. Det kulturhistoriska värdet hos dem ligger i att de dels visar den tidigare

[155] Marika Stenberg, Kajsa Åbjörnsson och Pia Hertonsson, 2012, Vattenvårdsprogram för Tommarpsåns avrinningsområde – bakgrundsmaterial och åtgärdsförslag http://www.lansstyrelsen.se/skane/SiteCollectionDocuments/Sv/miljo-och-klimat/vatten-och-vattenanvandning/inspirationsunderlag_vatten/Vattenplan/Vattenv%C3%A5rdsprogram%20f%C3%B6r%20Tommarps%C3%A5n.pdf. s. 8f [2017-08-28]

funktionen med vattenkraftens koppling till spinneriet. Dels är de en del av platsens historia, då de är fysiska lämningar efter det stora arbete som utfördes här i mitten av 1900-talet och vattenvägarnas sammanvägda helhet med den parkanläggning som fortfarande finns kvar. Deras funktion i övrigt är av mindre betydelse idag då spinneriet drivs helt frikopplat från vattenkraften. Vattenvägarnas tekniska lösningar bidrar ytterligare till förståelsen av platsens kulturhistoriska kontext.

Helhetsmiljön

Helhetsmiljön med huvudbyggnaden, som innefattar bostadshuset, butikslokaler och spinneriet, den anlagda parken/trädgården, dammen och stenkonstruktionerna i ån, bidrar tillsammans till att berätta historien om den vattenanknutna verksamheten på platsen från det tidigindustriella Sverige.

Det i stort sett helt intakta ullspinneriet från 1800-talet, med fungerande utrustning och stort kunnande knutet till den tidigare verksamheten, är ett levande kulturarv som motiverar till ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Platsen är känd sedan 1100-talet och har sedan dess förändrats och utvecklats och idag är de huvudsakliga kulturhistoriska värdena kopplade till ullspinneriet. Den vattenbyggnadstekniska konstruktionen i ullspinneriets helhetsmiljö med dammbyggnad och vattenvägar bidrar till förståelsen av platsens kulturhistoriska sammanhang och är därför känsliga för förändringar. Detta då dammbyggnaden och vattenvägarna är viktiga för miljöns avläsbarhet och tekniska funktion.

Fiskvägen som finns utgör inget hinder för större laxartade fiskar, men bedöms som ett vandringshinder för svagsimmande arter. Ur kulturmiljösynpunkt är ett omlöp att föredra, eftersom det utgör minst åverkan på dammvallen och de historiska konstruktionerna. Förhållandena för ett omlöp bedöms som goda med skifferberg strax under markytan. Platsen är lättillgänglig med maskiner från den södra sidan.

Bilder av miljön

Bild 1. Huvudbyggnaden med bostadsdelen till vänster, butik i mitten och ullspinneriet till höger. Foto: Ägarna 2014.

Bild 2. Butikslokalen.

Bild 3. Obehandlad ull.
Foto: Ägarna 2015.

Bild 4. Efter att ullen behandlats med margarin körs den 3 ggr genom plysen.

Bild 5. Nästa steg i behandlingsprocessen av ullen är att den går genom kardverket. Denna maskin ingår i kardverket och kallas flordelaren. Den delar upp ullet i tunna, väldigt sköra förgarnstrådar. Maskinen är byggd omkring 1860.

Bild 6. Den tredje maskinen i processen är spinnstolen. Här omvandlas ullen till garn. Denna maskin är 18 meter lång. Den var tidigare ännu längre, den bakersta biten i bilden har förkortats vid en ombyggnation.

Bild 7. Den fjärde maskinen i processen är tvinnmaskinen. Här passerar det garn som ska bli flertrådigt med två, tre eller fyra trådar.

Bild 8. Den femte maskinen i processen är haspan. I denna maskin snurras garnet upp från spolarna i så kallade härvor (nystan) där varje härva väger ett hekto.

Bild 9. De svarta klumparna på golvet i spinneriet är ull och fett som droppat ned på golvet under många år.

Bild 10. Dimmern och elcentralen är från 1920-talet.

Bild 11. Stallbyggnaden används i dagsläget som förvaring.

Bild 12. Dammvallen som även används som övergång. Fiskvägen i mitten av bilden. Kanterna i åfåran är murade stenmurar.

Bild 13. Dammvallen med fiskvägen i förgrunden.

Bild 14. Utloppet från dammen som reglerar överflödigt vatten genom ett överfallsvärn. Kanterna har murade stödmurar. Foto mot sydväst

Bild 15. Samma utlopp som på bild 14, fast taget mot nordväst.

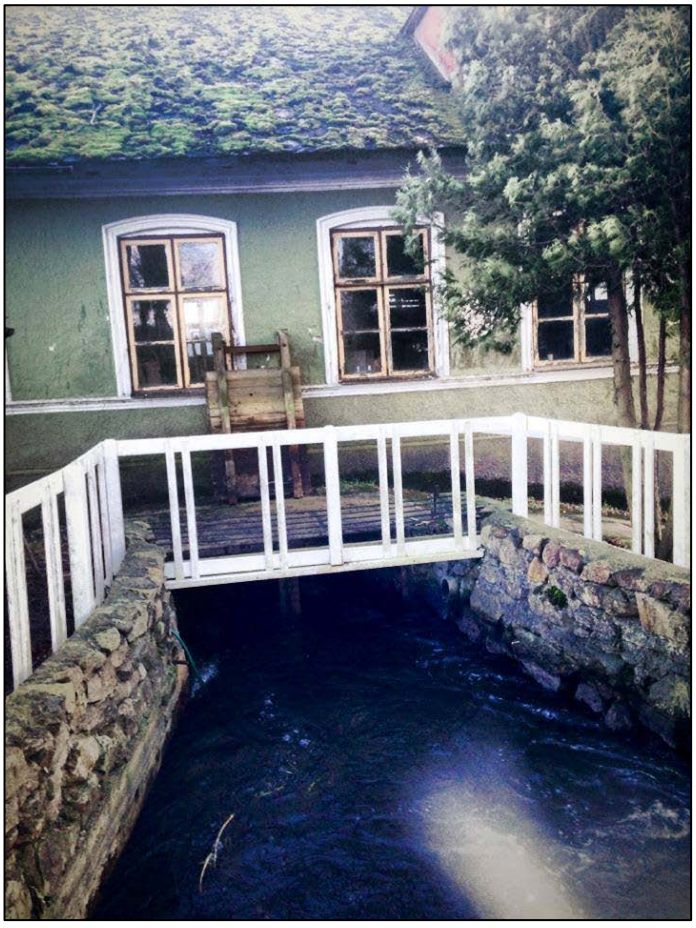

Bild 16. Intaget från dammen går in under spinneribyggnaden. Vattnet drev tidigare turbinen. Foto: Ägarna 2014.

Bild 17. Spinneriet drivs idag av en tändkulemotor på 20 hk från 1932 som är tillverkad i Målilla.

Bild 18. En del av parken som är 4000 m² stor. Foto: Ägarna 2015.

Bild 19. På bilden ser man bla. plysen, tvinnmaskinen och spinnstolen. Fotot är taget 2015.

Historiska dokument, kartor och bilder

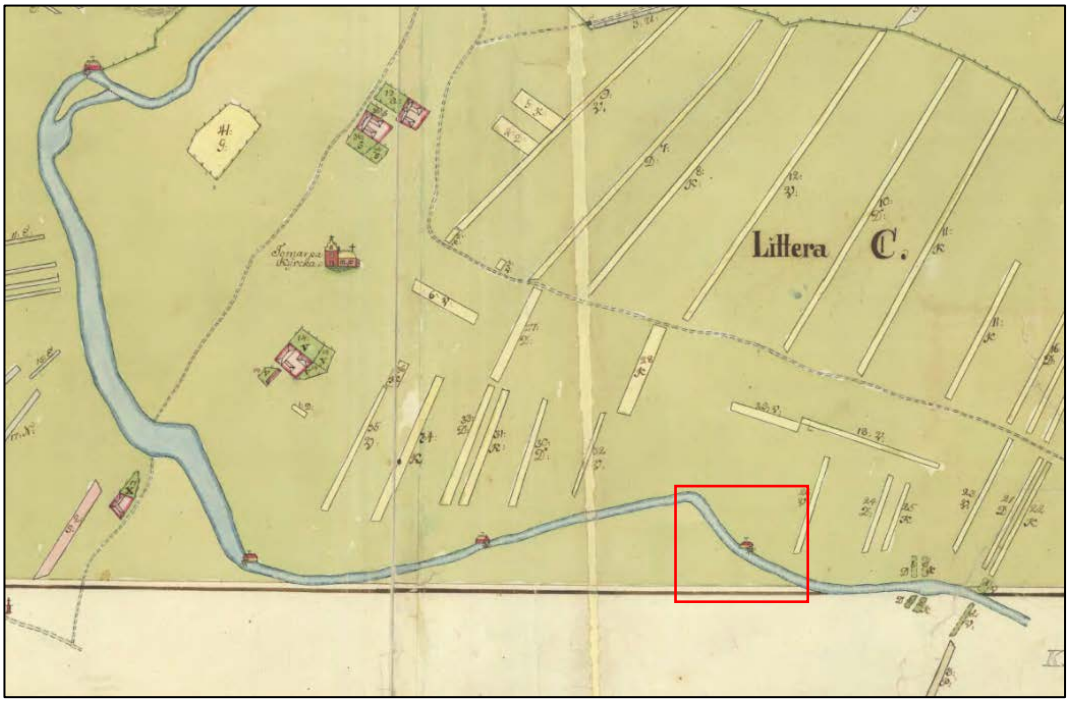

Historisk karta 1. Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1771, Kristianstad län, Östra Tommarps socken Tomarp nr 1–53

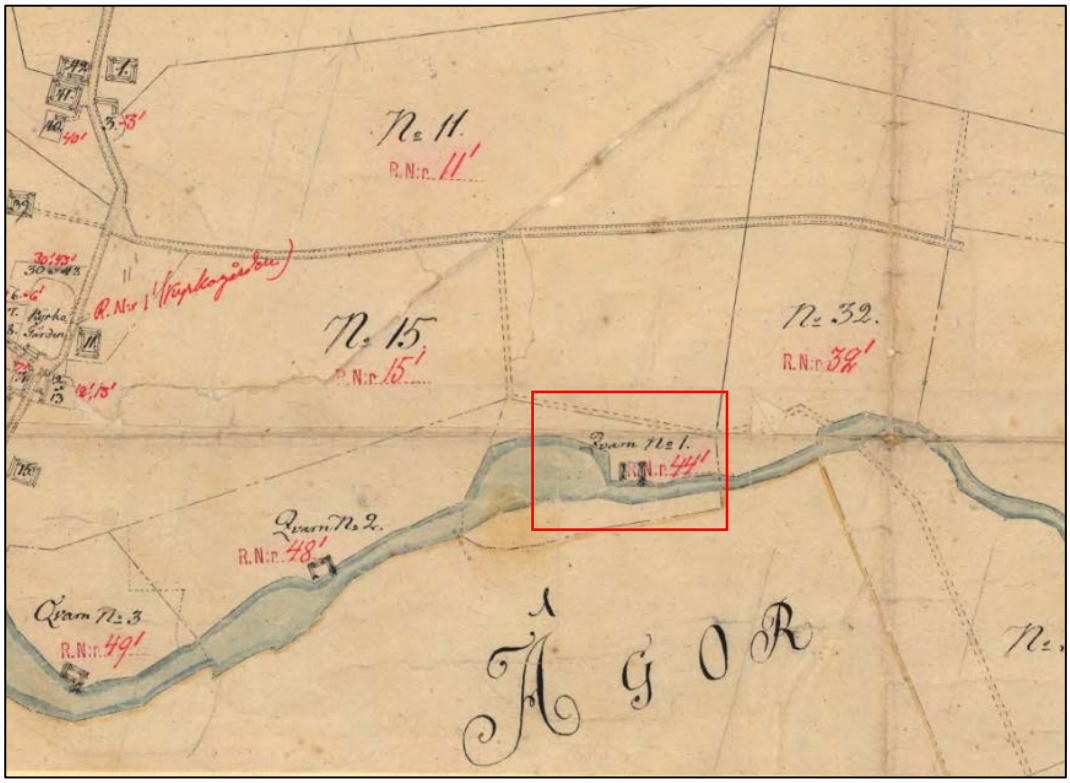

Historisk karta 2. Kvarnen är utmärkt som *Qvarn No 1* på karta från 1812. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Skåne län, Enskifte 1812, 11-öto-7

Historisk karta 3. Kvarnen är markerad med en kvarnsymbol (en rund ring med streck). Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1861, Skåne län, Simrishamn J243-3-1.

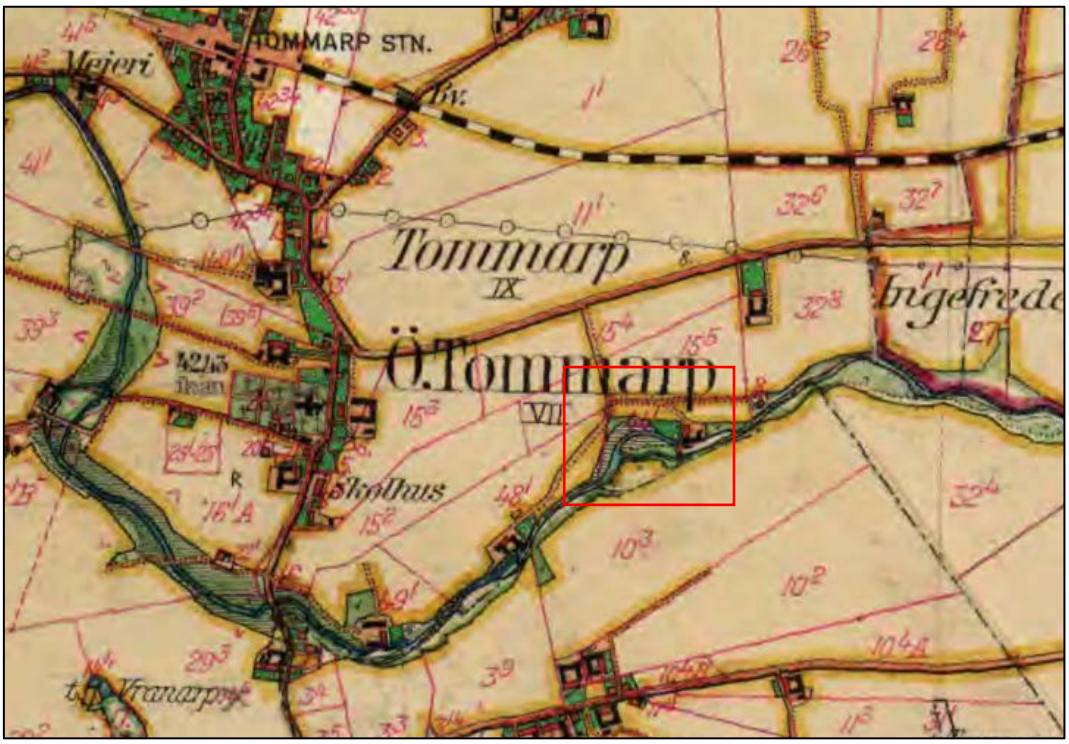

Historisk karta 4. Rikets allmänna kartverks arkiv, Skåne län, Häradsekonomiska kartan 1926-34, J112-3-86.

Historisk bild 1. Ullspinneriet med stallet bakom huvudbyggnaden. Foto: årtal okänt, foto: privat.

Historisk bild 2. Ullspinneriet med åfåra i förgrunden. Foto: årtal okänt, foto: privat.

Historisk bild 3. Flickan på bilden heter Majbritt och knyter samman trådarna i haspan. Bild hämtad från: Ohlsson, Carl-Fredrik, 1992, s.82–83.

Kartbilaga

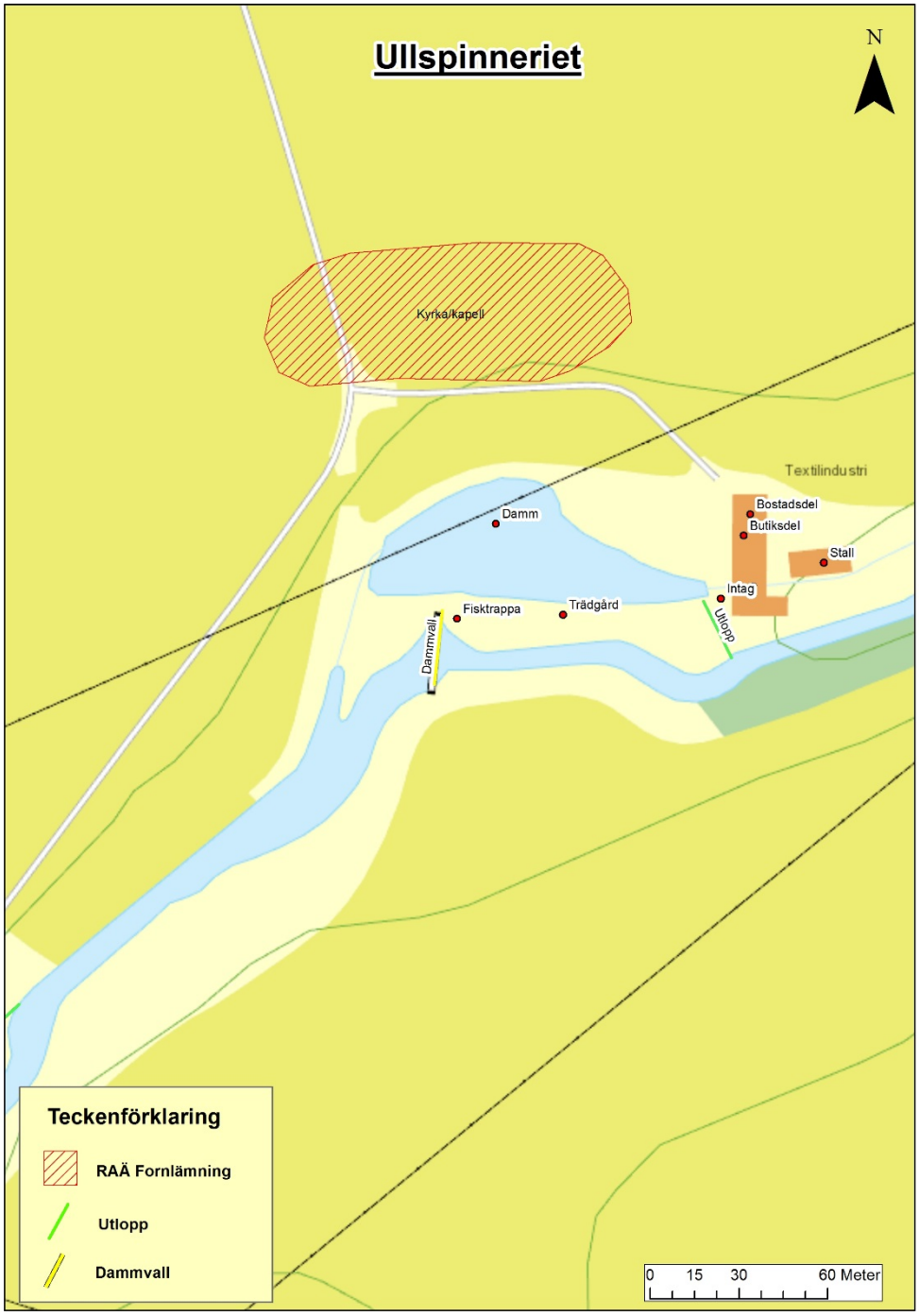
Ullspinneriet
N
Kyrka/kapell
Textilindustri
Damm
Bostadsdel
Butiksdel
Stall
Intag
Utlopp
Fisktrappa
Trädgård
Dammvall
Teckenförklaring
RAÄ Fornlämning
Utlopp
Dammvall
0 15 30 60 Meter

8. Valsmöllan

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Simrishamn kommun, Östra Tommarp
HARO/Vattendrag:	88089 Tommarpsån
Byggår:	Belägg för kvarn finns från 1500-talet. Nuvarande kvarn är byggd runt 1929.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL
Kulturhistorisk värdering:	Kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Kvarnbyggnad, dammvall, stenfundament och vattenvägar.
Kärnvärden:	Näringarna som funnits på platsen i flera hundra år visar på olika sätt att nyttja vattnets kraft både i det förindustriella och industriella Sverige.

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn och stampverk

Enligt uppgifter från ägaren har detta varit en gammal valskvarn[156]. Kvarnen är känd sedan 1500-talet[157]. Den brukar kallas för ”kvarnen i Östra Tommarp”, ”Tommarps valskvarn” eller ”Valsmöllan”. Enligt *Vattenkvarnar i Skåne* har den även kallats för ”Kvarnmarks kvarn” och ”Jönssons Mölla”.

Namnet ”Jönssons mölla” kommer från Anders Jönsson, född 1859, som var kvarnägare i början av 1900-talet. Anders var ogift och i hushållet bodde även hans mor Malena Månsdotter, hans systrar Elna och Bengta, samt mjölnaredrängen Oskar Nilsson från Häglinge.[158]

En äldre korsvirkesanläggning från 1700-talet brann ner år 1928. I denna ingick även ett stampverk, byggt 1846.[159] I stampverket bearbetade man vadmal och andra ylletyger[160]. Till verksamheten hörde även en väderkvarn som byggdes 1861 och revs 1929. Efter branden byggdes anläggningen om till en större och modernare kvarn.[161] Denna anläggning finns kvar idag och består av ett kvarnhus i två och en halv våning [162]. Under senare delen av 1900-talet har verksamheten moderniserats ytterligare och utökats med magasin, silo osv. Övergången till turbindrift skedde troligtvis vid ombyggnaden efter branden.[163] Turbinerna togs bort på 1980-talet då vattenståndet i ån sjönk[164].

År 2002 byggdes en ny laxtrappa och i samband med detta rensades också kvarndammen.[165]

Nuvarande ägare köpte fastigheten av en bekant 2010. Det mesta av inventarierna revs ut och slängdes under 2010-talet. Det är tänkt att byggnaden ska renoveras och byggas om till uthyrningslägenheter.[166]

---

156 Muntlig uppgift av ägare Martin Dahlberg
157 *Vattenkvarnar i Skåne*, 1995 s.26
158 Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Folkräkning 1900 - Östra Tommarps församling*, Kristianstads län, bildid: Folk_011139–007. Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_011139-007 [2017-12-18]
159 Marktorp, Jakob 2014a, s.37
160 Hembygdskretsen Tumathorp, *Valskvarnen*, http://www.hembygdskretsentumathorp.se/50973432 [2017-09-01]
161 *Vattenkvarnar i Skåne*, 1995 s.26
162 Marktorp, Jakob 2014a, s.37
163 *Vattenkvarnar i Skåne*, 1995 s.26
164 Muntlig uppgift av ägare Martin Dahlberg
165 Ystads Allehanda, *Ny laxtrappa invigd*, Simrishamn 17 november 2002 http://www.ystadsallehanda.se/simrishamn/ny-laxtrappa-invigd/ [2017-09-08]
166 Muntlig uppgift av ägare Martin Dahlberg

Beskrivning av miljön

Kvarnen har två och en halv våningar (bild 1). Grunden är gjuten, väggarna är av tegel och byggnaden har ett sadeltak täckt med eternit. Den har även en igensatt källarvåning. All utrustning är bortplockad ur kvarnen och slängd (bild 2). Mycket av utrustningen städades ut så sent som 2016. Byggnaden är i stort renoveringsbehov och kvarnen har en del trasiga rutor (bild 3).

Från åfåran upp till bostadshuset finns stenfundament och trappor till en trädgårdsanläggning (bild 4).

I den nordöstra änden på kvarnen finns det ett utlopp. Nedströms från utloppet är det betongfundament på ömse sidor om åfåran. Dessa kan ha utgjort fundamenten till en liten bro som gått över till den andra sidan (bild 5). Utloppet är nu stillaflytande (bild 6).

Den gamla axeln till turbinen finns kvar, men själva turbinen är borttagen (bild 7). Ett hål i väggen leder till utsidan, med oklar funktion.

Det finns en dammvall som går diagonalt mot vattendraget med en fisktrappa i betong (bild 8). Dammvallen har flera överfall. Det finns en lucka en bit ut i dammvallen, denna har troligen använts för att kunna tömma dammvallen vid behov, tex vid reparationer. Spången ut på dammvallen är i mycket dåligt skick (bild 9), så även luckan till fisktrappan. Vid intaget till kvarnen är luckan i nedsatt läge och upphissningsanordningen är ur funktion.

Vid den södra delen av dammvallen finns ytterligare en fisktrappa men denna är ur funktion. Denna inventerades inte vid besöket pga. av tillgängligheten och väderleken.

Tre röda metallsilos (bild 10) används fortfarande av Skånefrö för att torka spannmål. Torken är troligen byggd på 1960-eller 1970-talet. Bredvid finns en större fyrkantig byggnad. Man förvarar mellan 1200–1400 ton spannmål i kvarnen.

Kvarnens mellandel är byggd på 1970-talet. I garaget längst ut är en verkstad med golvvärme.

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnad med beståndsdelar

Den nuvarande kvarnbyggnaden är i dåligt skick och planerna är att renovera och bygga om anläggningen inom en snar framtid. Kvarnen är dock en viktig beståndsdel i platsens kulturhistoriska kontext som går tillbaka flera hundra år.

Dammen och vattenvägarna

Strukturerna som kvarstår runt dammvallen med in- och utloppskanalerna visar på ett tydligt sätt hur man använt vattnets kraft. Strukturerna syns tydligt i miljön. Stödmurarna i åfåran och stenfundamenten kring kvarnanläggningen är viktiga beståndsdelar i kulturmiljön.

Helhetsmiljön

Platsen har en lång historia som går tillbaka ända till 1500-talet. Platsens långa historia visar på att den har varit mycket viktig för de näringar som funnits här och att vattnets kraft har haft en avgörande roll för dessa verksamheter. Eftersom det inte finns några spår ovan mark av de äldre kvarnbyggnaderna och att kvarnen från 1920–30-talet är i dåligt skick, är det desto viktigare att stenstrukturerna kring kvarnen och åfåran bibehålls. Platsens långa historia, kvarnbyggnaden, stenfundamenten i vattnet och på land, samt vattenvägarna motiverar till ett kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Valsmöllan har sedan 1500-talet kontinuerligt förändrats i samband med samhällsutvecklingen. Idag återspeglar miljön årsringar från flera tidsepoker sedan åtminstone sent 1800-tal. Dammbyggnaden är ett värdebärande element för förståelsen av kvarnmiljöns kulturhistoriska sammanhang men med hänsyn till platsens sammanvägda kulturhistoriska värde och dämmets underhåll är det också mer mottagligt för förändringar. Vid eventuella åtgärder bör en större del av konstruktionen bevaras för att dels bibehålla förståelsen av platsens kulturhistoriska sammanhang och ur ett landskapsperspektiv ett historiskt element. Förslagsvis sparas landfästet och stödmuren mot kvarnbyggnaden för att minimera risken för skador på kvarnbyggnaden.

Bilder av miljön

Bild 1. Kvarnbyggnaden mot väster.

Bild 2. Kvarninventarierna i kvarnen är bortplockade.

Bild 3. Kvarnbyggnaden är i stort renoveringsbehov.

Bild 4. Bostadshuset och stenfundament i etapper ner till åfåran.

Bild 5. Betongfundament på båda sidor om åfåran. Eventuellt har det funnits en bro som numera är bortplockad.

Bild 6. Utlopp med murade stödmurar. Vattnet är stillaflytande.

Bild 7. Intaget till turbinen mitt i bildens bakre del. Till höger i förgrunden är en regleringslucka för fisktrappan.

Bild 8. Den nordliga fisktrappan. Foto mot nordväst.

Bild 9. Dammvallen. Spången över dammvallen är i dåligt skick.

Bild 10. Spannmålstorkar som fortfarande används. Dessa byggdes troligen på 1960- eller 1970-talet.

Bild 11. Vindsvåningen i kvarnbyggnaden.

Historiska dokument, kartor och bilder

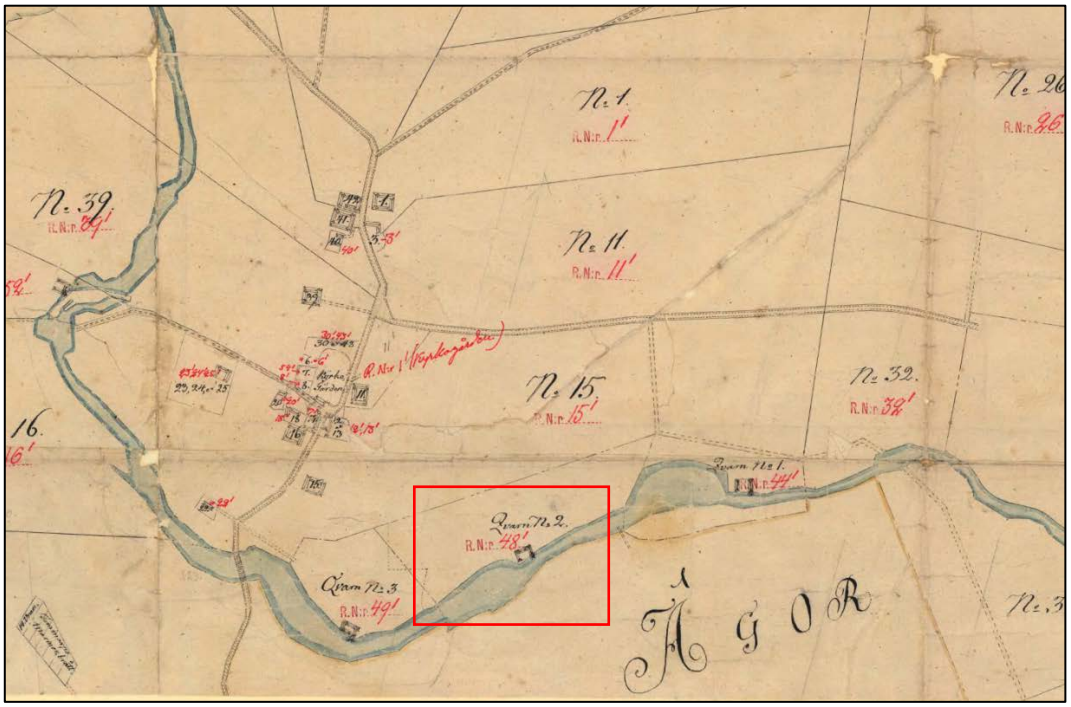

Historisk karta 1. Kvarnen är utmärkt som *Qvarn No 2* på karta från 1812. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Skåne län, Enskifte 1812, 11-öto-7

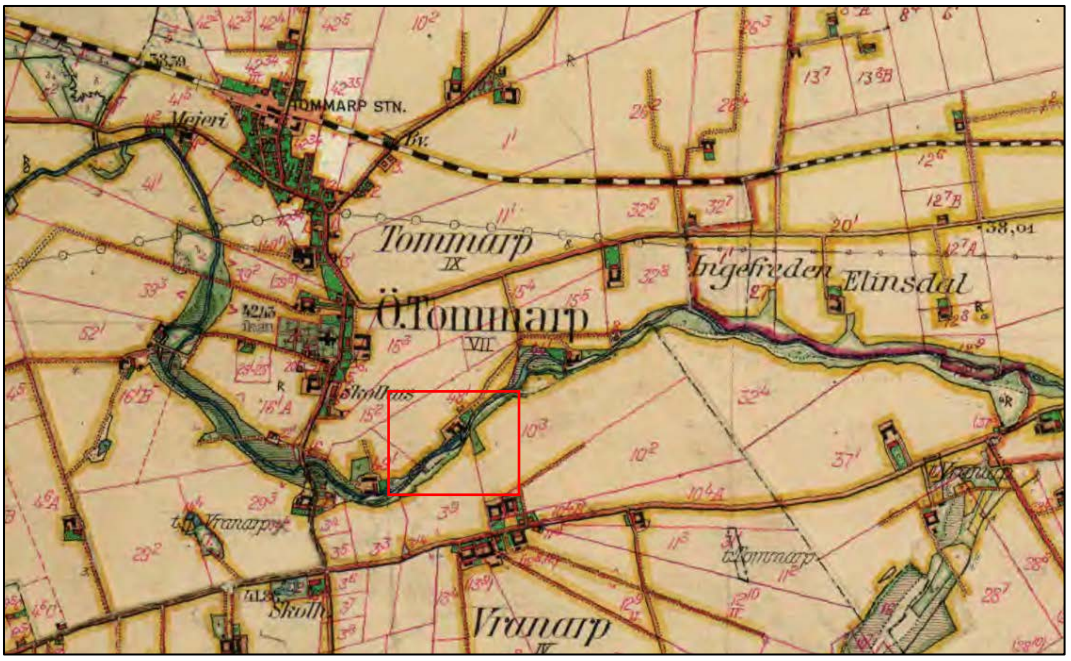

Historisk karta 2. Rikets allmänna kartverks arkiv, Skåne län, Häradsekonomiska kartan 1926-34, J112-3-86.

Kartbilaga

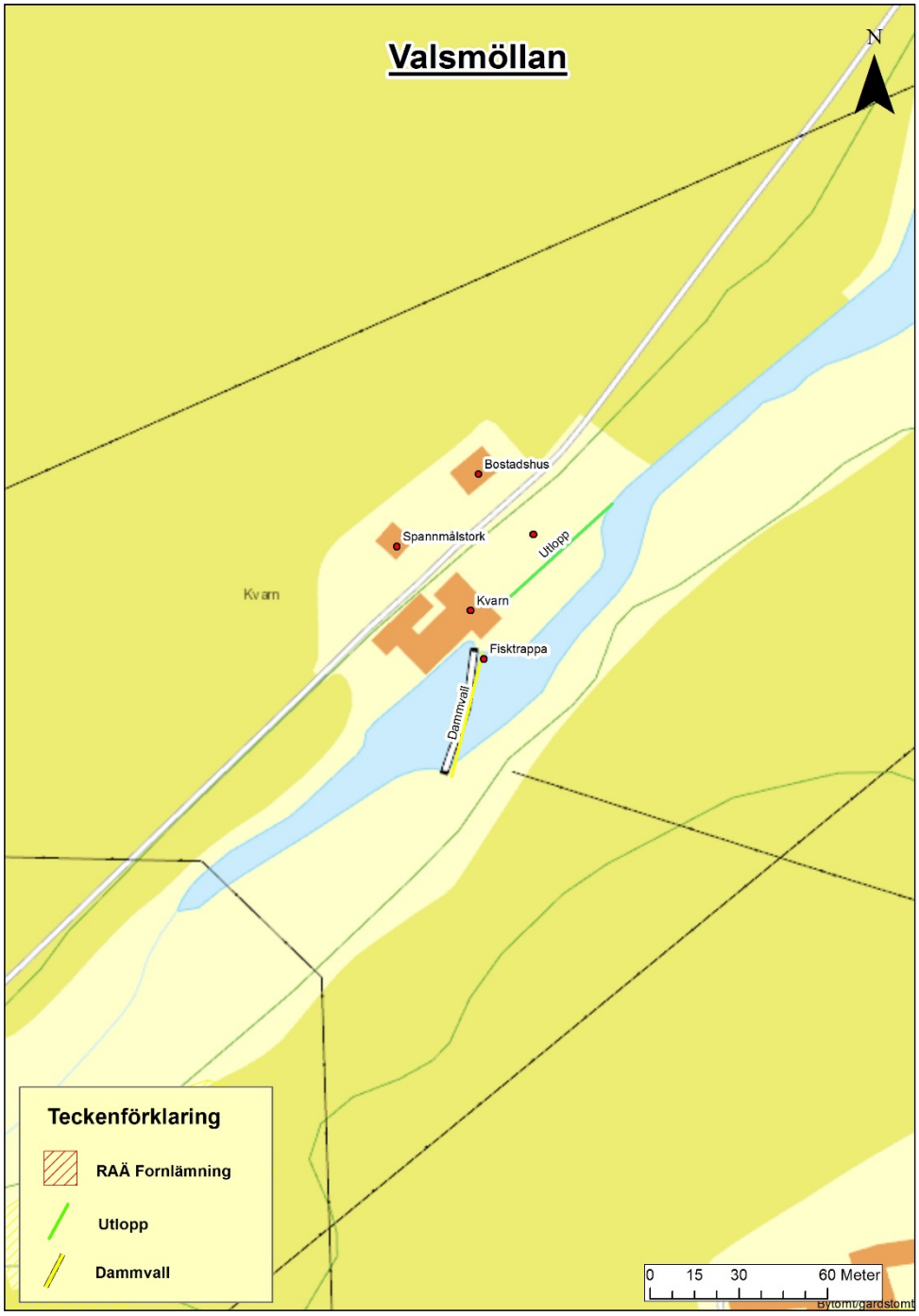
Valsmöllan
N
Bostadshus
Spannmålstork
Utlopp
Kvarn
Kvarn
Fisktrappa
Dammvall
Teckenförklaring
RAÄ Fornlämning
Utlopp
Dammvall
0 15 30 60 Meter

9. Bäckvalls kvarn

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Simrishamn kommun, Östra Tommarp
Haro/vattendrag:	88/89 Tommarpsån
Byggår:	Det finns belägg för en kvarn på platsen 1419. Nuvarande kvarn byggdes troligtvis i slutet av 1800-talet.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB, och PBL
Kulturhistorisk värdering:	Kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Kvarnbyggnad, bostadsbyggnaderna och dammvall.
Kärnvärden:	Kvarnplats med lång kontinuitet.

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn

Kvarnen brukar kallas Bäckvalls eller Beckvalls kvarn efter den släkt som ägde kvarnen i flera generationer.

Gården är omnämnd första gången 1309[167] och kvarnen är känd från 1419. Vid arvskiftet efter riddare Jep Axelsson tog hans brorsbarn över kvarnen[168]. Fram till 1793 tillhörde kvarnen Smedstorps gård, då den friköptes av Beckvallska släkten. De hade kvarnen i sin ägo fram till 1941[169].

Nils Larsson flyttade tillsammans med sin fru och son Lars till Östra Tommarp under 1800-talet. Han arbetade flera år hos Lord Hamilton både i Barsebäck och i Kronovall. Det var från dessa två platser som hans nya efternamn kom ifrån och han tog namnet Bäckvall. Efter anställningen hos Hamilton blev Nils mjölnare med egen kvarn. Efter faderns bortgång 1872 tog sonen Lars över verksamheten. Lars barn hette Elna, Håkan och Nils. Kvarnen drevs en period av Håkan, men Nils tog sedan över verksamheten när Håkan flyttade till sin hustrus hus. Nils gifte sig med Anna Persson och de fick sex barn, två söner och fyra döttrar.[170] Vid folkräkningen 1900, bodde Nils, Anna och barnen Mätta, Anna och Lars i hushållet[171]. Sonen Jöns (John Beckvall) emigrerade till USA, vilket gjorde att Lars fick ta över kvarnen när fadern Nils gick bort 1925. Lars gifte sig med Hilma och fick två barn. Sonen Nilfrid levde inte till vuxen ålder och dottern Alfhild gifte sig och flyttade från kvarnen med sin man. Därför såldes så småningom kvarnen och den fanns inte längre i familjens Bäckvalls ägo.[172]

Den nuvarande ägaren tror att kvarnbyggnaden, är byggd under senare hälften av 1800-talet. Kvarnen har tillhört en fyralängad gård, men vissa delar har brunnit[173]. Baserat på kartmaterial är det troligt att branden skedde runt sekelskiftet 1900. Boningshuset som är sammanbyggt med kvarnen byggdes 1911 och den norra längan byggdes på 1930-talet. Kvarnen drevs med hjälp av

---

[167] Muntlig uppgift från ägaren.
[168] Hembygdskretsen Tumathorp, *Beckvalls kvarn* http://www.hembygdskretsentumathorp.se/50973433 [2017-09-12]
[169] Vattenkvarnar i Skåne, 1995, s. 27
[170] Backvall kvarn on the Tommarp River, 2012, http://theycametominnesota.blogspot.se/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html#!/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html [2017-09-11]
[171] Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation *Folkräkning 1900 - Östra Tommarps församling*, Kristianstads län, bildid: Folk_011139–006. Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_011139-006 [2017-12-18]
[172] Backvall kvarn on the Tommarp River, 2012, http://theycametominnesota.blogspot.se/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html#!/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html [2017-09-11]
[173] Muntlig uppgift från ägaren.

vattenhjul in på 1910-talet då en turbin installerades.[174] År 1962 lades kvarnverksamheten ned. Förr gick åfåran så nära kvarnen att man kunde fiska från fönstret om man ville.[175]

Kvarnen köptes i slutet av 1990-talet av konstnären John Erik Franzen och hans fru Ulrika som också är konstnär. De har renoverat kvarnen till ett konstgalleri.[176]

Beskrivning av miljön

Kvarnbyggnaden var tidigare reveterad, men nu är kalkstenen framknackad (bild 1). Byggnaden har sadeltak, klätt med korrugerad plåt. Kvarnhuset är ombyggt till galleri och det finns ingenting kvar av kvarnens tidigare utrustning (bild 2). Inventarierna i kvarnen gav man bort till en person som skulle restaurera en kvarn i Småland. En stor inomhusdamm har anlagts i nedervåningen av kvarnen (bild 3). Turbinsumpen finns kvar i botten av inomhusdammen (bild 4).

Kvarnen har varit en kringbyggd fyrlängad gård, men vissa delar har brunnit och idag finns det två längor av olika åldrar (bild 5). På gården finns också en fristående gårdsbyggnad som idag används som förråd (bild 6).

Hela rännan som ledde till och från kvarnen har ägarna satt igen. Även intaget till kvarnen är igensatt. Åfåran har tidigare varit mycket bredare och när dammbyggnaden var i bruk fanns även en dammspegel. Tidigare struktur av åfåran kan man b.la se på historisk karta 2. Dammvallen är numera delvis raserad och mycket vatten läcker ut (bild 7). Detta troligen gjort för att underlätta fiskvandringen.

På gården har man på olika sätt försökt att återanvända historiska föremål från tiden då kvarnen var i bruk, b.la har man lagt kvarnstenar i trädgårdsgångarna (bild 8). På vindsvåningen har man valt att bevara och framhäva de äldre träkonstruktionerna. Även dörrar och gångar som leder mellan kvarnbyggnaden och bostadsbyggnaderna finns bevarade (bild 9 och 10).

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnad med beståndsdelar

Kvarnbyggnadens inventarier är numera avlägsnade och istället är kvarnen renoverad och ombyggd till ett galleri. Däremot kvarstår en del av träkonstruktionerna och t.ex. dörrarna och gångarna som leder mellan byggnaderna. Eftersom kvarnbyggnadens yttre exteriör också är renoverad är även utsidan förändrad från hur det tidigare såg ut. Kvarnen som den ser ut nu är dock i gott skick och är en viktig beståndsdel som visar på platsens tidigare

[174] Marktorp, Jakob 2014a, s.37
[175] Muntlig uppgift från ägaren.
[176] Backvall kvarn on the Tommarp River, 2012

verksamhet. Bostadsdelarna som är sammanbyggda med kvarnen är i bra skick och visar på byggnadens flerfunktionella betydelse och konstruktioner under tidigt 1900-tal.

Dammen och vattenvägarna

Dammvallen bidrar till att förstå vattenkraftens koppling till den tidigare verksamheten på platsen. I dagsläget är dammvallen delvis raserad.

Helhetsmiljön

Platsen har idag mera karaktär av en bostadsmiljö med ny verksamhet än en kvarnmiljö. Man har dock försökt att bruka gamla ting i den nya miljön, såsom kvarnstenar i trädgårdsgången och bevarande av historiska träkonstruktioner och funktioner inne i kvarnbyggnaden. Kvarnbyggnaden har fortfarande en tydlig koppling till dess tidigare nyttjande av vattnets kraft. Även om vissa beståndsdelar saknas hos miljön är miljön fortfarande läsbar detta motiverar till ett kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Eftersom dammvallen redan i dagsläget är delvis raserad anses det lämpligt att riva bort de stenblock som betraktas som vandringshinder och placera dem på passande ställe i ån. Lämpligen skulle delar av dammvallen som inte stör passerbarheten för fisk kunna sparas för att visa var dammvallen har legat. Dessa strukturer är viktiga för förståelsen av platsens tidigare funktion och användning. Lämpligen sparas landfästena, då dessa strukturer är viktiga för förståelsen av platsens tidigare funktion och användning.

Bilder av miljön

Bild 1. Baksidan av kvarnen med bostadsbyggnaden till vänster.

Bild 2. Insidan av kvarnen är renoverad och omgjort till galleri.

Bild 3. Inomhusdamm i kvarnen.

Bild 4. Den gamla turbinsumpen finns fortfarande kvar i botten av inomhusdammen.

Bild 5. De gula byggnaderna är bostadsdelen och galleri. Byggnaden i mitten är kvarnbyggnaden.

Bild 6. Byggnaden till höger är en förrådsbyggnad. Till vänster syns kvarn- och bostadsbyggnaden.

Bild 7. Dammvallen är numera delvis raserad.

Bild 8. Gamla kvarnstenar som används i trädgårdsgången.

Bild 9. Vindsvåningen i kvarnen. Gamla och nya träkonstruktioner.

Bild 10. Gång mellan byggnaderna på vindsvåningen i kvarnen.

Historiska dokument, kartor och bilder

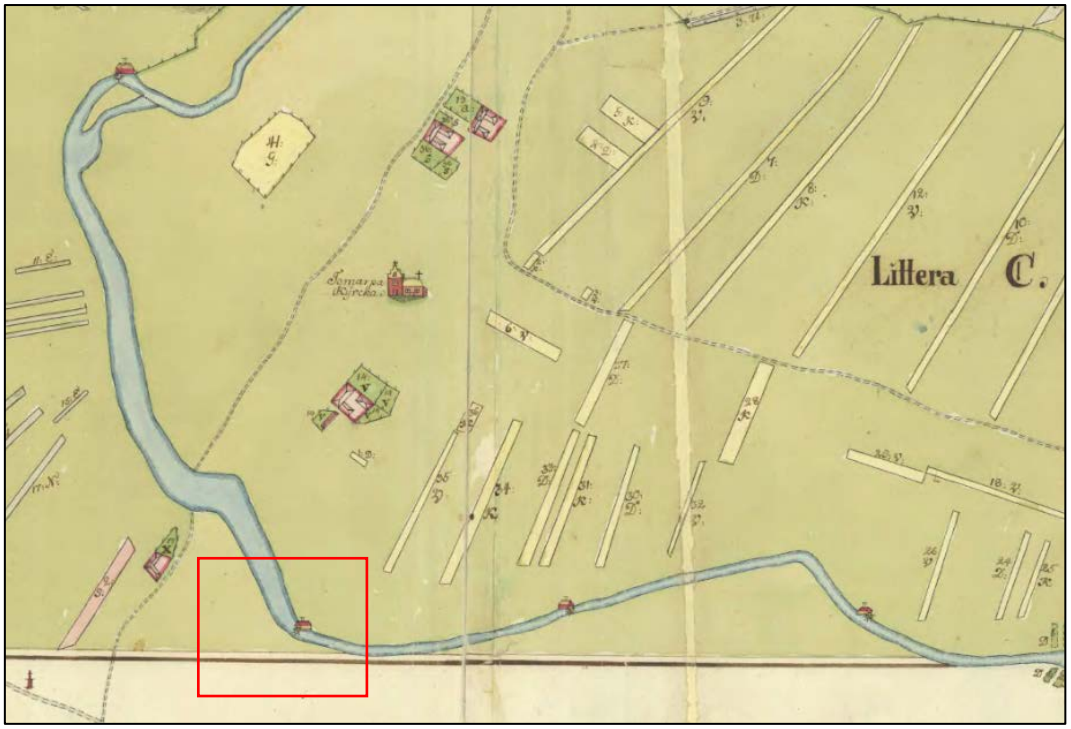

Historisk karta 1. Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1771, Kristianstad län, Östra Tommarps socken, Tomarp nr 1–53

Historisk karta 2. På denna tid var åfåran mycket bredare än den tex är idag och en dammspegel fanns. Ån gick ända fram till kvarnbyggnaden som är markerad med en kvarnsymbol (en rund ring med streck). Lantmäteristyrelsens arkiv, Laga delning 1795, Kristianstad län, Östra Tommarps socken, Tomarp nr 1–53

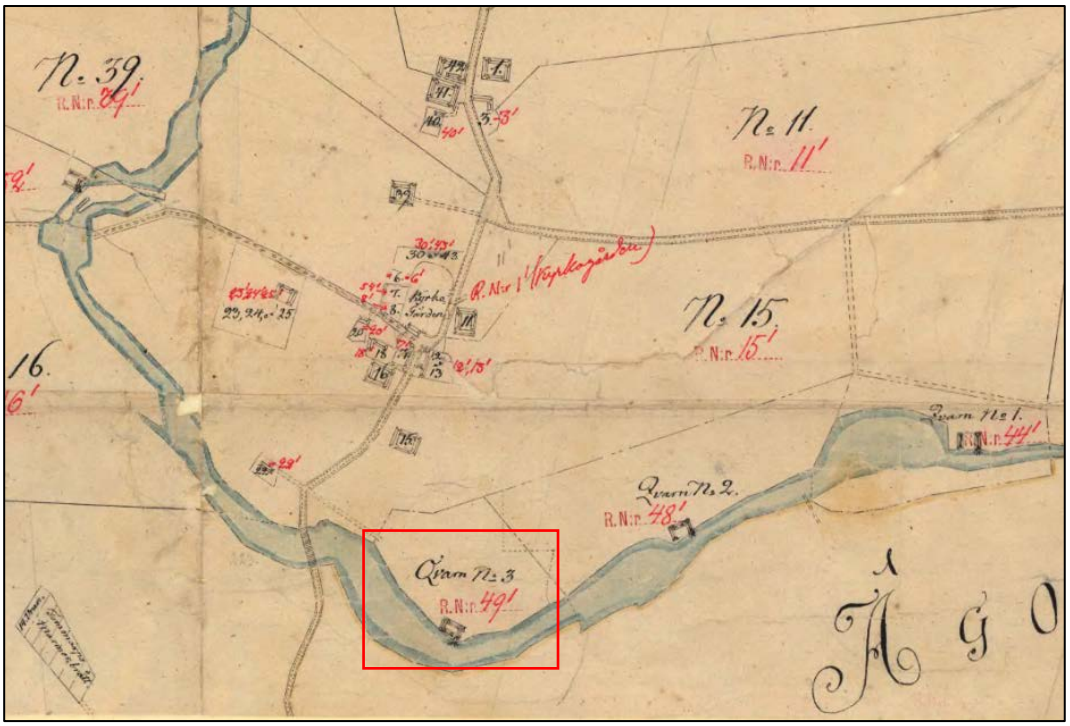

Historisk karta 3. Kvarnen är utmärkt som ”Qvarn No 3” på karta från 1812. Här ligger kvarnarna tätt. Kvarn 1 är Ullspinneriet och kvarn 2 är Valsmöllan.
Lantmäterimyndigheternas arkiv, Skåne län, Enskifte 1812, 11-öto-7

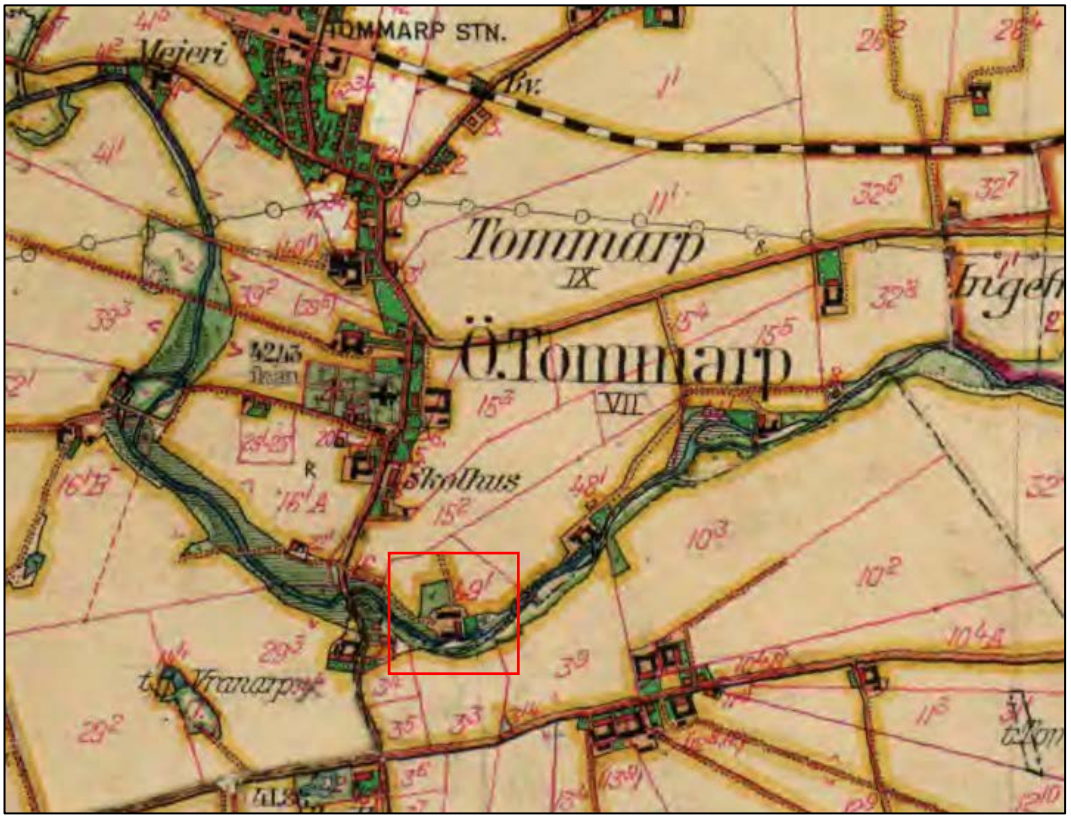

Historisk karta 4. På denna karta finns de nya byggnaderna med som byggdes om efter branden. Dessa byggdes mellan 1910-1930 talet. Rikets allmänna kartverks arkiv, Skåne län, Häradsekonomiska kartan 1926-34, J112-3-86.

Historisk bild 1. Bäckvalls kvarn 1920. Foto hämtat från bloggen: They Came To Minnesota

Historisk bild 2. Delar av Nils familj utanför Bäckvalls kvarn 1920. Från vänster, okänd man, piga och dräng, Märta, Lars, Nils Bäckvall, Jöns/John Beckvall (på besök från USA) och Nils hustru Anna Persson. Foto hämtat från bloggen: They Came To Minnesota

Kartbilaga

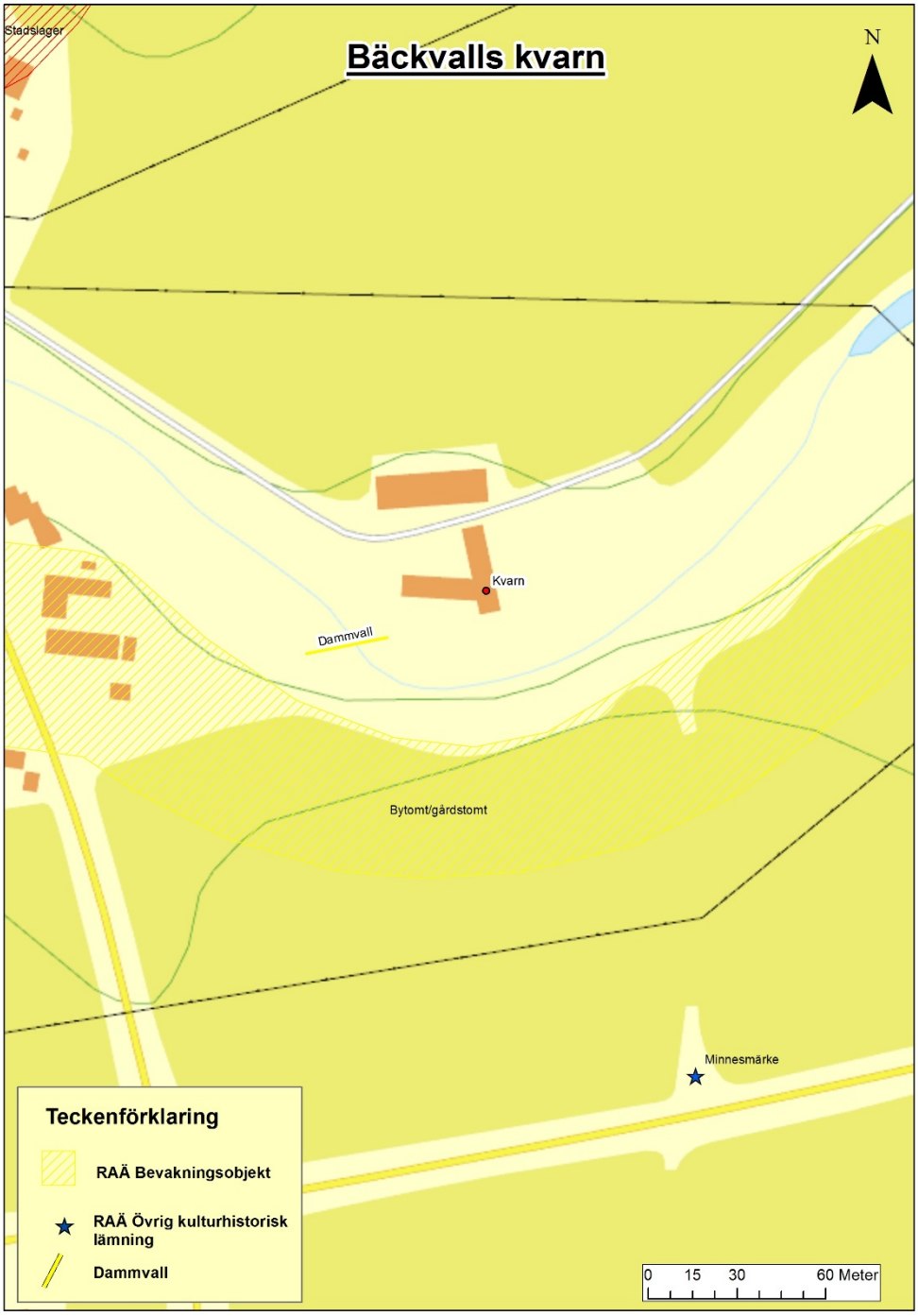
Stadslager
Bäckvalls kvarn
N
Kvarn
Dammvall
Bytomt/gårdstomt
Minnesmärke
Teckenförklaring
RAÄ Bevakningsobjekt
RAÄ Övrig kulturhistorisk lämning
Dammvall
0 15 30 60 Meter

10. Smedstorpsdammen

Län, Kommun, Socken:	Skåne län, Tommelilla kommun, Smedstorp socken
HARO/Vattendrag:	88089 Tommarpsån
Byggår:	Den första kvarnen byggdes troligtvis under 1300-talet eller senast 1400-talet. Nuvarande kvarn tros vara från 1800-talet.
Lagskydd:	Registrerad i FMIS som ett bevakningsobjekt. I Skåne bedöms bebodda by-/gårdstomter som fornlämning. För de stående byggnaderna gäller de generella hänsynsbestämmelserna enligt KML, PBL och MB
Kulturhistorisk värdering:	Högt kulturhistoriskt värde

Värdebärande beståndsdelar:	Gårdslänga med kvarnbyggnad, bostadshus och mejeri. Ruiner från smedjan, inventarier i kvarnen, dammvall och vattenvägar.
Kärnvärden:	Historiskt viktig kvarnmiljö med en dokumenterad historia ända tillbaka till 1300-talet.

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, smedja och mejeri

Ortsnamnet Smedstorp eller ”Smedetrup” som det tidigare stavades nämns första gången i skrift 1315. Detta år flyttade danskättade Anders Bing och hans fru Lucia Aagesdatter till Smedstorp och byggde Smedstorps gård. Han har ingen titel i källorna utan uppges som den ”rige Anders Bing”.[177] Smedstorps gård tillhörde släkten Bing till början av 1600-talet, då Anna Pedersdatter som var den sista medlemmen i ätten dog.[178] Till godset tillhörde även Smedstorps kvarn. I ett gåvobrev från den 16 oktober 1577 omnämns kvarnen för första gången.[179] Fil. Doktor H.H von Schwerin menar dock i sin byggnadshistoriska utredning gällande medeltidsgårdarna Tunbyholm och Smedstorp, att kvarnen i Smedstorp är betydligt äldre än så. Han menar att den kvadratiska stenbyggnaden av typen kärntorn i den äldre gårdsbebyggelsen, ur typologisk synpunkt är kvarnen. Han menar att byggnaden därigenom går att hänföra till 1300-talet eller senast 1400-tal.[180]

Kvarnen har en lång dokumenterad historia och nämns b.la kontinuerligt i kyrkböckerna under århundradena. Ett exempel är från kvarnkommissionens protokoll från 1698, där kvarnen omnämns som ”een gammal Odal och Landgille Qwarn”. Kvarnen har under lång tid ägts av Smedstorps gård men har under vissa perioder även vart självständig egendom. Ett exempel på det är från kyrkböckerna från 1801 där nämndemannen Lars Swensson berättar ”att han själv ägde kvarnen”. Kvarnen har i olika perioder haft allt från en till fyra mölledrängar kyrkskrivna som anställda vid kvarnen.[181]

---

[177] Dokument hos ägare Christina Persson från Danmarks Adels Aarbog, femte Aargang, *Smedetrup Linien.* Danmark 1888, bilaga 2.

[178] Dokument hos ägare Christina Persson från Svenska Arkivbyrån, *Intyg angående Smedstorps kvarn i Smedstorps socken, Ingelstads härad och Kristianstad län.* Skrivet av H.H von Schwerin 1949, s.1

[179] ibid. s.2

[180] Dokument hos ägare Christina Persson. H.H von Schwerin, 1935, *Tunbyholm och Smedstorp. Två bortglömda renässansborgar i Sydost-Skåner.*

[181] Dokument hos ägare Christina Persson från Svenska Arkivbyrån, *Intyg angående Smedstorps kvarn i Smedstorps socken, Ingelstads härad och Kristianstad län.* Skrivet av H.H von Schwerin 1949, s.11

Det finns belägg för att dammen har anlagts på 1560-talet[182]. Smedstorpsdammen i större skala ska ha byggts ut 1731[183].

Det är svårt att säkerställa en datering när den nuvarande kvarnen är byggd, men troligtvis är träbyggnaden från 1800-talet. Stenkonstruktionen kan möjligen vara äldre. H.H. von Schwerin menar dock att stommen är ursprunglig (från medeltiden), men att kvarnbyggnaden har byggts om och moderniserats genom tiderna. Han poängterar dock att han gärna hade gjort en mer ingående inventering men att detta föll utanför ramen för hans uppgift.[184]

Den kände målaren Frans Lindberg föddes i mejeriet 1857. Hans far var mejerist och också slaktare på Smedstorps slott. Frans far hette Måns Nilsson men Frans ville byta efternamn och valde istället namnet Lindberg som funnits i släkten sedan tidigare.[185]

I byggnadslängan har förutom kvarnen, även inrymts smedja, mejeri och bostad. Kvarnen drevs med vattenhjul fram till omkring 1930 då turbin installerades. [186] Driften lades ned 1965[187].

I en beskrivning och utredning från 1945 gjord av Statens Vägverk ger dåvarande ägare Hugo Persson följande uppgifter; han tror att kvarnen är ca 200 år gammal. Kvarnen och de intilliggande jordområdena avstyckades 1925 från Smedtorps gård och fick en egen fastighetsbeteckning; Smedstorp 33. Kvarnen köptes då av mjölnaren Gustaf Persson. Vid arvsskiftet 1943 efter Gustaf Persson övertogs verksamheten av Hugo Persson.

Fallet vid kvarnen år 1945 är ca 4 m. Vattenkraften nyttjas till kvarndriften genom en turbin. Turbinen installerades 1931 och är gjord för att passa till en medelfallhöjd på 4,25 m. Vid full drift omsätter den en vattenmängd på 742 l/sek och den gör 310 varv/min.[188]

Under 1940-talet var det en del konflikter i området gällande vattenförsörjningen. Sockerbolaget som låg nedströms från Smedstorps kvarn menade att Hugo Persson vid lågt vattenflöde höll inne på vatten genom att

[182] Tidningsartikel hos ägare Christina Persson från Ystads Allehanda 1948, *Smedstorps kvarn har bättre rätt till Tommarpsåns vatten*, 29 december.
[183] Marktorp, Jakob 2014a, s.31
[184] Dokument hos ägare Christina Persson från Svenska Arkivbyrån, *Intyg angående Smedstorps kvarn i Smedstorps socken, Ingelstads härad och Kristianstad län.* Skrivet av H.H von Schwerin 1949, s.3
[185] Lindberg, Frans, 2009, *Livet i Gårdlösa: en bok om en skånsk by och dess skildrare*, Gårdlösa, Smedstorp.
[186] Marktorp, Jakob 2014a, s.36
[187] Muntlig uppgift av ägare Christina Persson
[188] Dokument hos ägare Christina Persson från Statens Vägverk 1945, *Beskrivning och utredning rörande Smedstorps kvarn/Smedstorp 33 i Smedstorps socken, Kristianstad län.* s.27

stänga igen dammluckorna. Persson behövde vattnet för att kunna mala även på sommaren. Men eftersom det då var ont om vatten skapade detta stora problem med vattenförsörjningen vid Gärsnäs saftstation, i synnerhet under betsäsongen. Vattendomstolen beslutade därför att Hugo Persson skulle bli skyldig att släppa fram en viss vattenmängd under perioden 1 okt – 15 jan. Hugo Persson bestred detta beslut och fick rätt i Vattenöverdomstolen. Sockerbolaget skulle dessutom stå för Hugo Perssons utlägg i vattendomstolen på 968 kronor. Istället utfärdade Överdomstolen föreskrifter om att Hugo Persson skulle underrätta bolaget och övriga intressenter när han skulle stänga dammluckorna samt när vattnet på nytt skulle släppas på.[189]

Under andra världskriget behövdes gummi till armén och man tog däcken från privata bilar. Många bilar stod här under krigsåren.[190]

Nuvarande ägare har ärvt det av sin far Hugo Persson. Kvarnen är inte längre i drift men det finns välbevarade inventarier kvar i kvarnen.

Beskrivning av miljön

Byggnadslängan består av kvarnbyggnaden närmast åfåran, i mitten ligger det gula bostadshuset. I byggnaden norr om bostadshuset var det ett mejeri (bild 1). Familjen bodde i nedervåningen. Norr om mejeriet har det legat en smedja, nu är dock bara ena gaveln kvar i formen av en ruin och en mur. Översikt av gårdslängan finns på flygfotot; historisk bild 1.

Vattnet kommer in från ån genom två stora plåtrör. De är inbyggda i vägbron som går tvärs över dammvallen (bild 2). Nuvarande väg byggdes på 1970-talet och ersatte den gamla sockenvägen. Vägen har även en dämmande effekt.

I en liten damm på andra sidan vägen, mot kvarnen, finns det två stycken intag varav det södra har två luckor (bild 3). Den södra dubbelluckan är av trä med vevspel. Det norra intaget till kvarnen är igensatt med träluckor. Fallet är på ca 6 meter längs en sträcka om ca 550 meter.

Dammbyggnaden en gravitationsdamm med en krönlängd på ca 290 meter, dammhöjd ca 5,3 meter och magasinerande kapacitet ca 100 000 m3. Mittsektionen är uppförd i skalmur av huggen sten med en tätkärna, troligen av lera. Armar och landfästen utgörs av jordvallar. I mittsektionen finns ett intag till kvarnen och ett utskov till bottenluckan (bild 4). Intagsluckan till kvarnen regleras med ett spel.[191]

---

[189] Tidningsartikel hos ägare Christina Persson. Ystads Allehanda 1948, *Smedstorps kvarn har bättre rätt till Tommarpsåns vatten*, 29 december.
[190] Muntlig uppgift av ägare Christina Persson
[191] Jakob Marktorp, Länsstyrelsen Skåne

2010 var det översvämning och vattnet drog med sig betongmuren vid huset. Dammvallen höll på att svämma över vid huset (bild 6). Ägarens far visste att om det regnade en viss mängd tog det en viss tid innan vattnet steg med en viss höjd. Han kunde därför höja luckorna i tid.

I trädgårdsgångarna till kvarnen är flera av stenarna kvarnstenar (bild 7).

Inne i kvarnen finns välbevarade inventarier kvar från varierande tidsåldrar (bild 8, 9 och 10). Kvarnen är dock inte i drift och det är tveksamt om samtliga maskiner skulle gå att sätta i drift. Bland inventarierna finns b.la en sikt och honungsslunga. Honungsslungan kommer från början från en annan gård. Det finns även två stycken stenpar kvar och en sax som användes till att lyfta kvarnstenarna då de behövde huggas om. Kvarnen hade ingen hissanordning utan säden bars på ryggen in i kvarnen.

Kvarnen ingår i fornlämningen Smedstorp 23:3. Denna registrering gäller för By-/gårdstomt, Smedstorps borggård med ladugård och kvarnområdet. Utsträckningen av området är gjord efter karta från 1709 (historisk karta 1).[192]

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnad med beståndsdelar

Kvarnbyggnaden är välbevarad både exteriört och interiört. Inventarierna och maskinerna är i bra skick och är från varierande åldrar. Kvarnen är dock inte i drift. Kvarnens placering tros ha varit densamma sedan medeltiden. Bostadshuset, den kvarvarande delen av mejeriet, muren och ruinen efter smedjan är viktiga beståndsdelar som visar att olika näringar funnits på platsen under lång tid.

Dammbyggnad och vattenvägar

Dammvallen och vattenvägarna är väl avläsbara i miljön. Dammen, dammluckorna och dammvallen är viktiga delar i kulturmiljön för att förstå hur vattnets kraft användes till verksamheten på platsen.

Helhetsmiljön

Smedstorps kvarn är en tydlig kvarnmiljö med ett välbevarat kvarnhus, både exteriört och interiört. Kvarnstenarna som finns på gården visar på den historiska betydelse platsen haft. Dammvallen och vattenvägarna är välbevarade och förmedlar tydligt vattenkraftens grundläggande principer för platsens verksamheter. Kvarnen har dessutom en stark koppling till den närbelägna

[192] FMIS Smedstorp 23:3

Smedstorps gård. Det samband går delvis fortfarande att utläsa i och med den stora dammanläggning som konstruerats här med hjälp av godsets inkomster och inflytande. Dammbyggnaden är även ur ett landskapsperspektiv en betydelsefull och påtaglig historisk struktur där de topografiska variationerna varit av stor betydelse för nyttjandet av platsen över tid och likväl det som bidrar till förståelsen av platsens kulturhistoriska sammanhang. Den tidigare vägen nyttjade dammvallen och kvarnen utgjorde en central knutpunkt i bygden. Detta sammantaget och platsens långa kontinuitet som kvarnplats och dess väl dokumenterade historia motiverar till ett högt kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Smedstorpsdammen utgör ett viktigt element i kulturmiljön kring Smedstorp och dämmets och kvarnbyggnadens kulturhistoriska värden kopplat till kvarnbyggnaden är viktiga för förståelsen av platsens kontext. Av den anledningen är dämmet med därtill kopplade stenstrukturer känsliga för större förändringar.

Observera att by- och gårdstomter i Skåne behandlas som fornlämningar även om de är bebyggda och att tillstånd enligt KML krävs för att göra markingrepp på platsen.

Bilder av miljön

Bild 1. Bostadshus till vänster och den kvarvarande delen av mejeriet till höger.

Bild 2. Bron och vägen som går över ån. I bron är två stora plåtrör inbyggda. Här finns också en liten damm och närmast i bild är två dammluckor där man kan reglera vattnet.

Bild 3. Dammluckorna i den lilla dammen. På andra sidan vägen till vänster syns kvarnen.

Bild 4. Kvarnen med inloppet till kvarnen i mitten av bilden. Huvudåfåran till höger.

Bild 5. Utloppet från kvarnen till vänster och huvudåfåran till höger.

Bild 6. Åfåran med ålkista, den är inte längre i bruk.

Bild 7. I trädgårdsgången till kvarnen finns flera kvarnstenar.

Bild 8. Välbevarade inventarier i kvarnen.

Bild 9. Inventarier i kvarnen.

Bild 10. Mjölnarboken och inventarier i kvarnen.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historiskt dokument 1. Ritning över Smedstorp, ritad av C.H Wallén 1945 i Malmö. På ritningen syns b.la hela mejeriet som det numera bara finns en liten del kvar av. Dokument hos ägare Christina Persson.

Historiskt dokument 2. Målning av Smedstorps kvarn gjord av konstnären Frans Lindberg som föddes i mejeriet 1857. Målning hos ägare Christina Persson.

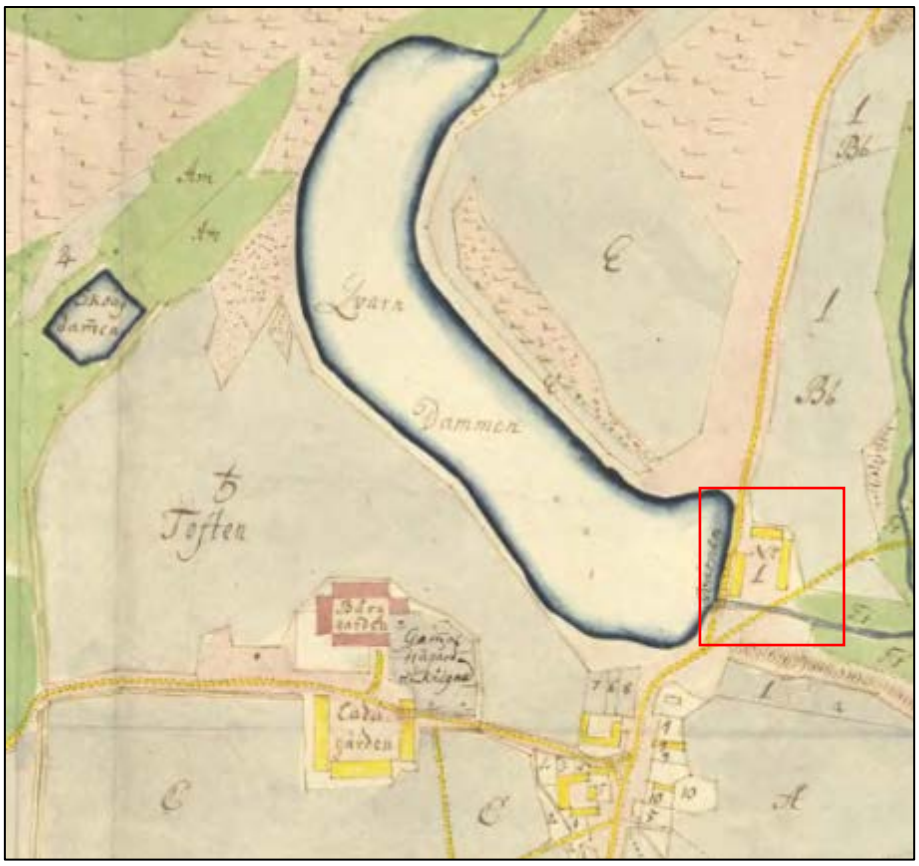

Historisk karta 1. Till höger om dammen ligger kvarnen. Snett till vänster om dammen ligger Smedtorps gård och slott som ägde kvarnen vid denna tid. Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1709, Kristianstad län, Smedtorps socken Smedstorp nr 1-30 31-32

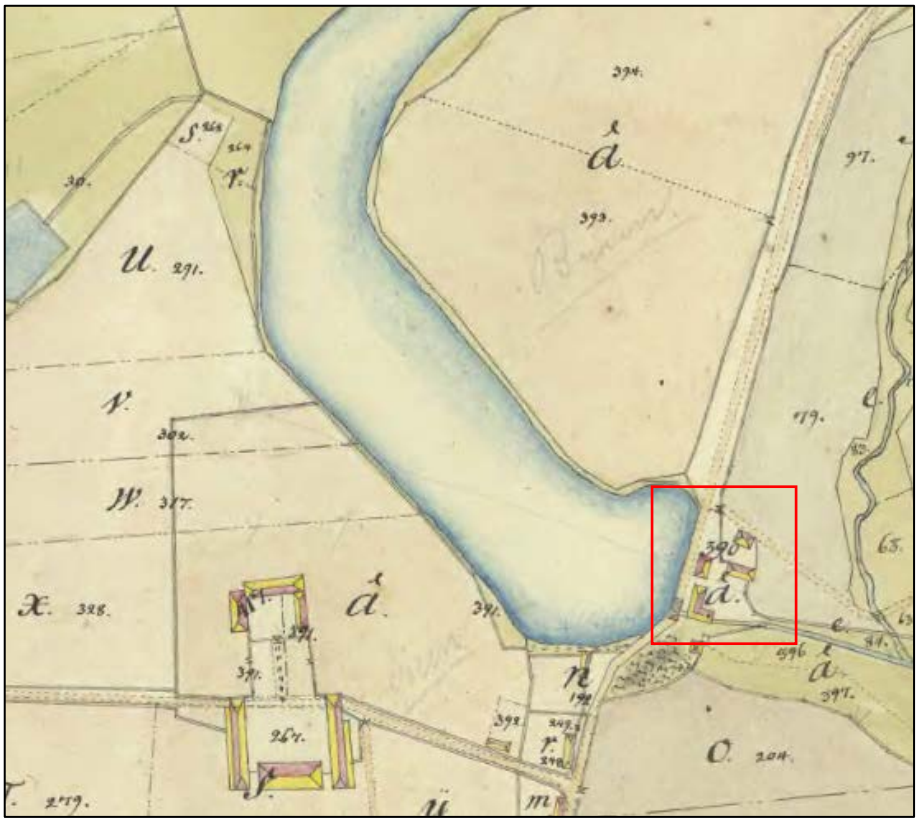

Historisk karta 2. Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1791, Kristianstad län, Smedtorps socken Smedstorp nr 1-30 31-32

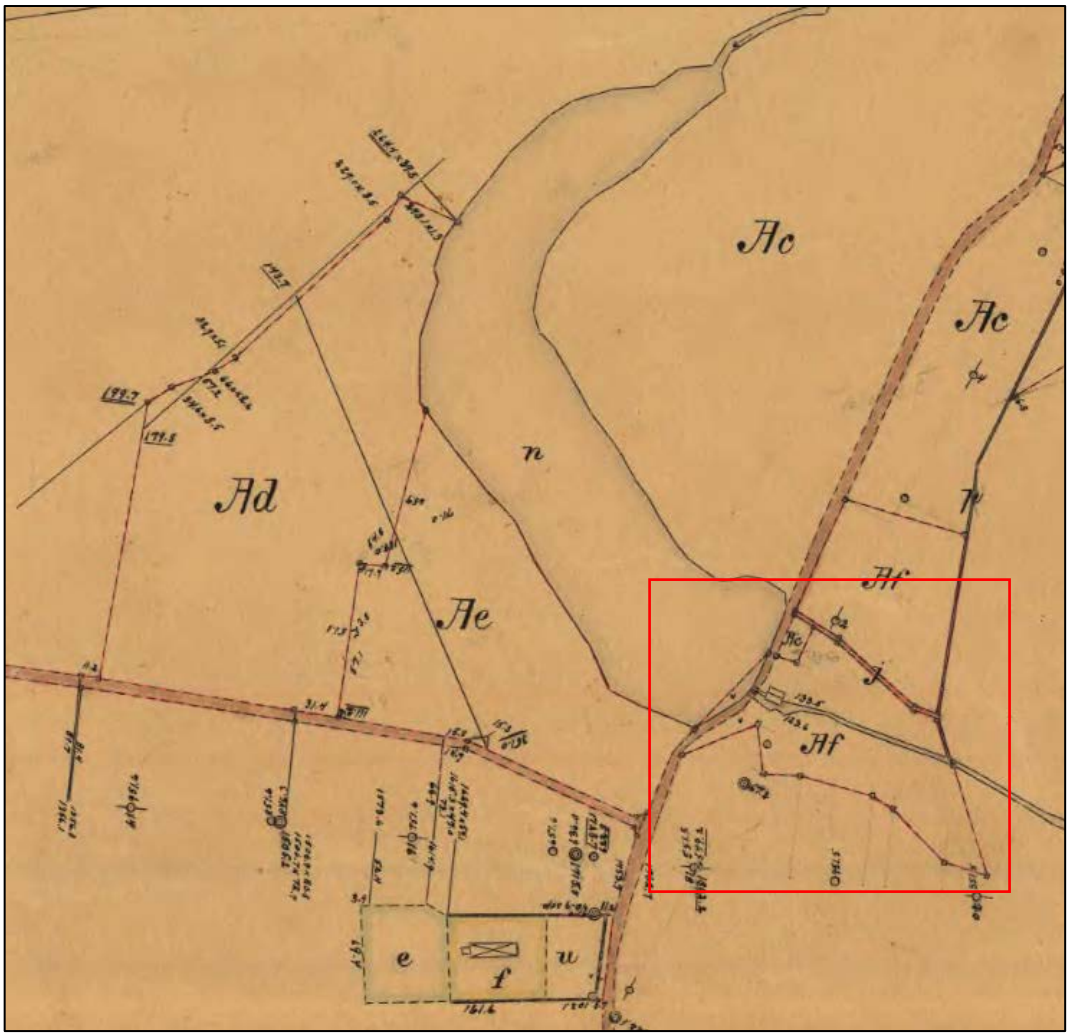

Historisk karta 3. Ägostyckning 1925, då mjölnare Gustaf Persson köpte Smedtorps kvarn. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1925, Kristianstad län, 11-smj-113

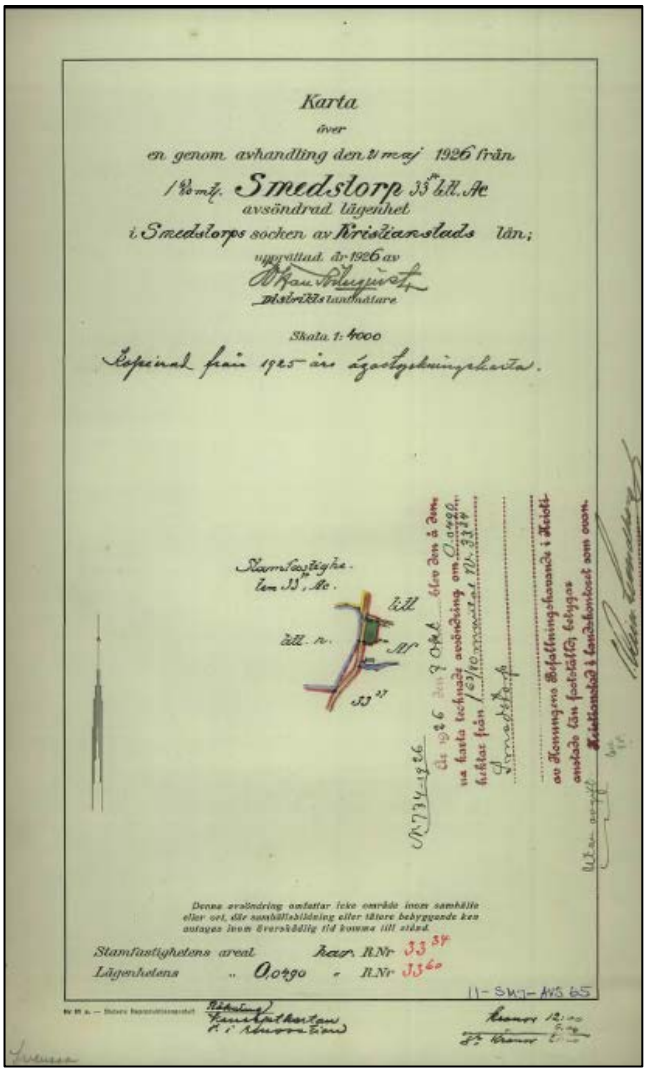

Historisk karta 4. Kartbilaga till köpebrevet 1926 där Gustaf Persson och hans hustru Kristina köper Smedstorp 33. Köpesumman var 900 kronor. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Kristianstad län, Avsöndring 1926, 11-SMJ-AVS65

Historisk karta 5. Rikets allmänna kartverks arkiv, Skåne län, Häradsekonomiska kartan 1926-34, Gärsnäs J112-3-85

Historisk bild 1. Flygfoto över gården. Denna utformning har längan även idag. Muren till vänster är det som är kvar efter smedjan och mejeriet. Den vita byggnaden är den kvarvarande delen av mejeriet. Den gula byggnaden är bostadshuset och byggnaden till höger med rött tak är kvarnen. Foto hos ägare Christina Persson.

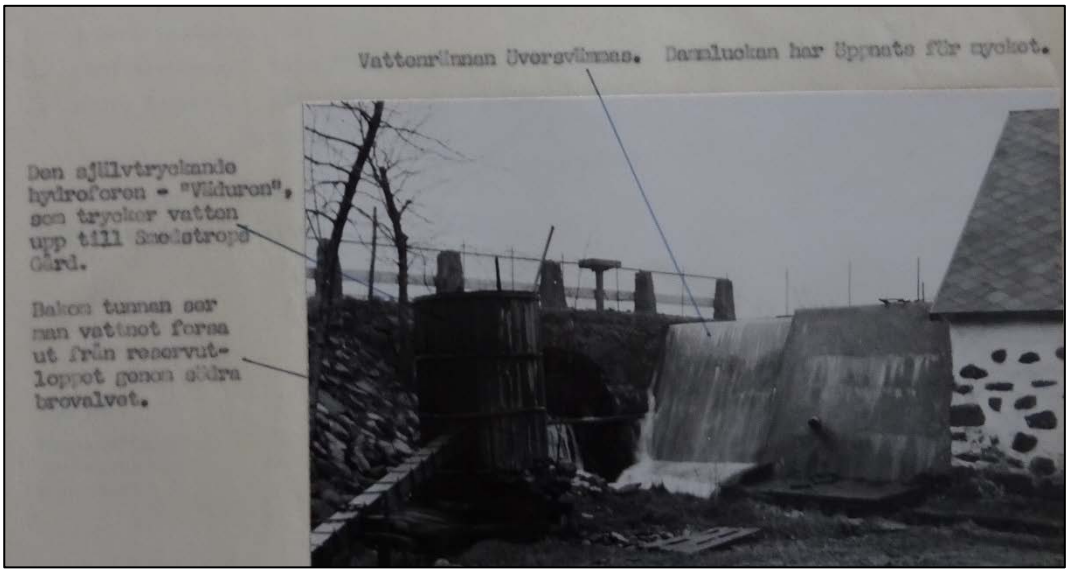

Historisk bild 2. Bild från 1940-talet av dammvallen. ”Väduren” finns inte kvar idag. Bild hos ägare Christina Persson.

Historisk bild 3. Kvarnen till vänster med bostadsdelen i mitten och mejeriet till höger. 1940-tal. Bild hos ägare Christina Persson.

Kartbilaga

Smedstorpsdammen
N
Murar efter smedja
Mejeridel
Bostadsdel
Rör
Intag
Kvarn
Bytomt/gårdstomt
Bytomt/gårdstomt
Högvalla
Teckenförklaring
RAÄ Bevakningsobjekt
0 15 30 60 Meter

Verkeån

Verkeån är drygt 4 mil lång och börjar på Linderödsåsen strax sydväst om Långaröds kyrka. Den rinner sedan i huvudsakligen sydöstlig riktning, passerar norr om Brösarp och rinner ut i Hanöbukten. Halvvägs uppströms till Andrarum ligger Hallmölla där det finns fem vattenfall med en sammanlagd fallhöjd på 23 m som därmed är Skånes högsta vattenfall.[196] Området domineras av ett småskaligt och sjöfattigt landskap med relativt stor andel boskapsskötsel uppe på åsarna.[197] Verkeån rinner genom ett småskaligt landskap med omväxlande lövskog, barrskog och öppna marker. Vid Brösarp öppnar sig landskapet och betesmarker, åker och fruktodlingar tar vid.[198]

Vid Verkeån uppfördes Skandinaviens första alunbruk och brytningen av alunskiffer påbörjades redan år 1637 och var en gång i tiden Skånes största industri. Verkeån användes också som transportled för brukets produkter. Namnet Verkeån härrör från just Alunbruket, som tidigare kallades för ”Werket”. I de nedre delarna kallas ån för Skepparpsån och det var även i de delarna utskeppningshamnen vid Haväng låg. På 1640-talet försökte Jochum Beck kanalisera Verkeån för att underlätta transporterna.[199]

Söder om åmynningen, vid Klammersbäck, låg under järnåldern en rik bebyggelse. Vid mynningen ligger även den, från Neolitikum, kända Havängsdösen. Längs med Verkeån finns bland annat flertalet Herrgårds- och gårdsmiljöer jämte kvarnar och stampar. I de östra delarna finns flera fornlämningar och bebyggelse med lång historia, bland annat Hallamölla kvarn med anor från 1400-talet och Andrarums alunbruk.

Verkeån är en av landets renare åar med ett starkt öringbestånd. Det finns även gott om andra arter som stensimpa, storsimpa, elritsa, bäcknejonöga, gädda, abborre och ål. Vid ån trivs fåglar som strömstare, forsärla och kungsfiskare. Astrid Lindgrens Bröderna Lejonhjärta och Hasse och Tages Äppelkriget är delvis inspelade i området.[200]

Berörda kulturmiljöer i sammanhanget är Kungsmölle, Bengtemölla och Stampen.

[196] Rollof 1977 genom Marktorp 2014a
[197] Marktorp 2014a
[198] Tourism in Skåne, Verkeåns naturreservat [2017-11-20]
[199] Rollof 1977 genom Marktorp 2014a
[200] Tourism in Skåne, Verkeåns naturreservat [2017-11-20]

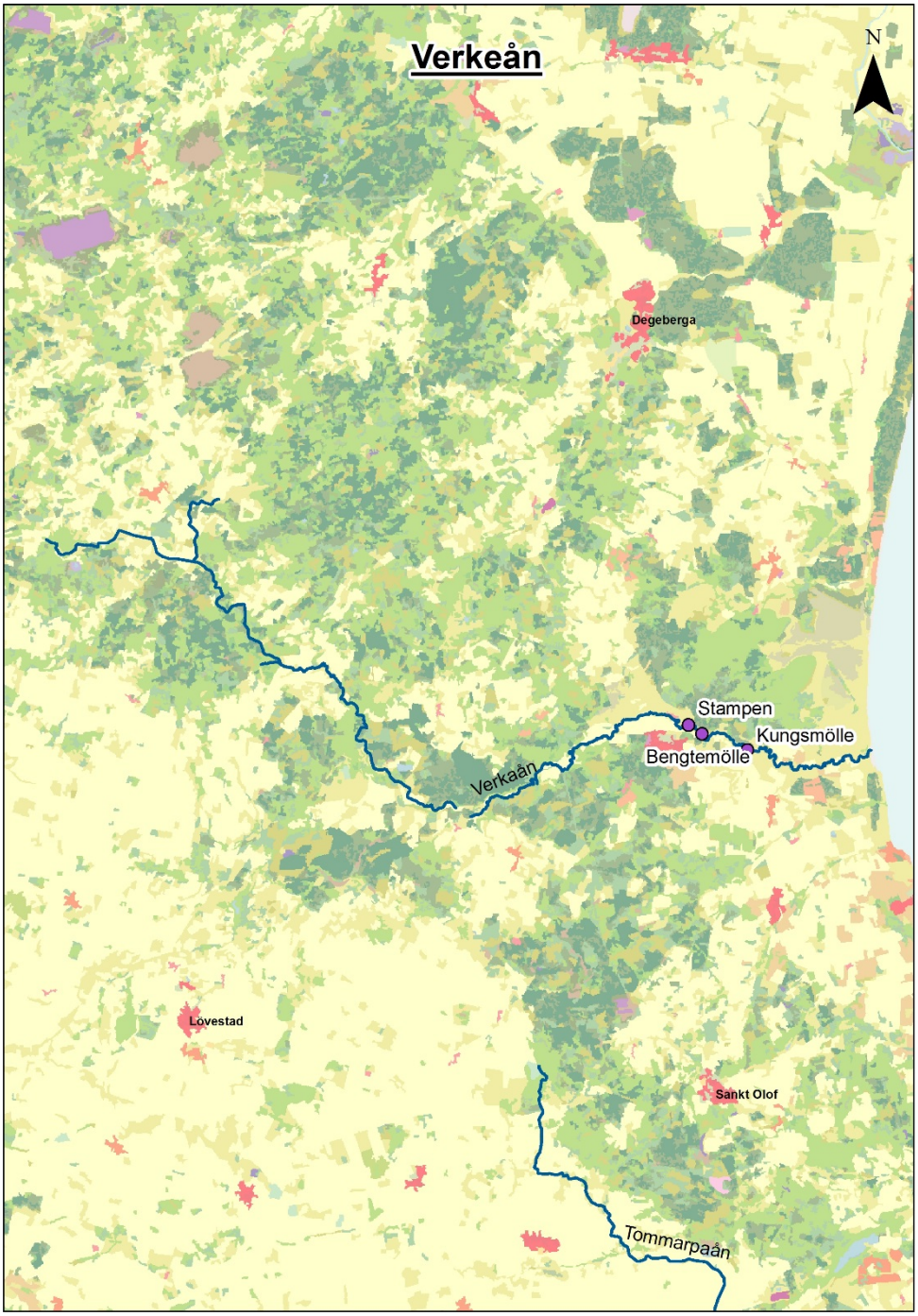

Inventerade miljöer vid Verkeån. Skala 1:125 000.

11. Kungsmölle

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Simrishamn, Ravlunda
HARO/Vattendrag:	88/89, Verkeån
Byggår:	Omnämnd som *Koggs mölle* 1525, utmärkt på karta 1730, nuvarande kvarn ev. byggd på 1700-talet, ombyggd 1881, restaurerad på 1930-talet.
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL.
Kulturhistorisk värdering:	Högt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Dammvall, kanaler, grund efter äldre kvarn, kvarnmiljöns läge i landskapet och byggnader, särskilt kvarnbyggnaden med bevarad interiör.
Kärnvärden:	Äldre kvarnmiljö med uttryck huvudsakligen från ca 1880–1930.

Historik

Historiskt sammanhang: kvarn, stamp, lantbruk, smedja

Kungsmölle omnämns i Jordebok (handskrifter i danska riksarkivet, landsarkivet i Lund och hos länsstyrelsen i Kristianstad) som *Konggs mølle* 1525 och därefter bland annat som *Konngens Mølle* 1613 i en mantalslängd (handskrifter i danska riksarkivet)[201]. Enligt Albo härads hembygdsförening förlänades gården av (den danske) kungen till sin hovnarr som belöning för sin tjänstgöring, därav namnet Kungsmölle[202], men enligt Bertil Ejder syftar sannolikt förleden på egenskapen av gammal kronoegendom[203].

På en karta från år 1730 (historisk karta 1) är *Kongsmölla* utmärkt med en kvarnsymbol. Under 1600-talet ägdes Kungsmölle av kungamakten[204] och övergick i privat ägo vid mitten av 1700-talet[205]. Den förste ägaren under svensktiden var prästen Jonas Petri Nesterius[206].

Det ska ha legat en äldre kvarn på norra sidan av vattendraget, samt en stamp eller vadmalsstamp vid en numera igenfylld vattenränna öster om kvarnen[207]. Möjligen syns stampen med ränna på en hemmansklyvningskarta (historisk karta 2) från år 1846. På en generalstabskarta från år 1862 markeras *Kungsmölla* med ett vattenhjul[208].

Dagens kvarn är eventuellt byggd på 1700-talet[209]. Kvarnbyggnaden byggdes om år 1881, och efter en restaurering år 1931 var den uppförd i 3 våningar.[210] Bostadsdelen ska ha tillkommit strax efter sekelskiftet 1900[211]. Vid början av 1930-talet var kvarnen en av bygdens större och mest anlitade[212]. Enligt en annan uppgift gjordes en stor utbyggnad år 1934–1935[213]. Historisk karta 3 ger en överblick av miljön år 1936.

År 1940 sysselsatte kvarnen 2 man, och kvarnverket bestod av 2 kvarnstenspar, 1 st. dubbel valsstol, sädeskross, förkross, plansikt, triör, torrbetningsmaskin och skalningsmaskin. Elektrisk belysning fanns och jämsides kvarnrörelsen bedrevs ett lantbruk om 20 tunnland. Vattenfallet lämnade drivkraft under hela året, med tillskottskraft från 2 elektriska motorer om tillsammans 1,5 hästkrafter, vilka drev

---

201 Ejder 1958, s. 76
202 Arnesson 2009, objekt 18, Kongsmölle
203 Ejder 1958, s. 76
204 Länsstyrelsen i Skåne län, Vandringsleder vid Verkeån [2017-10-25]
205 Winning 1940, s. 407
206 Uppgift från granne.
207 Uppgift från granne.
208 Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskarta 1862, Skåne län, J243-6-1
209 Uppgift från granne.
210 Winning 1940, s. 407
211 Länsstyrelsen i Skåne län, Vandringsleder vid Verkeån [2017-10-25]
212 Albo härads hembygdsförening, Kongsmölle [2017-10-20]
213 Uppgift från granne.

plansikten och triören. År 1934 tog Sture Nilsson över kvarnen. Han föddes 10.2.1905 i Ravlunda, Kristianstads län, som lärt sig yrket av sin far Nils Nilsson. Sedan 1880-talet och åtminstone fram till år 1940 drevs kvarnen av samma släkt. Kvarnen hade elektrisk belysning år 1940[214], men innan dess skedde belysningen med hjälp av karbid- eller gaslampor[215]. Det ska ha funnits en liten loge där det ombyggda hönshuset nu står, i vilken det fanns ett ”piggeverk” d.v.s. ett tröskverk som drevs av vattenhjulet med remdrift[216].

En lönnlucka i kvarnen nyttjades under ransoneringen under kriget. Säckar som inte var redovisade lades här, så att antalet stämde om det blev inspektion.[217]

Kvarnen drevs med vattenhjul till nedläggningen år 1963[218]. På historisk karta 4 ges en överblick över Kungsmölle år 1972.

Beskrivning av miljön

Ca en halvmil norr om Kivik är kvarnmiljön Kungsmölle (bild 1) belägen i ett dödislandskap eller kameslandskap som kännetecknas av välhävdade terrasserade backar av sand med lång kontinuitet av betesdrift, invid Nybroån några kilometer från dess utlopp i Hanöbukten. Gården består av en kvarnbyggnad hopbyggd med en bostadsdel och en utbyggnad som är kvarnhjulshus, en stalliknande byggnad, en byggnad som tidigare fungerat som smedja samt en stuga som tidigare varit hönshus. Fallhöjden vid platsen är 1,5 meter[219].

Kvarnen befinner sig på södra sidan av vattendraget i en krök där ån kommer från nordnordväst (bild 2) och byter riktning österut (bild 3). En stensatt äldre dammvall, belägen i ungefärlig riktning nord-syd, styr in vatten mot hjulgraven i kvarnhjulsbyggnaden och därpå följande stensatta kanal. Endast en obetydlig andel vatten leddes in i hjulgraven vid besiktningstillfället. Vid norra änden av dammvallen finns en betonggjuten laxtrappa (bild 3 & 4) som eventuellt är byggd i en äldre kanal. Strax nedanför den betonggjutna laxtrappan ligger vad som förmodligen är rester efter den äldre kvarn som ska ha legat vid åns norra strand (bild 5). Här finns en plan yta med en kallmurad kant i söder mot ån, ca 7 meter lång i öst-västlig riktning, bestående av vanligen 0,2–0,4 meter stora stenar. Norr om den plana ytan finns en stödmur upp mot en södersluttning, ca 5 meter lång i öst-västlig riktning och intill 1 meter hög bestående av 0,3–0,8 meter stora stenar.

---

214 Winning 1940, s. 407
215 Uppgift från granne.
216 Uppgift från granne.
217 Uppgift från granne.
218 *Vattenkvarnar i Skåne 1995*, s. 29
219 Winning 1940, s. 407

Intaget till kvarnens hjulgrav (bild 6) är reglerat av en spettlucka av järn med en ovanlig typ av manuell hissanordning bestående av en järnspak som förmodligen öppnas genom hävstångseffekt. Luckan sitter under vattenytan och är avstängd. Under kvarnen slipper dock en del vatten in. Den kallmurade hjulgraven (bild 7 & 8) under kvarnens hjulhus består av otuktade stenblock och övergår nedströms i en kallmurad kanal, även den av otuktade stenblock (bild 7).

Hjulhuset av trä är beklätt med rödslammad, stående locklistpanel (bild 6 & 7) och dess sadeltak är beklätt med sinuskorrugerade lite större, mossbeväxta eternitplattor (bild 6). En svartmålad dörr och ett vitmålat fönster vetter åt norr och en svartmålad dubbeldörr åt öst. Hjulhusets östra grund, murad och bestående av tuktade granitblock, är byggd på hjulgravens östra vägg. Ett äldre bevarat vattenhjul av trä (bilderna 7–10) finns kvar i hjulhuset, vilket är ovanligt. Hjulets undre del d.v.s. den del som har pekat nedåt under en längre tid, är bortrött.

Strax öster om vattenhjulskanalen står en liten stuga som tidigare varit hönshus (bilderna 1, 6 & 12), rektangulärt utformad, belägen i riktning nordväst-sydöst. Stugan har betonggrund och är beklädd med rödslammad stående locklistpanel. Taket är beklätt med mindre sinuskorrugerade eternitplattor och har en skorsten. På stugans nordöstra sida syns tecken efter en mindre och äldre byggnadsdel på långsidans mitt: panelen är lite annorlunda utformad och grunden är av sten (bild 12).

Strax öster om hjulhuset och det gamla hönshuset går ytterligare en kanal, förmodligen den gamla stamprännan, som är äldre och torrlagd, stensatt och kallmurad (bild 11 & 12). En stentrappa belägen strax norr om det gamla hönshuset leder ner i kanalen västerifrån. Intaget till den torrlagda kanalen är beläget nedanför dammvallen. De båda kanalerna går nedströms samman i en kanal vilken sedan mynnar tillbaka ut i ån.

Kvarnbyggnadens bottenvåning (bild 13 & 14) är på tre sidor uppförd i korsvirkesteknik med rödmålade stockar och vitputsad utfyllnad. Den fjärde, norra sidan är en tjock, murad vägg bestående av stora granitblock. Kvarnbyggnaden är påbyggd västerut med en bostadsdel och österut med ett kvarnhjulshus. Bottenvåningen har fönster åt alla fyra väderstreck, en dubbeldörr åt syd och en enkeldörr åt norr, båda svartmålade. Alla fönster är vitmålade. Kvarnens två övre våningar är av trä, beklädda med stående, rödslammad locklistpanel. Åt norr och syd finns två dubbelfönster på mellanvåningen och ett dubbelfönster på vindsvåningen. På den östra långsidan finns tre dubbelfönster på mellanvåningen och tre liggande enkelfönster på vindsvåningen. Både kvarnbyggnadens och kvarnbostadens tak är klädda med

samma slags gråa bandplåt som verkar vara relativt nyligen pålagd. Gården är välskött.

Inuti kvarnen finns stora delar av kvarnutrustningen bevarad. På bottenvåningen (bild 15) påträffas bland annat ett stort kugghjul som är fäst på den horisontella huvudaxeln, vilken drivs av vattenhjulet. Genom ett vinkelkuggdrev av gjutjärn sker en utväxling till ett stort stjärnhjul, varifrån fler utväxlingar sker. Ett remhjul är påkopplat huvudaxeln. Här finns också två lättverk, en bromsanordning, fler typer av utväxlingsanordningar m.m.

På mellanvåningen finns två kvarnkar med bevarade tillbehör, med en stenkran mellan dem (bild 16). På kvarnens mellan- och vindsvåning (bilderna 17–22) finns diverse kvarnmaskiner och tillbehör av både äldre och modernare slag.

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnaden med beståndsdelar

Kvarnbyggnaden, som kan härstamma från 1700-talet, ombyggd år 1881 och restaurerad år 1931, med dess till stor del välbevarade interiör, med kvarnhjulshuset och det bevarade, äldre vattenhjulet, har byggnadshistoriska, byggnadsteknikhistoriska, samhällshistoriska och teknikhistoriska värden, även patina på kvarnverk, maskinutrustning och vattenhjulet efter ålder, användning och verksamhet. Äldre kvarnverk kan, trots standardisering i olika grad utifrån tillkomsttidens sammanhang, även besitta intressanta lokala eller regionala uttryck som kan ge viktig information i ett jämförande, större sammanhang.

Dammen och vattenvägarna

Dammvallen samt bevarade kanaler inklusive hjulgraven har höga värden då de visar hur vattnet har nyttjats på platsen.

Helhetsmiljön

Kvarnmiljön som helhet med den kringbyggda gården och gårdens läge i det kuperade landskapet invid ån har miljöskapande och samhällshistoriska värden. Som representant för regionalt byggnadsskick har kvarnmiljön identitetsvärden för den skånska landsbygden. Här finns även kontinuitetsvärden med kvarnverksamhet från åtminstone 1525 fram till modern tid. Historien med hovnarren och den danske kungen ger ytterligare en dimension till miljöns kulturhistoriska värde. Kvarnmiljön inklusive kvarnbyggnad med hjulhus, dammvall och kanaler m.m. är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Dammvallen bör bevaras intakt, likaså kanaler och hjulgrav. Utrymmet för den betonggjutna laxtrappan, som kan vara byggd i en äldre kanal, vid åns norra strand, skulle ur kulturmiljösynpunkt kunna vara en lämplig plats för att anlägga en modernare typ av faunapassage. Stor hänsyn bör i så fall tas vid åtgärder vad gäller äldre stenfundament och grunder. Det finns även en hamlad pil nordväst om laxtrappan som inte bör tas bort utan tvingande skäl.

Förutom kvarnverk och maskiner bör även vattenhjulet bevaras och underhållas, då de besitter viktig teknikhistorisk information i form av konstruktion, materialval etc. inte minst i valet av träslag till olika äldre maskindelar som kräver olika egenskaper.

Bilder av miljön

Bild 1. Kvarnmiljön vid Kungsmölle, mot norr. Den stora byggnadskroppen består av kvarnbyggnad med kvarnhjulshus t.h. och bostadsdel t.v. T.v. om bostadsdelen är en stalliknande byggnad och närmast betraktaren en byggnad som tidigare varit smedja. Det snedställda lilla huset t.h. om kvarnen är ett tidigare hönshus. Taket som kommer in från höger i bild tillhör granngården.

Bild 2. Verkeån uppströms från kvarnplatsen, mot nordnordväst.

Bild 3. Dammvallen med laxtrappan t.v. och kvarnbyggnaden t.h. i bild, mot öst.

Bild 4. Den betonggjutna laxtrappan, som kan vara byggd i en äldre kanal, mot väst.

Bild 5. Strax nedanför den betonggjutna laxtrappan ligger vad som förmodligen är rester efter den äldre kvarn som legat vid åns norra strand, mot norr.

Bild 6. Intaget till kvarnens hjulgrav regleras med en järnlucka belägen under vattenytan. Intaget till den torrlagda kanalen är beläget nedanför dammvallen.

Bild 7. Hjulhuset med ett originalvattenhjul kvar i hjulgraven, vilken fortsätter i en stensatt, kallmurad kanal. Kvarnen till vänster i bild, t.h. skymtar det gamla hönshuset.

Bild 8. Detalj av vattenhjulet i hjulgraven, mot norr. Dess undre del d.v.s. den del som har pekat nedåt under en längre tid, är bortrött.

Bild 9. Vattenhjulet från insidan av vattenhjulhuset.

Bild 10. Detalj av vattenhjulet med vad som förmodligen är någon form av bromsanordning till höger om sig.

Bild 11. Stensatt, torrlagd kanal öster om kvarnen. Dammen finns bortom t.h. i bild. Närmast t.v. det gamla hönshuset, med kvarnhjulhuset bakom. Fotot taget mot nordväst.

Bild 12. På det gamla hönshusets nordöstra långsida syns tecken efter en mindre och äldre byggnadsdel med lite annorlunda utformad panel och stengrund. En stentrappa t.h. i bild leder ner i den hitre kanalen västerifrån.

Bild 13. Kvarnbyggnaden, vy från gårdsplanen där vattendraget är beläget bakom byggnaden, mot norr. T.v. i bild skymtar kvarnbostaden. T.h. en stuga som tidigare varit hönshus.

Bild 14. Kvarnbyggnaden, vy från vattendragssidan, mot söder. Lägg märke till kvarnhjulshuset omedelbart till vänster från kvarnbyggnaden.

Bild 15. Interiörbild från kvarnens bottenvåning. I golvnivå syns det kugghjul som är fäst på den horisontella huvudaxeln, vilken är kopplad till vattenhjulet. Medelst ett vinkelkuggdrev av gjutjärn sker en utväxling till det stora stjärnhjulet i mitten av bilden, varifrån fler utväxlingar sker. Det finns även ett remhjul påkopplat huvudaxeln, vilket inte är synligt på denna bild. T.v. om huvudaxelns kugghjul syns vad som förmodligen är en bromsspak.

Bild 16. Två kvarnkar med bevarade tillbehör på kvarnens mellanvåning. Mellan dem en stenkran.

Bilder 17–22. Interiörbilder från kvarnens mellan- och vindsvåning.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historisk karta 1. *Kongsmölla* och en kvarnsymbol är utmärkta i den röda ovalen.
Lantmäteristyrelsens arkiv, Geografisk karta 1730, Kristianstads län, K3

Historisk karta 2. *Kongsmölle* år 1846 belägen vid samma läge som idag.
Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning 1846, Skåne län, 11-brö-35

Historisk karta 3. En överblick av *Kongsmölla* år 1936. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Avstyckning, Gränsbestämning 1936, Skåne län, 11-brö-211

Historisk karta 4. En överblick över Kungsmölle år 1972. Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomisk karta 1972, Skåne län, J133-2d5j74

Kartbilaga

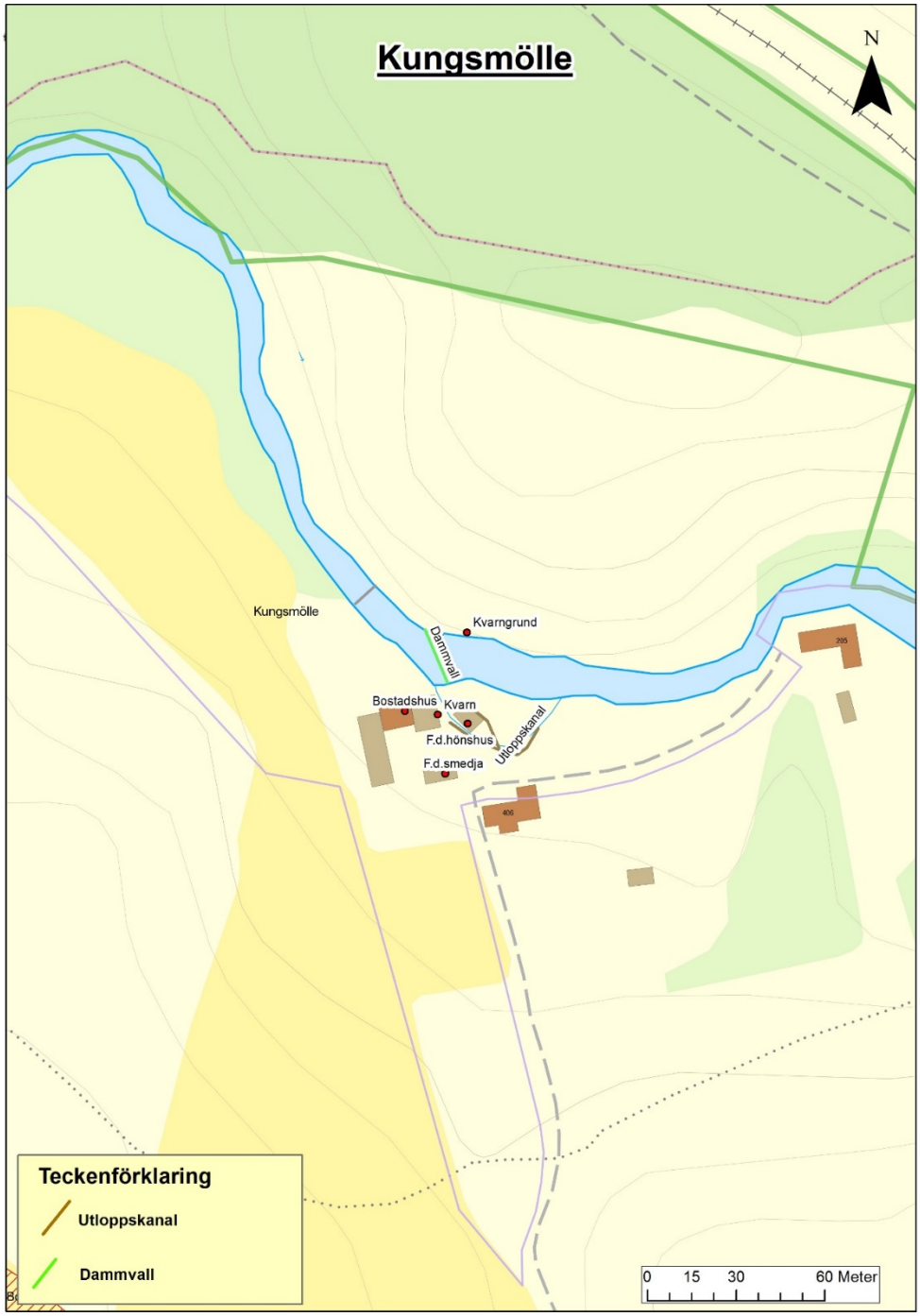
Kungsmölle
N
Kungsmölle
Kvarngrund
Dammvall
Bostadshus
Kvarn
F.d.hönshus
F.d.smedja
Utloppskanal
205
406
Teckenförklaring
Utloppskanal
Dammvall
0 15 30 60 Meter

12. Bengtemölla

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Tomelilla, Brösarp
HARO/Vattendrag:	Ostkusten 88/89, Verkeån
Byggår:	Omkring år 1850
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL
Kulturhistorisk värdering:	Högt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Kvarnbyggnaden, hjulrännan och vattenhjulshuset och omkringliggande gårdsmiljö
Kärnvärden:	Medeltida belägg med direkt koppling till kronobefallningsman. Kvarnbyggnad med damm, inbyggd hjulränna och turbinhus.

Historik

Historiskt sammanhang: Kvarn, lantbruk

Enligt Sydsvenska ortnamnssällskapet[220] nämns *Bængthæmøllæ* i ett köpebrev 1408 varför det sannolikt funnits en kvarn på platsen redan i slutet av 1300-talet. Enligt samma källa är kvarnen benämnd efter en kvinna, Bengta, och mölla anger att det var en kvarn. Vid denna tid var det en skvaltkvarn vilket var fallet ännu vid Kvarnkommissionens inventering 1698 och sannolikt ännu längre. Till kvarnen hörde inga ägor enligt 1671 års jordrevningsprotokoll.[221]

När Skåne blev svenskt låg Bengtemölla under Svabesholm, ett Bornholms vederlag från freden 1661, alltså i Kronans ägo. Fram till 1724 hade kvarnen flera brukare men blev detta år privatägd genom ett så kallat skatteköp. Kvittot efter betalning på Landskontoret i Kristianstad var på 90 riksdaler silvermynt. Köpare var ägaren till Brösarps Gästgivaregård änkan Anna Katarina Mengel. Kvarnen var vid denna tid i dåligt skick enligt ett par ärenden i Albo Häradsrätt.[222]

I mitten av 1700-talet påbörjades arbetet att uppföra den kvarngård som än idag i stort sett är oförändrad. Bakgrunden till beslutet att uppföra en ståtlig kvarngård för ståndspersoner är oklart. Till sin hjälp fick den dåvarande ägaren från ett par kapitalstarka personer som satsade i projektet. År 1761 stod kvarngården med en karaktärsbyggnad i två våningars korsvirke på plats.[223]

Kronobefallningsman Carl Fredrik Aspelin och hans hustru Elsa Löngren blev den nya kvarngårdens första ägare. Köpeskillingen var 4 533 riksdaler. Tavlan C, F, Aspelin som sattes upp ovanför entrédörren sitter fortfarande kvar med en versrad ur sångboken ”Andelig dufworöst”.[224]

Enligt lantmätare Johan Lorents Gillbergs Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne beskrivs Bengtemölla: *Bengta Mölla, Har fiske af åhl och foreller samt en wacker Charactairs Byggnad 2 wåningar hög.* [225] Här beskrivs ett fiske av ål och forell, möjligtvis ett fast fiske.

Gården var från början fyrlängad men stallet mitt emot mangårdsbyggnaden revs under 1950-talet. Undantaget i södra längan renoverades 1878. Här finns en sättugn som är Bengtemöllas äldsta föremål. Den är tillverkad kring 1650 i Ålshults Bruk i Småland. Alltså då Skåne fortfarande var danskt.

[220] Skånes Ortnamn, Serie A Bebyggelsenamn, del 1 Albo Härad, Bertil Ejder
[221] Skånska Generalguvernementskontoret
[222] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner
[223] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner
[224] Sångbok utgiven av Olof Kolmodin
[225] Gillberg, J. L. 1767. Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads län uti hertigdömet Skåne. Lund.

Takdekorationerna i mangårdsbyggnaden dateras till slutet av 1700-talet. De målade papperstapeterna till senare delen av 1800-talet.[226]

När kvarnen blev hjulkvarn är oklart. Det är inte otänkbart att det skedde innan den nya gården stod klar 1761. Underlöjtnant A. A. J. Ammilons Anteckningar under Recognoseringen 1816 säger att Bengtemölla har två par stenar och går hela året. Enligt Svenska kvarnar bestod verksamheten av 3 par stenar, skalningsmaskin, triör, sädeskross och centrifugalsikt och lämnade drivkraft året om.[227] Kvarnen byggdes om alternativt renoverades i mitten av 1800-talet. Om själva kvarnbyggnaden även byggdes om är oklart. Den är uppförd i gråsten med sadeltak täckt med korrugerad eternit.[228] Framför kvarnen fanns en smedja och ett mindre stall. Enligt släktingar till tidigare ägare förföll dessa byggnader allt efter hand och revs under 1950-talet.[229]

Kvarnen drevs med ett vattenhjul 4,80 i diameter med bröstfall. När kvarnen lades ned fanns en brädvägg mellan kvarnhjulet och kvarnverket. Kvarnutrustningen bestod av gröpekvarn, mjöl och siktekvarn, skalkvarn för bovete, sikt och triör.[230] Sedan urminnes tider har det alltså bedrivits en omfattande kvarnrörelse som dock upphörde 1945 då den siste mjölnaren, Svante Knutsson, fick sluta.[231] Kvarnverket är nästintill intakt.

I en tillbyggnad på kvarnens södra sida installerades 1917 en turbin som försåg gården med el[232]. Bengtemölla var den första fastigheten i Brösarp som hade elektrisk belysning[233]. Elverket fungerade till 1980-talet[234].

Det finns ett lokalt intresse för att bevara denna kulturmiljö. Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner är en ideell förening med syfte att stödja och skapa intresse för gården utveckling. Bengtemölla gård ligger i Verkeåns Naturskyddsområde som bland annat innefattar Brösarps norra och södra backar.

Beskrivning av miljön

Bengtemölla är en fyrlängad gårdsmiljö med tillhörande gårdsplan. Längst åt öster ligger det stora bostadshuset med kvarnbyggnaden i sydöst (bild 1).

---

[226] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner

[227] Winning Jacob (Red.). *Svenska kvarnar 1940*. Svenska yrkesförlaget, Hälsingborg 1940, Föreningen Bengte Möllas vänner är tveksamma till uppgiften att det funnits fler än två stenpar i kvarnen

[228] Vattenkvarnar i Skåne 1995

[229] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner

[230] En bok om Brösarp. Red.: G Carlberg, P. Nilsson och F. Johansson, Brösarps Byagille 1986. s. 61

[231] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner

[232] En bok om Brösarp. Red. G Carlberg, P Nilsson och F Johansson. Brösarps byagille 1986, sid 61

[233] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner

[234] Vattenkvarnar i Skåne 1995

Bostadshuset är i två våningsplan med sadeltak klätt med tegel (Bild 2). Det har väggpartier med korsvirke med vitputsade mellanpartier. Delar av längan i söder är inredd för bostadsändamål. Söder om gårdsmiljön är dammen belägen med åt öster en intagskanal till kvarnen och turbinen i det påbyggda rödmålade huset. Öster om dammen är en dammvall med överfall med en fallhöjd på cirka 1,9 meter. Dammvallen som finns där idag är till största sannolikhet densamma som markeras på historiska kartan från år 1770 (Historisk karta 1).

Vid kvarnbyggnaden, öster om dammen (bild 4 till 6), finns ett intag in till där det suttit ett vattenhjul. Ett annat intag har gått till turbinen. Ett tredje har nu en igensatt lucka, men som är till för att avlasta vid höga vattenflöden. Öster om kvarnbyggnaden och dammvallen finns två vattenflöden som omgärdar ett mindre skogsparti. Ett 75-tal meter väster om kvarnbyggnaden finns en fisktrappa (bild 7 och 8). Strax väster om kvarnbyggnadens norra del låg tidigare en smedja, men när är något oklart och när den revs är också det något oklart[235].

Registrerad i FMIS under Brösarp 64:1 som övrig kulturhistorisk lämning. *Kvarnanläggning, cementerad fördämningsmur, ca 30 m l (NV-SÖ), 0,6 m br och 1 m h. Kvarnränna. Avledningsränna. Välbevarat kvarnhus med inredning. Vattenfalls tillhöjd ca 2 m.*

Kulturhistorisk värdering

Kvarnbyggnaden och angränsande bebyggelse

Kvarnbyggnaden har väggpartier av murad sten och vitkalkad mellanputs. Sadeltak med eternitplattor. På den östra sidan är en port på nederplan med en mindre lastport ovanför. Vid den södra kortsidan är ett hjulhus med väggpartier med stående rödmålad träpanel. Södra kortändans ovandel är klädd med rödmålad träpanel. I den sydvästra delen av byggnaden finns en intagskanal till vattenhjulsrännan. Vattenhjulet är inte kvar men var beläget inne i den södra delen av kvarnbyggnaden. Det är mindre vanligt med ett inbyggt vattenhjul i själva kvarnen. Det vanligaste är att det ligger i en utbyggnad eller under bar himmel. Tillsammans med den fyrlängade gårdsmiljön skapar kvarnen och dess beståndsdelar en kulturhistorisk helhetsmiljö där historiska lagerföljder är synliga. Det stora gårdshusets planlösning är efter fransk 1600-talsmodell. I de bortersta rummen på bottenplan finns takdekorationer bevarade från 1700-talet.

Dammen och vattenvägarna

Dammen är något långsträckt i väst-östlig riktning. Överfallsdammen har en fallhöjd av cirka 1,9 meter. Intagen till turbinen och till det före detta vattenhjulet är till stora delar gjorda av gjuten betong. Fisktrappan, belägen ett 75-tal meter väster om kvarnbyggnaden är delvis av gjuten betong och har inget kulturhistoriskt värde. Dammvallen som finns strax väster om kvarnen och dess

[235] Föreningen Bengtemölla Gårds Vänner: www.bengtemolla.se (2017-11-21)

vattenintag kan sannolikt vara från senare hälften av 1700-talet och bör behandlas varsamt (historisk karta 1).

Helhetsmiljö

Tillsammans med gårdskomplexet och komplementbyggnaderna bildar kvarnen en helhetsmiljö med en lång kontinuitet med läsbara historiska årsringar. Gårdens historia är relativt bra dokumenterad från senare delen av medeltiden och framåt vilket också bidrar till ett sammantaget högt kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Dammvallen med intagssystemen behövs för att få en förståelse för vattenkraften och dess historiska funktion vid Bengtemölla. Åtgärder här är känsliga ur kulturmiljösynpunkt och behöver noggrann anpassning för att inte skada de kulturhistoriska värdena. Kvarnbyggnaden med en väl bevarad exteriör och åtskilligt av dess tekniska utrustning bevarad utgör tillsammans med övriga byggnadskroppar en väl bevarad helhet av 1700-talets gårdsmiljö. Eventuella miljöanpassningar bör göras med hänsyn och anläggningarna inbördes relation och förståelse. Området i väster där den tidigare fisktrappan är belägen är mer tåligt och naturåtgärder bedöms kunna utföras utan att påverka kulturmiljön nämnvärt.

Bilder av miljön

Bild 1. Bengtemölla kvarn centralt till vänster i bild. Bengtemölla stora boningshus till höger i bild. Verkeån flyter bortom kvarnen. Foto taget mot söder.

Bild 2. Bengtemöllas stora boningshus med korsvirke och tegeltak. Det stora gårdshusets planlösning är efter fransk 1600-talsmodell. I de bortersta rummen på bottenplan finns takdekorationer bevarade från 1700-talet. Foto taget mot öster.

Bild 3. Vattendraget till vänster i bild. Den byggnad som skymtar längst till vänster av byggnaden är det nuvarande turbinhuset. Foto taget mot väster.

Bild 4. Kvarnbyggnaden och det nuvarande turbinhuset till höger i bild. Till vänster i bild syns fördämningen och utskovet med regleringslucka. Foto taget mot norr.

Bild 5. Vattenintaget in till kvarnrännan till vänster och till turbinhuset till höger, röd utbyggnad centralt i bild. Foto taget mot sydöst.

Bild 6. Fördämningen. Vattenintaget till kvarnen i nederkant till höger i bild. Foto taget mot väster.

Bild 7. Östra sidan av kvarnbyggnaden, med intagskanal och delar av vattendraget i bakgrunden. Foto taget mot söder.

Bild 8. Den östra sidan av turbinhuset. Till höger i bild finns kvarnbyggnaden, till vänster i bild vattenmagasinet. Foto taget mot nordväst.

Bild 9. Ett 75-tal meter väster om kvarnbyggnaden är denna fisktrappa. Foto taget mot nordväst.

Bild 10. Detaljbild över överkanten av fisktrappan. Foto taget mot norr.

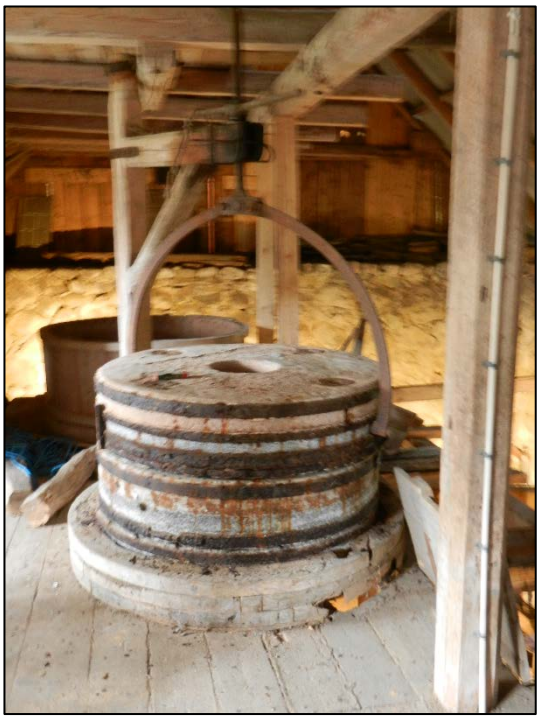

Bild 11. Kvarnstenarna med bevarad stensax, lyftanordning för kvarnsten.

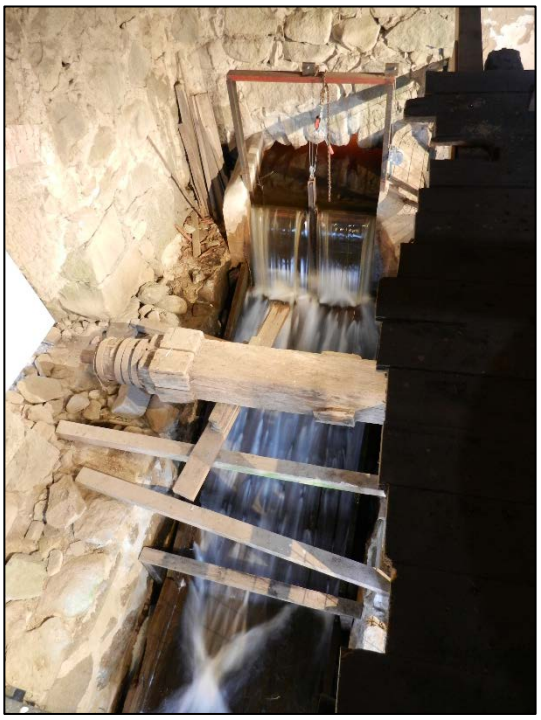

Bild 12. Vattenintaget till den äldre hjulrännan.

Bild 13. Delar till en vädur, vattenpump.

Bild 14. Kvarnutväxlingen.

Bild 15. Interiörbild inifrån kvarnen.

Bild 16. Dämmet och strömmen. Kvarnbyggnaden skymtar till höger i bild. Dammvallen som här syns kan vara från 1770-talet, se historisk karta 1. Foto taget mot norr.

Historiska dokument, kartor och bilder

Historisk karta 1. Karta från informationstavla på plats vid Bengtemölla. Karta från år 1770. Originalet finns i Riksarkivets samlingar. Lägg märke till dammvallen som här markeras troligen är den samma som idag.

Historisk karta 2. Bengtemölla i början av 1900-talet. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1926–34, Brösarp, akt J112-3-78

Historisk bild 1. Fotot är taget 1926 i samband med en uppmätning genom folklivsarkivets i Lund försorg. Stallängan i förgrunden revs i slutet av 1950-talet. Mangårdsbyggnadens tak har en gång varit halmtäckt, information informationstavla på plats vid Bengtemölla.

Kartbilaga

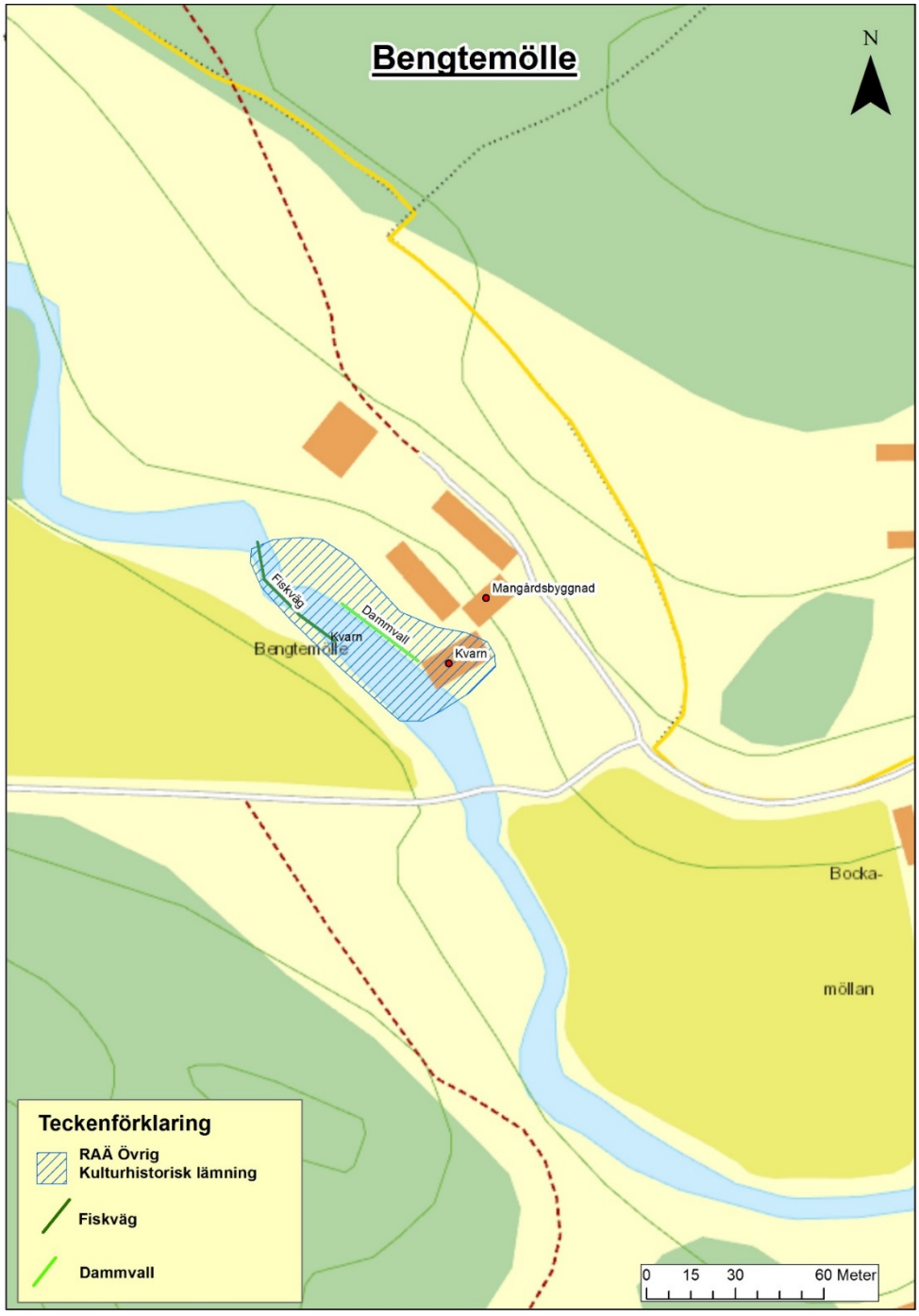
Bengtemölle
N
Mangårdsbyggnad
Fiskväg
Dammvall
Kvarn
Bengtemölle
Kvarn
Bocka-
möllan
Teckenförklaring
RAÄ Övrig
Kulturhistorisk lämning
Fiskväg
Dammvall
0 15 30 60 Meter

13. Stampen

Län, Kommun, Socken:	Skåne, Tomelilla, Brösarp
HARO/Vattendrag:	Ostkusten 88/89, Verkeån
Byggår:	Markerad som stamp på enskifteskarta från 1815
Lagskydd:	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, MB och PBL
Kulturhistorisk värdering:	Visst kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar:	Grunddelar från stampen, stensatt vattenkanal
Kärnvärden:	Tidigindustriell industri i form av stampverksamhet

Historik

Historiskt sammanhang: Stamp

På enskifteskartan från år 1815[236] markeras en stamp på platsen. Stampen nämns också 1817 i samband med en auktion där det även framgår att den är i drift året om.[237] Vidare markeras platsen med en kvarnsymbol på Generalstabskartan från år 1862[238]. Troligen är markeringen endast en symbol för ett vattenhjul som driver just en stamp. Till Stampen lämnades hemvävda ulltyger för valkning till vadmal, ett tätt, varmt, slitstarkt och vattenavstötande tyg. Det fanns ett dammbygge och ett vattenhjul som svarade för driften [239].

En uppgift beskriver att Stampen revs 1916.[240] Andra uppgifter menar att Stampen revs till sina sista delar på 1930-talet.[241] På Häradsekonomiska kartan som för denna del upprättades mellan 1926–34 finns inga byggnader eller andra anläggningar markerade på platsen.

Beskrivning av miljön

Kulturmiljön består främst av en byggnadsgrund (bild 1 och 7) som numera är överbyggd av modern villabebyggelse. Trots detta är resterna efter stampen väl definierbara med en storlek på cirka 18 x 8 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning. I den nordöstra delen är grundresterna cirka 8 x 4 meter med 1,8–2,3 meter höga väggrester av huggna 0,4–0,7 meter stora murade stenar. Grunddelen åt sydväst är cirka 0,6 meter hög bestående vanligtvis av huggna 0,4–0,7 meter stora murade stenar. I den nordöstra delen, mot sydöst, finns ett stensatt valv och en öppning med rak gjuten överliggare, i vattennivån (bild 2). Därifrån mot sydöst går en, till en början, stensatt vattenkanal (bild 5 och 6). Mot norr från byggnadsgrunden går vattendraget Verkeån.

I vattendraget, norr om huset och grunden efter stampen, finns en lägre dammvall med överfall (bild 3 och 4). Där finns två mindre träluckor, en i vattendraget ett par meter ut från den södra sidan av vattendraget och den andra i direkt anslutning till den södra kantförstärkta vattendragskanten. Vid besökstillfället var vattenflödet rikligt.

Stampen finns med i fornminnesregistret under beteckningen Brösarp 65:1 och är bedömd som en övrig kulturhistorisk lämning.

---

[236] Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1815, K15-7:3

[237] Sven Persson, Föreningen Bengte Mölla gårds vänner

[238] Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan Kristianstad 1862, J243-6-1

[239] En bok om Brösarp. Red. G Carlberg, P Nilsson och F Johansson. Brösarps byagille 1986, sid 63

[240] En bok om Brösarp. Red. G Carlberg, P Nilsson och F Johansson. Brösarps byagille 1986, sid 63

[241] Sven Persson, Föreningen Bengtemölla gårds vänner

Kulturhistorisk värdering

Stampen och angränsande bebyggelse

Det som finns bevarat av stampen och dess bebyggelse är till viss del överbyggd av sentida bebyggelse. Grunden från stampen är dock fortfarande tydlig och en förståelse av miljön är greppbar.

Dammen och vattenvägarna

Den stensatta vattenkanalen som går i riktning österut från bebyggelsegrundens norra del är en värdebärande beståndsdel i förståelsen av den tidigare verksamheten. I Verkeåns huvudflöde, norr om byggnadsgrunden, finns ett mindre överfall och två regleringsluckor i trä.

Helhetsmiljön

Som helhet är miljön förhållandevis raserad/otydlig. Det gör att miljön som helhet får ett visst kulturhistoriskt värde. Det gör att de relativt få bevarade lämningarna är viktiga för att förstå kulturmiljön på platsen. De beståndsdelar som gör miljön begriplig är den tydliga byggnadsgrunden, den kantförstärkta vattenkanalen och den mindre dammen med överfall. Kulturmiljön har här använts till bostadsändamål och inägomark och har på så sätt bevarats.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Åtgärder i huvudfåran av Verkeån rekommenderas ur kulturmiljöhänsyn. En sänkning genom borttagning av en del av dammvallen skulle kunna göras utan att allt för stora kulturmiljövärden går till spillo. Det vore i så fall dock önskvärt om vatten kunde fortsätta att rinna genom stamprännan, så att den inte blir helt torrlagd, vilket försvårar ett kulturhistoriskt förstående. Det kan det förekomma strukturer i vattendraget i form av murade och kallmurade kulturlämningar som inte sågs vid det höga vattenståndet. Därför bör det råda en viss försiktighet vid eventuella åtgärder.

Då dammvallen bedöms som varaktigt övergiven och det finns belägg för verksamhet från år 1815 så bedöms dammvallen uppfylla alla kriterier för en fornlämning. Vid ingrepp i dammvallen behövs i så fall tillstånd enligt Kulturmiljölagens andra kapitel.

Bild 1. Grunden i stampens norra del. Mot höger i bild finns Verkeån. I nederkant av bildens vänstra del skymtar den vattenkanal som går i öst-västlig riktning. Foto taget mot sydväst.

Bild 2. Grunden i stampens norra del. Mot höger i bild finns Verkeån. I nederkant av bilden syns den vattenkanal som går i öst-västlig riktning. Foto taget mot väster.

Bild 3. Verkeån vid Stampen. Lägg märke till den stensatta kantvallen i vänstra nederkanten i bilden. Foto taget mot norr.

Bild 4. Verkeån vid Stampen. Lägg märke till den stensatta kantvallen i nederkanten och till höger i bilden. Foto taget mot öster.

Bild 5. Stensatta kanalen som leder fram till Stampen. Foto taget mot väster.

Bild 6. Kanalen som leder till Stampen. Byggnadsgrunden är bakom i bild. Foto mot öster.

Bild 7. Den norra delen av byggnadsgrunden. Verkeån är mot vänster i bild. Foto taget mot öster.

Historiska dokument, kartor och bilder

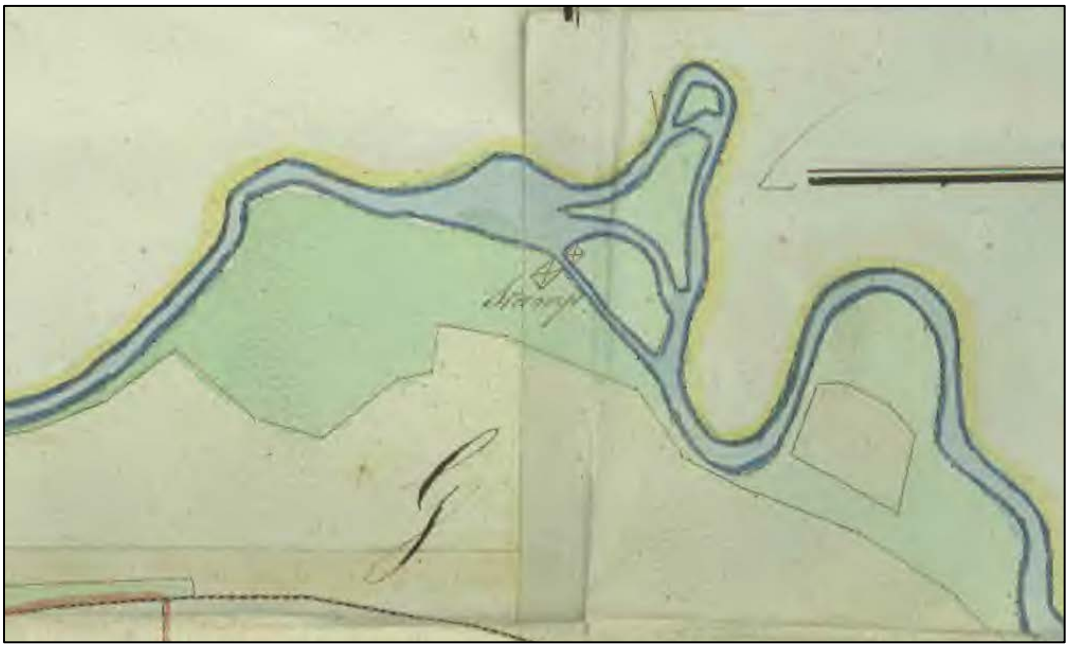

Historisk karta 1. Här markeras 2 byggnader på respektive sida av en vattenkanal. Möjligtvis är det den vattenkanalen som är synlig än idag. Detta kan betyda att det legat en byggnad även på den nordöstra sidan från byggnadsgrunden som syns idag. Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1815, akt K15-7:3.

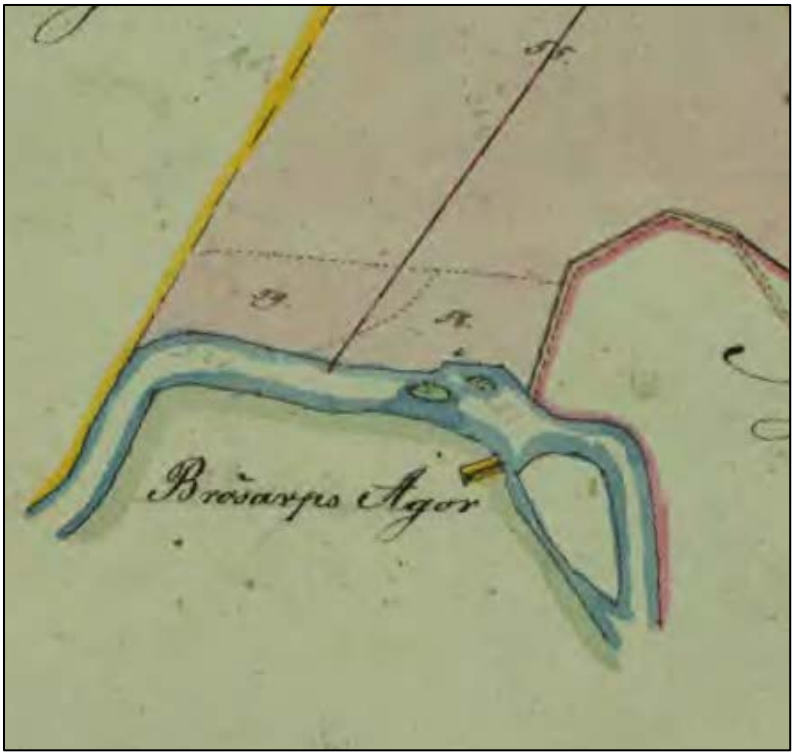

Historisk karta 2. Vid denna hemmansklyvning 1846 finns endast en byggnad redovisad. Kartans primära mål är dock inte att redovisa byggnadsbeståndet vid Stampen, så mindre byggnader kan ha förbisetts vid kartans upprättande. Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning 1846, akt 11-BRÖ-35.

Historisk karta 3. Ungefär vid den röda pilen ligger Stampen. Här på denna karta från år 1926–34 finns ingen markering, varken för en stamp eller från annan verksamhet. Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1926–34, Brösarp, akt J112-3-78

Kartbilaga

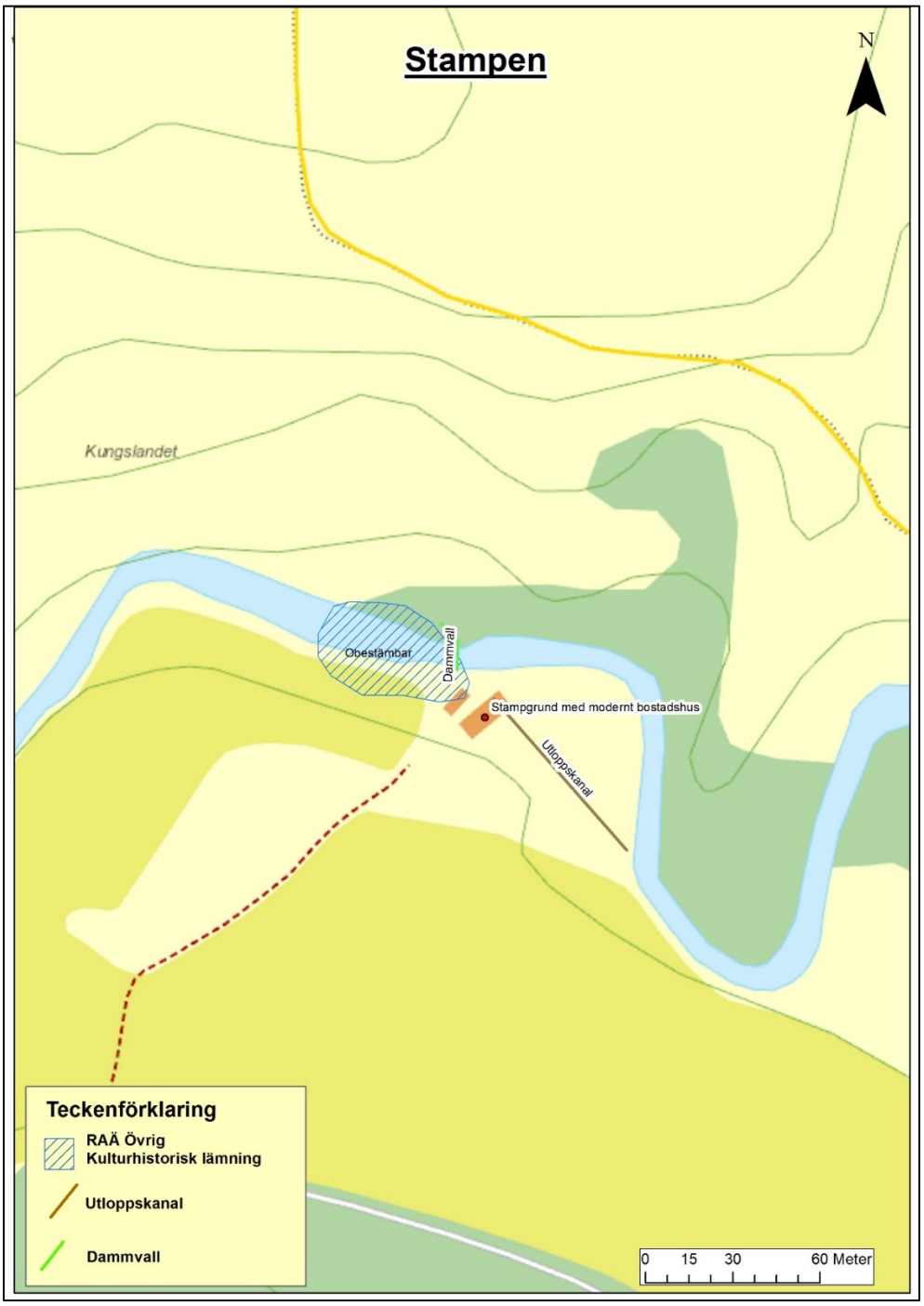
Stampen
N
Kungslandet
Obestämbar
Dammvall
Stampgrund med modernt bostadshus
Utloppskanal
Teckenförklaring
RAÄ Övrig
Kulturhistorisk lämning
Utloppskanal
Dammvall
0 15 30 60 Meter

Begreppsförklaringar

Fornlämning

Fornlämningar definieras i kulturmiljölagens (1988:950) andra kapitel och omfattas därmed av ett lagskydd.

FMIS – Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister

Innehåller Sveriges alla hittills registrerade fornlämningar.

HARO - Huvudavrinningsområde

I Sverige finns 119 huvudavrinningsområden (avrinningsområden större än 200 km² med mynning i havet). De är numrerade norrifrån och Bräkneån är nummer 84 (HARO 84).

KML – Kulturmiljölag (1988:950)

Den centrala lagen för kulturmiljövården i Sverige.

Levande vattendrag och sjöar, miljömål

”Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas.”

-Riksdagens definition av miljömålet[242]

MB – Miljöbalk (1998:808)

En svensk balk som rör lagstiftning på miljöområdet.

Natura 2000

Natura 2000 är ett nätverk av skyddade områden i hela EU med målet att hejda utrotningen av arter och livsmiljöer.

PBL – Plan- och bygglag 2010:900

En svensk lag som reglerar planläggning av mark, vatten och byggande.

Riksintresse

Riksintressen är områden som långsiktigt ska skyddas enligt 3 och 4 kapitlet i miljöbalken.

[242] Sveriges miljömål, http://sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-sjoar-och-vattendrag/, hämtat 2017-09-29

Referenslista

Publicerat material

Arnesson, Lövgren, Gunne (text), Peterson, Marie (red.), Helgesson, Bertil, Fil. Dr. Regionmuseet Kristianstad (faktagranskning), *Maletofta och andra ställen. En vägledning till historiskt intressanta platser i Ravlunda*, producerad av Ravlunda byalag 2009, Åbergs tryckeri i Tomelilla

Arvidsson, Bo, Högsmölla och Kävlinge kyrkoäng, i: *Släktbron*, tidskrift för Kävlingebygdens släkt och folklivsforskare, 2004

Carlberg G, Nilsson P, Johansson F, red., *En bok om Brösarp*, Brösarps byagille, Tomelilla 1986

Christensen, Emma, Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning, Kävlingeåns avrinningsområde, Arbetsmaterial, länsstyrelsen Skåne län, 2012 eller senare

Ejder, Bertil, *Skånes ortnamn, Serie A: Bebyggelsenamn, Del I: Albo härad*, Carl Bloms Boktryckeri A.B., Lund 1958

Kulturmiljöarbete i en ny tid (SOU 2012:37) – betänkande från svenska regeringen, Statens Offentliga Utredningar

Kävlinge Folkets Parks stormiga historia, i: *Kävlingebygden nu och då 1978*

Kävlingebygden nu och då 1980

Möllerström Johan, *Skånska möllor och människor i Österlen*, Okänt årtal

Ohlsson, Carl-Fredrik, *Österlen på kvarnarnas tid*, CFO-förlaget Borrby, Oxie, Grafo-tryck AB, Simrishamn 1992

Rollof, Yngve, 1977, Sveriges inre vattenvägar – Skåne, Blekinge, Halland, Småland, Stockholm 1977

Söderkvist, Henry, Rinnebäcks mölla, en tid den största anläggningen vid Kävlingeån, i: *Kävlingebygden nu och då 1980*, En årsbok från Kävlinge kulturnämnd, Årgång 3, Berggrens boktryckeri AB, Genarp 1980

Vattenkvarnar i Skåne 1995, Föreningen Skånska Möllor

Winning, Jacob, red., *Svenska kvarnar*, Svenska tullkvarnars riksförbund, Hälsingborg, Svenska Yrkesförlaget, 1940

Opublicerat material

Christensen, Emma & Romberg, Thomas, Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning, Nybroåns avrinningsområde, okänt årtal men ca 2012

Christensen, Emma, 2012a, Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning Kävlingeåns avrinningsområde, Skåne län, Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt, Rapport, Länsstyrelsen Skåne

Eklöv, Anders, Förstudie-miljöanpassning/återställning av Kävlingeån, Fiskevårdsteknik i Sverige AB 2016

FMIS, RAÄ-nr Hög 1:1

FMIS, RAÄ-nr Hög 2:1

FMIS; RAÄ-nr Stävie 53

FMIS, RAÄ-nr Tosterup 18:1

FMIS, RAÄ-nr Västra Hoby 4:1

Hebrand M & Landberg J. 1984: Utlåtande med anledning av stämningsmålet A Andersson och H Linde ./. J G Norelid. VIAK AB. 8 s.

Israelsson, Bo, *Munkamöllan*

Jungskär, Mia, Gissleberga kvarn, Dokumentation och kulturhistorisk värdering, Norrvidinge socken, Svalövs kommun, Skåne län, Rapport. Regionmuseet Kristianstad 2003

Marktorp, Jakob, 2014, Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning, Saxån HARO 93 och Marbäcken – Lundåkrabäcken KARO 92/93, Skåne län, Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt, Rapport, Länsstyrelsen & Vattenmyndigheten Södra Östersjön

Marktorp, Jakob, 2014a, *Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning, Österlenåar HARO 88/89 Skåne län,* Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt, Länsstyrelsen Kronoberg

Särbring, Allan, Kävlinge Arbetarkommun 1899–1991, Utdrag av protokoll och cirkeln Gräv där du står!, Kävlinge 2002

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Arealavmätning, skattläggning 1733, Malmöhus län, Stora Köpinge socken, 12-stk-488

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Arealavmätning 1765, Skåne län, 12-sta-6

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Avstyckning, Gränsbestämning 1936, Skåne län, 11-brö-211

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Avsöndring 1926, Kristianstad län, 11-smj-avs65

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Enskifte, Skåne län 1812, 11-öto-7

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Enskifte 1820, Kristianstads län, Brösarps socken, akt 11-brö-12

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning 1846, Skåne län, 11-brö-35

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Hemmansklyvning, Laga skifte, Övrigt 1887, Skåne län, 12-käj-46

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Storskifte 1764, Malmöhus län, 12-häj-1

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Storskifte 1767, Skåne län, 11-trp-1

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1898, Malmöhus län, 12-käj-59

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1913, Skåne län, 12-sta-73

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Ägostyckning 1925, Kristianstad län, 11-smj-113

Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1803, Malmöhus län, Kävlinge socken, Kävlinge nr 1–24

Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifte 1815, Kristianstads län, Brösarps socken, Brösarp 1–23, K15-7:3

Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1709, Kristianstad län, Smedtorps socken, Smedstorp nr 1-30 31-32

Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1765, Malmöhus län, Stora harrie socken, Rinnebäck nr 1

Lantmäteristyrelsens arkiv, Geometrisk avmätning 1771, Kristianstad län, Östra Tommarps socken, Tomarp nr 1–53

Lantmäteristyrelsens arkiv, (karttyp) Landskapskartor, Skåne, Sent 1600-tal, akt LI/89

Lantmäteristyrelsens arkiv, (karttyp) Läns- och häradskartor, Geografisk karta 1730, Kristianstads län, Alunbruks skogar, K3

Lantmäteristyrelsens arkiv, Laga delning 1795, Kristianstad län, Östra Tommarps socken, Tomarp nr 1–53

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1764, Malmöhus län, 12-käj-1

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1798, Malmöhus län, Norrvidinge socken, Gisleberga nr 6–13

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1791, Kristianstad län, Smedtorps socken, Smedstorp nr 1-30 31-32

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte 1793, Malmöhus län, Kävlinge socken, Kävlinge nr 1–24

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1763, Malmöhus län, Kävlinge socken, Kävlinge nr 1–24

Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifte på inägor 1775, Malmöhus län, Stävie socken, Stävie nr 1–22

Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1971, Skåne län, J133-2d0g73

Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1972, Skåne län, J133-2d5j74

Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1968–1969, Skåne län, J133-2c7g71

Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1968–1969, Skåne län, J133-2c7f71

Rikets allmänna kartverks arkiv, Ekonomiska kartan 1968–70, Skåne län, Norrvidinge J133-2C8g72

Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1861, Skåne län, J243-3-1

Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1862, Skåne län, J243-6-1

Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1864, Skåne län, J243-2-1

Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1865, Skåne län, J243-5-1

Rikets allmänna kartverks arkiv, Generalstabskartan 1946, Skåne län, J243-5-9

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1910–15, Skåne län, J112-1-33

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1910–15, Skåne län, J112-1-67

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1910–15, Skåne län, Teckomatorp J112-1-26

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1926-34, Skåne län, J112-3-85

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1926-34, Skåne län, J112-3-86

Rikets allmänna kartverks arkiv, Häradsekonomiska kartan 1926–34, Skåne län, J112-3-8

Digitala referenser

Cinclus sportfiskeguide, http://www.sportfiskeguide.se/spfguide/vatten/tommarps.htm [2017-11-20]

Cykla Banvall, Ystad-Eslövs järnväg, Historik och kuriosa, http://cyklabanvall.nu/en/top/normalspariga-jaernvaegar/ystad-esloevs-jaernvaeg/ [2017-09-21]

Dösjebro-Kultur, Kulturbilder, http://dösjebroflygfoto.se/?page_id=726 [2017-09-11]

Hembygdskretsen Tumathorp, Kvarn 1 – Ullspinneriet, http://www.hembygdskretsentumathorp.se/50973430 [2017-08-30]

Hembygdskretsen Tumathorp, Kvarn 3 - Beckvalls kvarn, http://www.hembygdskretsentumathorp.se/50973433 [2017-09-12]

Hertonsson, Pia, Stenberg, Marika & Åsbjörnsson, Kajsa 2012, Vattenvårdsprogram för Tommarpsåns avrinningsområde – bakgrundsmaterial och åtgärdsförslag. Bilaga: Förslag till åtgärder vid vandringshinder i Tommarpsån med biflöden,

http://www.lansstyrelsen.se/skane/SiteCollectionDocuments/Sv/miljo-och-klimat/vatten-och-vattenanvandning/inspirationsunderlag_vatten/Vattenplan/Vattenv%C3%A5rdsprogram%20f%C3%B6r%20Tommarps%C3%A5n.pdf [2017-08-28]

Kungliga Tekniska Högskolan, Hållbar utveckling, Citat ur Brundtlandrapporten 1987, https://www.kth.se/om/miljo-hallbar-utveckling/utbildning-miljo-hallbar-utveckling/verktygslada/sustainable-development/hallbar-utveckling-1.350579 [2017-09-21]

Kävlinge Folkets Park, Historia, https://silverforsen.se/silverforsen/historia.html, [2017-09-13 & 14]

Kävlinge Folkets Park, Historia, *Förslag till ändring af den år 1905 fastställda planen för Kjeflinge municipalsamhälle upprättadt under åren 1908–1909 af A. Nilsson, Stadsingeniör i Malmö*, https://silverforsen.se/silverforsen/historia.html [2017-09-13]

Kävlinge kommun, Historia, senast uppdaterad 2015-06-02, http://www.kavlinge.se/kommunochpolitik/kommunfakta/historia.4.733c4d9113d1efc66f189d.html [2017-08-28]

Limabacka kvarns hemsida, http://www.limabackakvarn.se/2016/11/limabacka-kvarn-forvarvar-gissleberga-kvarn/ [2017-11-09]

Länsstyrelsen i Skåne län, Vandringsleder vid Verkeån, http://www.lansstyrelsen.se/skane/SiteCollectionDocuments/Sv/djur-och-natur/skyddad-natur/naturreservat/simrishamn/verkean/Vandringsleder_Verkean_mars_2014-läsa_web.pdf [2017-10-25]

Länsstyrelsen i Skåne, Verkeåns naturreservat, http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/djur-och-natur/skyddad-natur/skydd-skansk-natur/naturreservat/simrishamn/verkean/Pages/_index.aspx [2017-11-20]

Ortnamnsregistret, Institutet för språk och folkminnen, http://www4.sprakochfolkminnen.se/NAU/bilder/_s2lx001/105127a1/p1/0000027a.pdf [2017-10-02]

Rigsarkivet, Danmark, *De ældste danske Archivregistraturer udgivne efter Beslutning af det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog efter Originaler i Geheimearchivet,* Treie Bind, Sjöbenhavn, Trykt hos J. H. Schultz 1865, s. 336, inscannad och tillgänglig på: https://archive.org/stream/deldstedanskear00sprogoog#page/n384/mode/2up/search/barevad [2017-10-03]

Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Östra Tommarps kyrkoarkiv, Husförhörslängder*, SE/LLA/13529/A I/12 (1863-1868), bildid: C0063462_00077, Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0063462_00077 [2017-12-18]

Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Östra Tommarps kyrkoarkiv, Husförhörslängder*, SE/LLA/13529/A I/13 (1868-1873), bildid: C0063463_00073, Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0063463_00073 [2017-12-18]

Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Folkräkning 1900 - Östra Tommarps församling*, Kristianstads län, bildid: Folk_011139–006. Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_011139-006 [2017-12-18]

Riksarkivet SVAR-Svensk arkivinformation, *Folkräkning 1900 - Östra Tommarps församling*, Kristianstads län, bildid: Folk_011139–007. Länk: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_011139-007 [2017-12-18]

Sven Persson, Föreningen Bengtemöllas vänner. E-post från Sven Persson med uppgifter om gården och kvarnens historia.

Statens jordbruksverk, Vad är förnybar energi?, http://www.jordbruksverket.se/amnesomraden/miljoklimat/begransadklimatpaverkan/fornybarenergi/vadarfornybarenergi.4.2a19d05112133800c8b800089.html [2017-09-26]

They came to Minnesota, Backvall kvarn on the Tommarp River, 2012, http://theycametominnesota.blogspot.se/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html#!/2012/12/backvall-kvarn-on-tommarp-river.html [2017-09-11]

Tourism in Skåne, Verkeåns naturreservat, http://guide.visitskane.com/sv/se-gora/a334048/verkeans-naturreservat/detaljer [2017-11-20]

Tommarps Ullspinneri https://www.facebook.com/TommarpsUllspinneri/?fref=ts [2017-08-30]

Österlens vattenråd, Tommarpsån, http://www.osterlensvattenrad.se/?page_id=79 [2017-11-20]

Övrigt

Lager i Länsstyrelsens WebbGIS: LM Bakgrundskarta (WMTS), LM Nationell Höjdmodell (WMS)

Uppgifter från ägare och andra personer med relation till miljöerna.

Bilaga 1

Utdrag ur relaterade lagar

Kulturmiljölag (1988:950) – KML

Kulturmiljölagen kallades före 1 januari 2014 Kulturminneslagen. Den ändrades 2000:265 och 2013:548.

KML 1 kap. Inledande bestämmelser

KML 1 kap. 1 § - Kulturmiljölagens "portalparagraf":
Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.

KML 2 kap. Fornminnen

KML 2 kap. 1 § (Fornlämningar och fornfynd):

Fornlämningar är skyddade enligt denna lag.

Fornlämningar är […] lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna

KML 2 kap. 1 a §:
Det som sägs i 1 § gäller inte om det kan antas att lämningen tillkommit eller, i fråga om fartygslämning, förlist 1850 eller senare.

En lämning som avses i första stycket får förklaras för fornlämning av länsstyrelsen om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde.

KML 2 kap. 2 §:
Till en fornlämning hör ett så stort område på marken, sjö- eller havsbotten som behövs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Detta område benämns fornlämningsområde.

KML 2 kap. 6 §:

Det är förbjudet att utan tillstånd enligt detta kapitel rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

KML 3 kap. Byggnadsminnen

KML 3 kap. 1 §:
En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen […] får också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar.

KML 3 kap. 2 §:
När en byggnad förklaras för byggnadsminne, skall länsstyrelsen genom skyddsbestämmelser ange på vilket sätt byggnaden skall vårdas och underhållas samt i vilka avseenden den inte får ändras.

Om det behövs får föreskrifterna också innehålla bestämmelser om att ett område kring byggnaden skall hållas i sådant skick att byggnadsminnets utseende och karaktär inte förvanskas.

KMP 3 kap. 3 §:
Skyddsbestämmelser skall så långt möjligt utformas i samförstånd med byggnadens ägare och ägare till kringliggande markområde. Ägaren får inte åläggas mera omfattande skyldigheter än vad som är oundgängligen nödvändigt för att bibehålla byggnadsminnets kulturhistoriska värde. Hänsyn skall tas till byggnadens användning och ägarens skäliga önskemål.

Miljöbalk (1988:808) – MB

MB 1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

MB 1 kap. 1 §:
Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

Plan- och bygglag (2010:900) – PBL

PBL 1 kap. Syfte, innehåll och definitioner

PBL 1 kap. 1 §:

I denna lag finns bestämmelser om planläggning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

PBL 8 kap. Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser

PBL 8 kap. 13 § (Förbud mot förvanskning):

En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

PBL 8 kap. 14 § (Underhåll och varsamhet):

Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

PBL 8 kap. 17 § 17 (Underhåll och varsamhet):

Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Skogsvårdslag (1979:429)

30 § (under: "Hänsyn till naturvården, kulturmiljövården och rennäringen"):

Regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer får meddela föreskrifter om den hänsyn som ska tas till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötseln av skog […]